

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ**

НАУКОВИЙ ВІСНИК

№ 22 (100)

Одеса — 2009

Науковий вісник • Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 22 (100). — 211 с. — Мови укр., рос.

Редакційна колегія

Соколов В. М. (головний редактор), д-р істор. наук, проф.;
Рябіка І. Л. (зам. головн. ред.), канд. політ. наук; Делієва Я. Г. (відпов. секретар).

I. Економічні науки: Зверьяков М. І., д-р економ. наук, проф.;
Левицький М. А., д-р економ. наук, проф.; Матвеев С. О., д-р економ. наук,
проф.; Осипов В. І., д-р економ. наук, проф.; Уперенко М. О.,
д-р економ. наук, проф.; Харічков С. К., д-р економ. наук, проф.

II. Політичні науки: Балабаєва З. В., д-р філософ. наук, проф.;
Василенко С. Д., д-р політ. наук, проф.; Кармазіна М. С., д-р політ. наук,
проф.; Коваль І. М., д-р політ. наук, проф.; Пахарев А. М., д-р політ. наук,
проф.; Пойченко А. М., д-р політ. наук, проф.

III. Історичні науки: Демін О. Б., д-р істор. наук, проф.;
Назарова Н. С., канд. істор. наук, проф.; Соколов В. М., д-р істор. наук,
проф.; Солдатенко В. Ф., д-р істор. наук, проф., член-кор. НАН України;
Стьопін А. О., д-р істор. наук, проф.; Хмарський В. М., д-р істор. наук, проф.

Редакційна колегія затверджена Вченою радою Одеського державного економічного університету 22 квітня 2008 року, прот. № 6.

Редакційна колегія затверджена Експертною Радою (Всеукраїнська асоціація молодих науковців) 4 квітня 2008 р., протокол № 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації — серія ОД, № 881 від 12 вересня 2003 року.

Збірник “Науковий вісник” зареєстрований президією ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7 як наукове видання з економічних, історичних наук; зареєстрований президією ВАК України від 8 червня 2005 р. № 2-05/5 як наукове видання з політичних наук.

Затверджено Вченою радою Одеського державного економічного університету 29 грудня 2009 р., прот. № 4.

Адреса редакційної колегії: Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Преображенська, 8,
ОДЕУ
тел. в Одесі: (8-0482) 35-68-92

© Одеський державний економічний університет

* * *

Сборник “Науковий вісник” сегодня — это одно из научных изданий, достаточно известных в стране. Его творческий путь начался в декабре 2001 года, когда вышел первый номер. Фондатором сборника выступила Всеукраинская ассоциация молодых ученых. Перед редакционной коллегией стояла задача по мере возможности оказать посильную помощь молодым авторам, ставшим на путь научных исследований. С 2003 года “Науковий вісник” стал фаховым, как принято говорить, изданием, отвечающим требованиям ВАК Украины по трем наукам: экономике, политология, история. Сборник был зарегистрирован как научное издание Одесского государственного экономического университета совместно с Всеукраинской ассоциацией молодых ученых.

Сотый номер сборника представляется своеобразным этапом в его жизни, в его становлении и развитии. “Науковий вісник” становился не только печатным изданием, но и центром научной деятельности. В октябре 2003 года была проведена Всеукраинская научно-практическая конференция “Предпринимательство как фактор экономического и социального развития”, по ее результатам издан специальный выпуск сборника. В дальнейшем члены редакционной коллегии “Наукового вісника” приняли участие в проведении четырех (в 2006, 2007, 2009 годах) научных конференциях молодых ученых, получивших всеукраинское звучание. Материалы конференции (сборники статей) были выпущены в соответствующих секциях. Всего было издано 11 научных сборников.

За прошедший период было организовано несколько “круглых столов” по различной тематике, в том числе посвященных выходу в свет первого, а затем второго томов хроники взаимоотношений Украины и России. Этой же проблеме был посвящен научный семинар “Итоги Года России в Украине” (январь 2004 года).

Значимым событием стало проведение городских студенческих научно-практических конференций (в 2006 и в 2007 годах), в которых приняли участие десятки студентов одесских вузов. Отобранные редколлекгией лучшие тексты докладов были опубликованы в специальном номере “Наукового вісника”. А в феврале 2008 года на базе Одесского государственного экономичес-

кого университета состоялась I-я Всеукраинская конференция студентов “Многовекторность развития экономики Украины”. В ней приняли участие молодые исследователи из 17 вузовских центров числом более полутора сотен человек.

В каждом из ста вышедших номеров сборника рядом с молодыми авторами (аспирантами, студентами) помещены статьи опытных ученых — докторов и кандидатов наук, профессоров, доцентов, научных сотрудников со всей Украины. Такой “союз” обогащает и помогает и тем, и другим, а главное способствует развитию науки в Украине.

Редакционная коллегия сборника “Науковий вісник”

ВИДАВНИЧИЙ І НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР

Сьогодні в цьому ювілейному номері збірника “Науковий вісник”, який вже багато років видається в Одеському державному економічному університеті, доречно було б сказати про його зростаючу роль у розвитку вітчизняної науки і підготовки молодих кадрів-науковців з економічних, політичних та історичних дисциплін. Багато сотень авторів, в основному молоді люди, знайшли можливість в цьому виданні, яке ВАК України визнав фаховим, опублікувати результати своїх досліджень і тим самим одержати можливість захищати дисертації чи продовжувати розробку певних наукових проблем.

Втім суто видавничою справою діяльність редакції “Наукового вісника” не обмежується. За його ініціативою і безпосередньою участю регулярно проводяться науково-теоретичні і практичні конференції, “круглі столи”, молодим науковцям надаються необхідні консультації, допомога у підготовці матеріалів, визначенні тематики досліджень тощо. З метою поставити всю цю роботу з молодими науковцями на солідну наукову основу читаються спеціальні курси лекцій, проводяться соціологічні дослідження, результати яких впроваджуються в практику, враховуються при визначенні напрямків науково-дослідної роботи.

Керівництво університету всебічно підтримує корисну і благодійну справу регулярного видання “Наукового вісника”, надає редакції необхідну матеріально-технічну допомогу. Так, для роботи журналу було виділено і обладнано спеціальне приміщення, вирішене питання з кадрами, встановлено сучасну електронну техніку — комп’ютер, принтер, підключено до мережі Інтернет, відкрито спеціальний сайт видання тощо. Втім найважливішою умовою стабільної діяльності часопису і постійного зростання його авторитету є багаторічна наполеглива діяльність головного редактора — доктора історичних наук, професора кафедри політології ОДЕУ В’ячеслава Миколайовича Соколова. Цей досвідчений учений проявив себе не тільки успішним видавцем і менеджером, але й талановитим організатором молодих науковців, душею всього неформального колективу авторів. Зараз без перебільшення можна стверджувати, що без його багатого досвіду, постійних зусиль в організації справи, повсякденного

спілкування з молодими дослідникам, вирішення багатьох видавничих, організаційних і технічних питань — без всієї цієї величезної роботи навряд чи можна було б досягти сьогоденного успіху.

Втім редколегія “Наукового вісника” та його величезний колектив найбільш активних авторів на чолі з своїм невтомним головним редактором мають ще один дуже важливий напрямок діяльності, який давно вже став традиційним. Йдеться про визначення і практичну розробку найбільш актуальних проблем соціально-економічного і політичного життя України. Вже на протязі багатьох років Одеський державний економічний університет, кафедра політології і безпосередньо редакція вісника стали справжнім науково-дослідним центром з вивчення тематики українсько-російських відносин. Тільки за останні роки були підготовлені і вийшли друком дві солідні книги матеріалів з цієї проблеми: “Україна і Росія: хроніка взаємин. Т. 1: 1991-2003 рр.” (Одеса: Астропринт, 2004. — 520 с.); “Україна і Росія: хроніка взаємин. Т. 2: 2004-2007 рр.” (Одеса: Астропринт, 2007. — 552 с.), готується третій том хроніки. До підготовки книг були залучені десятки досвідчених і ще більше молодих науковців, які працювали в бібліотеках і архівах міста і проглянули сотні тисяч публікацій, зробили кілька тисяч виписок, що становили джерельну базу названих видань. Серед авторів-упорядників досвідчені науковці В. М. Соколов, А. О. Стьопін, С. Д. Василенко, В. М. Єрмолін, В. В. Попков, В. Ю. Пилюпенко, А. О. Соловей, велика кількість молодих дослідників. Паралельно ця справа була доповнена підготовкою і публікацією десятка наукових статей про українсько-російські взаємини, роботою над відповідними монографіями, кандидатськими і докторськими дисертаціями.

Для підготовки хроніки вивчені найбільш поширені в Україні періодичні видання. З метою забезпечення об’єктивності і високого рівня науковості інформація наводилася мовою оригіналу, тобто українською чи російською мовами. Газетні і журнальні матеріали, що були вміщені в книгах, день за днем, рік за роком відображали динамічний процес трансформації українського суспільства і формування нового типу взаємин між незалежними державами — Україною і Російською Федерацією. Крім інформаційного матеріалу про розвиток українсько-російських відносин, у книгах вміщено вступ і післямову, іменний і географічний показчик, списки використаних періодичних видань,

новітньої наукової літератури з даної проблеми, а також додаток — тексти Угоди і Концепції про формування Єдиного економічного простору, Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 р., Договору між Україною і Російською Федерацією про українсько-російський державний кордон, Договору між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки тощо.

Наукова актуальність проблеми українсько-російських відносин для сучасної історико-політологічної та економічної науки ні у кого не викликає сумнівів. Адже успішна розбудова України, реальне утвердження її суверенного статусу тісно пов'язані, насамперед, з налагодженням рівноправних, взаємовигідних і стабільних стосунків з Російською Федерацією. Тому цілком природно, що для дослідження було обрано період з серпня 1991 року, коли в історії українсько-російських відносин розпочалися по-справжньому докорінні зміни. Багато уваги приділялося утворенню СНД, висвітлюється тривалий і непростий шлях до підписання у 1997 р. “великого” Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. В опублікованих матеріалах також докладно розглядаються подальші періодичні загострення міждержавних стосунків — енергетичні і продовольчі війни, територіальні претензії, історичні і мовні питання. За минулі роки у стосунках між нашими державами вже, мабуть, повною мірою проявилось все розмаїття можливих геополітичних комбінацій і тенденцій: спочатку був складний період “розлучення”, потім, особливо на початку нового століття, сформувалися досить тісні українсько-російські взаємини (матеріал першого тому), та незабаром, з кінця 2004 р., сталося помітне охолодження, так би мовити “відкатна хвиля”, яка іноді змінювалась деяким потеплінням, здійсненням деяких кроків до розширення співробітництва, а потім протистояння знову загострювалось. Втім політики і громадяни двох країн все більше переконувались, що у стратегічному плані майбутнє українсько-російських взаємин лежить на шляху тісної співпраці, альтернативи цьому геополітичному курсу просто немає.

Потрібно відзначити, що дуже важлива для сучасної історико-політологічної і економічної науки тема українсько-російських взаємин по-справжньому, на монографічному рівні тільки починає досліджуватися. Основна особливість існуючої наукової

літератури, яка за останні роки вийшла друком, полягає в тому, що вона ще дуже заполітизована, висновки науковців часто-густо залежать від їх емоцій, політичної орієнтації і належності до громадянства тої чи іншої країни. В зв'язку з цим авторам інколи не вистачає спокійного, широкого, неупередженого методологічного підходу, щоб виробити виважену, конструктивну і всебічно обґрунтовану наукову концепцію українсько-російських взаємин. Більшою мірою на це буде спроможна, мабуть, нова молода генерація вчених, які за умов більш широкої історичної дистанції і деполітизації наукових проблем зможуть більш спокійно і виважено подивитися на складні та динамічні соціально-політичні процеси початку ХХІ століття.

В таких умовах ми сподіваємося, що наше видання буде сприяти посиленню об'єктивності подальших наукових досліджень, полегшить використання сучасної джерельної бази, газетно-журнальних публікацій, які поступово, день за днем і рік за роком відновлюють перед нами живий процес взаємодії двох народів на безпосередній основі фактів. Ми вбачали своє основне завдання в тому, щоб створити для наукового осмислення проблеми необхідну фактологічну основу, неупереджену хроніку подій, в центрі якої стоїть Його Величність Факт *по comment*. В даному випадку відсутність додаткового коментаря може сприйматися не як вада роботи, а з огляду на наведені вище аргументи — бути певною перевагою, тому що ми свідомо прагнули до відстороненої, максимально об'єктивної подачі хроніки подій без нав'язування читачу авторських, іноді дуже суб'єктивних пояснень і узагальнень. “Хроніку” можна розглядати як необхідний і важливий етап наукової роботи, що стане корисною основою для подальшого дослідження проблеми, формування нових модерних концепцій, буде сприяти посиленню об'єктивності, неупередженості і, найголовніше, конструктивності висновків майбутніх наукових досліджень.

Зміст підготовленої роботи, наведені в ній численні газетні і журнальні матеріали реально відображають сьогоденний непростий процес розвитку українсько-російських взаємин. Хронологія подій і фактів свідчить, що формування нового типу відносин між двома державами тісно пов'язане з поступовою появою нового рівня громадсько-політичної свідомості народів, поширенням принципів рівноправності, взаємовигоди, урахування національних інтересів кожної із сторін і міжнародної геополітичної

кон'юнктури. Попередній аналіз цього складного процесу дозволяє висловити певні думки і деякі загальні висновки.

По-перше, потрібно наголосити, що в трьох томах даного видання джерельний матеріал охоплює двадцятилітній період розбудови незалежної України і формування українсько-російських відносин. Читач одержує можливість простежити динаміку їх розвитку, проаналізувати численні події і факти, несподівані політичні повороти, які спрямовували і “підштовхували” взаємини двох народів у тому чи іншому напрямку. Нагромаджений емпіричний матеріал дозволяє виявити тут основні тенденції, краще зрозуміти їхній зміст і перспективи розвитку.

По-друге, в матеріалах хроніки можна спостерігати весь процес трансформації української геостратегії і політики Росії щодо України з початку 90-х років. Безпосередньо після проголошення незалежності наша країна у своїх геополітичних орієнтаціях дуже помітно хитнулась до Заходу, обґрунтовуючи це необхідністю скоріше “відірватися” від Росії. Згодом в її міжнародній політиці запанувала концепція так званої “багатовекторності”, що на практиці означало відновлення активних стосунків з північною сусідкою і підписання у 1997 р. “великого договору” — Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, який забезпечував поширення економічної і політичної співпраці. Втім після помаранчевих подій 2004 року в українсько-російських стосунках спостерігається помітне охолодження чи іноді навіть відкрите протистояння, що проявилось в енергетичних і м'ясо-молочних кризах, загостренні проблем перебуванням у Севастополі Російського Флоту, приналежності маяків, визначення спільних кордонів тощо. Спроби нормалізації українсько-російських стосунків, створення у 2005 році Міждержавної комісії “Ющенко-Путін” помітних позитивних результатів не дали.

По-третє, особливість новітніх часів полягає в тому, що з проголошенням незалежності України, незважаючи на всі труднощі соціальних процесів, стосунки між двома державами зазнали докорінної перебудови. Ми спостерігаємо неоднозначний, але дуже важливий процес повільного, але неухильного формування нового типу українсько-російських відносин, зміст яких для долі нашого суспільства безумовно має стратегічне значення. Адже сьогоднішня проблема зміцнення суверенного статусу України — це, насамперед, проблема налагодження конструктивних,

рівноправних взаємин з Росією. Втім, судячи з усього, ми спостерігаємо сьогодні цей процес лише на його початковому етапі, ще проявляються певні неузгодженості, застарілі ідеологічні нащарування, а іноді і прямі політичні протистояння, про що красномовно свідчать наведені на сторінках видання факти. Таким чином, українсько-російські відносини як предмет науки перебувають ще в незавершеному стані, на етапі свого формування і дуже динамічних змін. Відсутність відповідної історичної дистанції — це додаткові серйозні труднощі для їх всебічного наукового дослідження.

По-четверте, процес вивчення проблеми і поліпшення відносин двох сусідніх держав ускладнюється ще і тим, що на рівні політичної свідомості людей ми спостерігаємо зараз ще багато залишків від нашого тоталітарного минулого. З одного боку, чимало політиків Росії, особливо представників старшого покоління, ще не звільнились від колишніх звичок імперського мислення, позиції “старшого брата” і намагаються утримати під своїм неухильним контролем народи колишніх радянських республік, в тому числі Україну. З другого боку, далеко не всі політики і пересічні громадяни нашої держави виробили у себе нове ставлення до сьогоднішніх геополітичних реалій, позбулися вчорашніх рис меншовартості, почуття образи і зайвої емоційності. У деякого ще зберігаються патерналістські настрої, віра у доброго “царя-батьку” чи “старшого брата”, які буцімто здатні взяти на себе всі наші проблеми і миттєво вирішити всі негаразди української політики і економіки. В цьому проявляється роздвоєна свідомість українського суспільства, що постала як результат тривалого бездержавного статусу, огидних процесів русифікації і комунізації.

Сьогодні нас хвилює питання, які ж конкретні висновки-рекомендації і підходи можуть запропонувати наші науковці політикам щодо поліпшення і стабілізації українсько-російських взаємин. Представники нашого колективу авторів в своїх публікаціях, доповідях на наукових конференціях і навіть у виступах на презентаціях видання висловлювали численні міркування, які в цілому зводяться до таких досить простих позицій. По-перше, сусідів не вибирають і з ними обов’язково потрібно дружити. Ми просто приречені жити з Росією в мирі та злагоді, вважати її своїм стратегічним партнером і наполегливо формувати нові, рівноправні, взаємовигідні міждержавні взаємини. По-друге, необхідно всебічно розвивати українсько-російське співро-

бітництво, наполегливо пропонувати сусідам нові і нові бізнес-проекти, якщо потрібно — вдатися до політики “малих справ”, але наповнювати наші стосунки позитивним, конструктивним змістом. При цьому немає жодної необхідності згортати західноєвропейський геополітичний вектор, бо це безальтернативна перспектива будь-якої європейської країни, її економічного і культурно-цивілізаційного розвитку. Високий рівень життя європейської цивілізації — це певний взірець і притягальна сила не тільки для українців, але й для росіян і багатьох інших народів світу. Тому процес євроінтеграцію має об’єктивних характер і загальносвітову перспективу. По-третє, науковці слушно наголошували, що названа тенденція формування цивілізованих, рівноправних взаємин між двома незалежними державами — це не кінцевий результат, а тільки засіб нормального, продуктивного розвитку двох народів, формування якого позначається неабиякою складністю і вимагає державної мудрості і виваженості від представників обох політичних і наукових еліт. Підготовлений нами літопис подій ще раз засвідчив, що формування нових міждержавних взаємин відбувається під безпосереднім впливом різних політичних сил. В таких умовах кращі представники незалежної України і нової демократичної Росії слушно стверджують, що два народи-сусіди мають так побудувати свої взаємини, щоб в подальшому всіляко допомагати один одному, а не створювати лише додаткові труднощі.

Отже будемо сподіватися, що врешті-решт так воно і станеться. Вже і зараз можна спрогнозувати, що позитивний процес стабілізації взаємини між Україною і Російською Федерацією неодмінно прокладе шлях в найближчій перспективі і це стане змістом третього тому хроніки, над збиранням матеріалу для якого почали вже працювати наші колеги — автори-упорядники.

Таким чином, наведені тут факти дають нам підстави стверджувати, що “Науковий вісник” Одеського державного економічного університету став не тільки авторитетним фаховим виданням з економічних, політичних та історичних наук, а й справжнім науково-видавничим і дослідницьким центром, який об’єднує навколо себе великий авторський колектив, науковців старшого покоління і молодих дослідників України, передає їм важливий досвід, розробляє актуальні проблеми сучасної гуманітарної науки.

А. О. Стьопін, доктор істор. наук, професор

УДК 332.28:332.72

Б. Я. Кузняк, В. С. Мірненко

**ОРЕНДНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ
СТАНОВЛЕННЯ РИНКУ ЗЕМЛІ**

Питання про ринок землі в Україні та його вплив на розвиток орендних відносин на сьогодні є досить актуальним, адже ринок землі є невід'ємною частиною економіки будь-якої розвинутої країни. Земля — найважливіший ресурс для сільськогосподарського виробництва, але вона не є класичним товаром, і тому ринок землі має низку специфічних особливостей. Однією з таких особливостей ринку землі в розвинених країнах є те, що за правильної експлуатації земля не тільки не втрачає свою вартість, але й збільшує її, що стримує власників земельної ділянки від її продажу, тобто підсилюється обмеженість пропозиції земельних ресурсів. Світова практика свідчить, що в умовах ринку землевласники вельми неохоче продають свої земельні ділянки, віддаючи перевагу передачі землі в оренду. Вони зацікавлені в отриманні стабільного прибутку, саме тому в кожний певний момент продається лише незначна частина земельного фонду.

Разом з тим важливим залишається прогнозування впливу на розвиток орендних відносин та соціальний стан селян, на обсяги виробництва в сільському господарстві та продовольчу безпеку країни наслідків формування ринку землі сільськогосподарського призначення у Україні.

Саме на питаннях розвитку орендних відносин у сільському господарстві, впливу на них формування ринку землі сільськогосподарського призначення та обґрунтування перспектив подальшого розвитку цих відносин в умовах сучасних трансформаційних процесів слід зосередити увагу. На даному етапі оренда стала найпоширенішим способом використання земель у сільському господарстві; вона визначає виробничу діяльність новостворених формувань ринкового типу, створює потенційні можливості розвитку сільської соціальної інфраструктури і підвищення добробуту селян.

Дослідженню теоретико-методологічних основ розвитку орендних земельних відносин, формування ринку земель, вдосконалення

земельних відносин присвячено низку наукових праць вітчизняних учених економістів-аграрників: П. Т. Саблука, Б. Й. Пасхавера, В. В. Юрчишина, В. Г. Андрійчука, П.І. Гайдуцького та інших. Вони заклали основи теорії оренди, дали визначення орендної плати, розробили методiku оцінки землі тощо. Проте сучасні трансформаційні процеси вимагають подальшого поглибленого вивчення цих актуальних питань.

Для розвитку орендних відносин потрібно вирішити питання щодо формування конкурентного орендного середовища, встановлення оптимального розміру орендної плати, форм її виплати, термінів оренди, форм і механізмів середньо- та довгострокового кредитування орендаря, збереження та раціонального використання орендованих земель.

Вітчизняні власники земельних ділянок із цільовим призначенням “товарне сільгоспвиробництво”, поставлені в такі умови, за яких самостійний обробіток землі стає досить проблематичним. Селяни не мають грошей на закупівлю обладнання, насіння, добрив, палива тощо. Неможливо цього зробити і на кредитні кошти, адже жоден банк не видасть кредит під заставу земельної ділянки, продаж якої заборонено. Низький рівень життя селян (15,5 % яких знаходяться за межею бідності [1]) призводить до того, що іншого майна під заставу, крім житлового будинку, у них просто немає. Отже, єдиним способом отримання хоча б якогось доходу є здавання земельної ділянки певному суб'єкту для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. За даними Державного комітету України із земельних ресурсів, станом на 1 жовтня у 2009 р. було укладено 4 598,2 тис. договорів оренди земельних часток (паїв) (67 % від отриманих сертифікатів та державних актів). Загальна сума виплат за оренду паїв на 2009 р. становить 4,4 млрд. грн. Це є позитивним фактом, адже спостерігається зростання обсягів орендних доходів землевласників: в 2007 р. сума виплат становила 2,3 млрд. грн., в 2008 р. — 3,225 млрд. грн. Серед форм плати за оренду земельних часток домінує натуральна — 72,3 %. Слід визнати, що це є негативним фактом, оскільки при розрахунках із селянами, ціни на сільгосппродукцію встановлюють керівники сільськогосподарських підприємств, і ці ціни часто вищі за ринкові. Відсоток орендної плати від грошової вартості орендованої земельної ділянки в середньому по Україні склав 2,0 %

(найнижчий 1,0-1,3 % в АР Крим та Волинській області, найвищий — 2,5 % у Полтавській області). Станом на 1 жовтня 2009 року фактично виплачено за оренду паїв 2,4 млрд. грн. (55,5 %) [2]. Тож стан орендних відносин доволі невтішний. Селяни отримують мізерну орендну плату переважно в натуральній формі і при цьому не можуть ані продати землю, ані взяти кредит в банку під її заставу.

Зрозуміло, що рівень орендної плати за ринкових умов визначають попит та пропозиція, що діють на ринку оренди земельних часток. В умовах великої кількості власників дрібних земельних ділянок і обмеженого кола орендарів виникає монополія — ціну на товар за великої кількості продавців диктує обмежене коло покупців. В умовах одного окремого господарства це означає, що власника землі поставлено перед вибором: або погоджуватися на мізерну орендну плату, або обробляти землю власними силами. Знайти кошти на обробіток землі в умовах безробіття на селі практично неможливо. Виходом з такої ситуації може стати створення так званих “земельних компаній” — юридичних осіб, які виступали б на переговорах з потенційними орендарями від імені групи власників земельних часток. Теоретичне обґрунтування діяльності таких компаній було зроблено фірмою “Каргілл текнікл сервісиз” за фінансування британським фондом “Ноу-Хау”. В разі роботи земельної компанії умови оренди диктували б власники землі, а не орендарі. Або ж виходом із стану монополії може бути концентрація земель сільськогосподарського призначення в руках окремих власників після завершення дії мораторію.

Орендні відносини можуть виконувати роль перехідного етапу між різними власниками земельних ділянок. Сутність його полягає у тому, що підприємці, які мають на меті придбати великі площі землі і стати в майбутньому великими землевласниками, на сьогодні орендують ці землі з перспективою на те, що при скасуванні мораторію власники землі скоріше продадуть свою земельну частку колишньому орендарю, ніж незнайомому підприємцю. Отже, багато сільськогосподарських підприємств фінансуються з інших галузей економіки з розрахунку мінімальної збитковості. Деякі власники сільськогосподарських підприємств не ставлять своєю метою отримання прибутків, бо ті ж самі кошти, якими фінансується агропромисловість, при вкла-

данні в галузь промисловості принесли б більші прибутки. Фінансування здійснюється з метою зайняти землі, які пізніше можна буде купити.

Підвищення попиту на сільськогосподарську продукцію на світовому ринку помітно вплинуло на зростання рентабельності сільськогосподарських підприємств. Особливо це стосується великих агрохолдингів, що працюють на зовнішньому ринку. Відбувається процес концентрації земельних наділів, про що свідчать дані наступної таблиці (табл. 1).

Таблиця 1

Найбільші орендарі земель сільськогосподарського призначення*

№ п/п	Компанія	Земельний фонд тис. га	№ п/п	Компанія	Земельний фонд тис. Га
1	Маріупольський меткомбінат ім. Ілліча	248,0	8	Кернел Груп	84,0
2	Ленд Вест (Рівне)	185,5	9	Сінтал-Д (Харків)	79,0
3	Астарта-Київ	150,0	10	Нібулон (Миколаїв)	70,0
4	Райз	135,0	11	Укрзернопром Агро	70,0
5	ЛандКом (Велика Британія)	100,4	12	Цукровий союз "Укррос"	70,0
6	Група компаній "Мрія" (Тернопільська обл.)	100,0	13	Агрофірма "Шахтар" (Донецьк)	62,5
7	Стіомі-Холдинг (Хмельницький)	100,0	14	Trigon Agri (Данія)	49,0
			15	Енерготрансінвест Холдинг	31,1

* Таблиця складена на основі: Статистичний щорічник України 2007, с. 153; ІА "Інтерфакс-Україна": <http://www.interfax.com.ua>.

За даними Державного комітету статистики України в 2007 р. частка сільськогосподарських підприємств, що мають угіддя більше 4 тис. га становила 1,5 % і обробляли вони 26,3 % від загальної площі сільськогосподарських угідь підприємств [3, с. 153].

Недоречним є розгляд орендних відносин лише з точки зору виконання ними перехідного етапу, адже, як свідчить світовий досвід, вони є необхідним елементом ринкового сільського господарства. Виробник сільськогосподарських товарів повинен мати можливість самостійно обирати оптимальне співвідношення між

купленими й орендованими землями. При переважному обробітку куплених земель підприємець змушений іти на більші капіталовкладення, він розраховує на прибутки від виробництва та рентні доходи. При переважному обробітку орендованих земель підприємець заощаджує на купівлі землі і може ці кошти витратити на інші потреби (придбання дорожчого насіння, кращих добрив, залучення додаткової техніки тощо). При цьому він повинен розраховувати лише на прибуток від виробництва, оскільки змушений сам платити орендну плату.

Відомо, що прибуток розпадається на банківський процент і підприємницький дохід. Не відбувається цього лише за умови підприємницької діяльності власним коштом, без залучення банківських кредитів. Але підприємницька діяльність без залучення кредитів можлива хіба що для дрібних підприємств. Надаючи в оренду грошовий капітал інвестор-кредитор отримує частину прибутку більшу ніж орендодавець при наданні в оренду землі для сільськогосподарського виробництва, адже ризикує він більше. При банкрутстві підприємства кредитор може зазнати збитків, а орендодавець земельної ділянки не втрачає свою власність.

Дозвіл на продаж землі сільськогосподарського призначення в Україні зробить для селян можливим вибір: стати орендодавцем чи інвестором, отримувати нижчі, але більш гарантовані прибутки орендодавця, чи більш ризиковані, але набагато вищі прибутки інвестора. Скасування мораторію значно розширить сфери застосування капіталу, адже власник земельної ділянки може застосовувати його лише в сільському господарстві, а інвестор може за власним бажанням обирати, в яку сферу вкласти свій капітал, оцінюючи співвідношення можливих прибутків та рівня ризику.

За розрахунками Б. Й. Пасхавера, продаж земельної ділянки сільськогосподарського призначення за кадастровою ціною з наступним збереженням одержаної суми на строковому банківському рахунку за нинішнього рівня депозитного відсотка збільшить річний дохід колишнього орендодавця в 10 разів [4, с. 84].

Сучасне ринкове господарство функціонує при спільній дії ринків праці, землі і капіталу. Оптимальний результат виробництва отримується при раціональному поєднанні власних і залучених виробничих ресурсів. Сільське господарство економічно розвинених країн функціонує поєднуючи фермерське землеводіння з орендним землекористуванням, особисту і найману пра-

цю, власні і залучені фінансові ресурси. Підприємець, який обробляє власну землю розраховує не лише на прибутки від урожаїв, а й на зростання ринкової ціни землі. Орендуючи, підприємець скорочує розмір плати за право доступу до землі й розраховує на прибуток від ділового обороту заощаджених коштів. Ринок сільськогосподарських земель потрібен фермерові з огляду на можливість маневрувати авансованим капіталом.

Історія земельних відносин в Європі дозволяє зробити висновки, що ринок сільськогосподарської землі є необхідним елементом ринкової структури, проте він вимагає ретельного обґрунтування і суттєвих обмежень. У жодній країні світу не існує абсолютно вільного земельного ринку і необмеженого права приватної власності на землю, безконтрольних операцій з її купівлею-продажем. Законодавство в даній сфері характеризується: забороною надмірної концентрації землі; правом на землю тих, хто на ній працює; уникненням створення земельних латифундій; обмеженням дроблення земельних ділянок; резервуванням землі для суспільних потреб тощо. Зрозуміло, що за таких умов оренда є необхідною складовою економічних відносин.

Оренда сільськогосподарських земель широко практикується в країнах з розвинутою ринковою економікою. За останні роки в Європі та Північній Америці все більше площ землі здаються в оренду. Проте можливо поділити ці країни на дві групи залежно від типу договорів оренди. Для першого типу характерне регулювання з боку держави термінів договору та граничних розмірів орендної плати. Як правило, договори цього типу є більш довготерміновими та вигідними орендарю. Зрозуміло, що такі договори оренди сприяють зменшенню еластичності ринку оренди земель. До цієї групи належать: Бельгія, де орендується близько 70 % земель, Франція та Німеччина, де орендується більше 60 %, та більшість європейських країн (в середньому по ЄС орендовані землі складають 40 % від усіх сільськогосподарських земель) [5, с. 87]. У Нідерландах та Ізраїлі, досить успішних в аграрному плані країнах, земельні відносини побудовано на оренді.

Другий тип договорів оренди базується на досягненні двосторонньої домовленості між землевласником та орендарем, а термін оренди і ціна визначаються виключно ринковими умовами і коливаються залежно від кон'юнктури ринку. В країнах цієї групи відсоток орендованих земель значно нижчий: у Канаді —

30 %, Японії — 20 %, Новій Зеландії — 14 %, США — 12 %, Австрії та Аргентині — 5 % [5, с. 88]. Різні обсяги орендованих земель пояснюються різноманітністю умов оренди сільськогосподарських земель у цих країнах. Отже, спостерігається пряма залежність між обсягами землі, що орендується, та законодавчими обмеженнями, що накладаються на орендні договори.

За користування землею орендар платить власнику землі орендну плату яка може мати форму: а) фіксованої грошової оплати, яка визначається наперед незалежно від урожаю; б) натуральних виплат, що становлять від 1/4 до 1/2 зібраного врожаю. Так, у США орендна плата в рік становить 10 % (350-400 дол.) вартості землі, в Канаді — 40 — 45 % вирощеного врожаю, у Франції 1/3 врожаю. У країнах Європейського Союзу плата за оренду землі становить 15-20 % врожаю (120-140 дол. США) [6, с. 168].

В Україні, згідно з Указом Президента України від 19 серпня 2008 року “Про невідкладні заходи щодо захисту власників земельних ділянок та їх земельних часток (паїв)”, орендна плата встановлюється за згодою сторін у розмірі не менше, ніж 3 % від нормативної грошової оцінки земельної ділянки. Враховуючи, що вартість 1 га сільськогосподарських земель у середньому по Україні становить 10 572 грн. [7], орендна плата повинна бути в середньому 317 грн. за 1 га. У зв’язку з різницею у вартості землі по регіонах, мінімальний рівень орендної плати коливається від 230 грн. в Житомирській області до 450 грн. в АР Крим. Якщо взяти до уваги, що врожайність зернових в Україні з 1 га становить 25-27 ц, а ціна на 1 ц пшениці 80-90 грн. [8], то виручка складатиме 2-2,2 тис. грн. У низці європейських країн застосовується методика обрахунку орендної плати у формі натуральних виплат, тобто від 20 % до 50 % вартості зібраного врожаю. Застосовуючи дану методику для українських умов, отримуємо мінімальний рівень орендної плати в 400-440 грн. за 1 га, що на 39 % вище нинішнього рівня.

Вважаємо, що ситуація щодо рівня орендної плати в Україні залишається невизначеною. Незважаючи на вищезазначений Указ Президента України станом на 1 жовтня 2009 р. 462,5 тис. (10 %) договорів оренди земельних часток було укладено менше, ніж на 1,5 % від грошової вартості орендованої земельної ділянки. 2 786,4 тис. (61 %) договорів укладено з рівнем оренд-

ної плати від 1,5 до 3 %. І лише 1349,3 тис. (29 %) договорів укладено з відсотком орендної плати 3 і більше. Згідно указу, всі договори, що укладені з 1 вересня 2008 р. мають орендну плату на рівні не нижче 3 % від вартості земельної ділянки. Отже, у вигіднішому становищі опинились орендодавці, що здавали землі в оренду на нетривалий термін.

З появою ринку землі сільськогосподарського призначення ймовірно є тенденція до зрівноваження ставки банківського відсотка та відсотка орендної плати, що для орендної плати означає однозначне підвищення. Дані факти є причиною небажання землевласників передавати землю в оренду на тривалий термін. А це, в свою чергу, негативно впливає на організацію стабільного виробництва, зростання його економічної ефективності, сталого землекористування та підвищення родючості ґрунтів. Орендатор не може будувати довготермінові плани, не зацікавлений в покращенні якості ґрунтів у перспективі, часто навіть не дотримується правил сівозміни. Особливо це стосується вирощення тих культур, котрі приносять більший прибуток (соляшник, ріпак, соя тощо), але негативно впливають на стан ґрунтів. Отже, на сучасному етапі трансформації орендних відносин існує низка негативних наслідків для рівня виробництва та стану ґрунтів. Вважаємо, що на мінімізацію впливу цих наслідків, перш за все, має бути спрямоване вітчизняне законодавство.

Більшість вітчизняних економістів погоджуються з тим, що ринок земель сільськогосподарського призначення повинен бути в Україні. Суперечки ведуться з приводу того, за яких умов і коли цей ринок почне діяти. Якщо умови, як правило, зводяться до формування та доповнення відповідної нормативної бази, то із часом, коли потрібно скасувати мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення, ситуація набагато складніша. В умовах світової кризи вартість сільськогосподарських земель значно знизилась. Чимало світових компаній наразі скуповують сільськогосподарські землі. Так, інвестиційна компанія "A1", що входить до складу російського консорціуму "Альфа-груп", планує виділити 120 млн. дол. на купівлю цих земель. Але падіння цін слід розцінювати як тимчасове явище. Загальносвітовою тенденцією є підвищення грошової вартості землі, що пов'язано з очевидною обмеженістю цього природного ресурсу та невпинним зростанням населення планети. Якщо зараз дозво-

лити продаж землі сільськогосподарського призначення, то в умовах монополії та світової економічної кризи земля буде скуплена невеликою кількістю підприємців за заниженими цінами. В програші ж залишаться близько 7 млн. селян-землевласників. Ринок землі є невід'ємною частиною економіки будь-якої розвиненої країни, але потрібно вдало вибрати час, коли він почне функціонувати, адже ринок землі не є метою, а лише засобом покращення рівня агровиробництва та життя селян. Тому, на нашу думку, з продажем землі потрібно почекати до певної стабілізації економічної ситуації як на зовнішньому, так і внутрішньому просторі. Інакше виграють одиниці, а в програші залишаться мільйони людей.

У контексті вищезазначеного вважаємо, що розвиток орендних земельних відносин у сільському господарстві створює потенційні можливості для формування ринку землі сільськогосподарського призначення і впровадження сталого землекористування, формування конкурентного середовища, захисту та гарантування прав селян-орендодавців, створення єдиної системи руху прав на землю, адекватне економічному зростанню підвищення орендної плати.

Запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні вимагає чіткого нормативного регулювання та наявності ефективної, справедливої та дійової правової системи, а також удосконалення земельного законодавства на національному рівні. Проте найважливішим фактором його досконалості може бути створення ефективного орендного ринку землі, який би використовувався в економічних інтересах не певного прошарку орендарів, а більшої частини її дійсних власників.

Література

1. Саблук П. Стан і перспективи розвитку АПК України // Економіка України. — 2008. — № 12. — С. 4-15.
2. Офіційний сайт Державного комітету України із земельних ресурсів // <http://dkzr.gov.ua/>
3. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Державний комітет статистики України; під ред. О. Г. Осауленка. — К.: Консультант, 2008. — 571 с.
4. Пасхавер Б. Й. Цінова конкурентність аграрного сектору // Економіка України. — 2007. — № 1. — С. 76-85.

5. Сільське господарство України: криза та відновлення / За ред. Штефана фон Крамона-Таубабаделя, С. Дем'яненка, Арніма Куна. — К.: КНЕУ, 2004. — 207 с.
6. Кузняк Б. Я. Основи економічної теорії: Навч. посіб. — Полтава: АСМІ, 2009. — 404 с.
7. Офіційний сайт Центру державного земельного кадастру // <http://www.dzk.gov.ua>.
8. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики України // <http://www.minagro.gov.ua/>

Резюме

Авторы рассматривают проблему арендных отношений в условиях становления рынка земли.

Рецензент доктор економ. наук, профессор Л. И. Яковенко

УДК 338.48(477.74)

В. Г. Герасименко, Н. В. Клок

ОЦІНКА СТАВЛЕННЯ МІСЦЕВОГО НАСЕЛЕННЯ ДО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ

Сільський туризм розглядається зараз як комплексна багатогранна діяльність, яка охоплює проведення вільного часу на природі, фермі чи приватному домогосподарстві, передбачає пішохідні екскурсії, спорт та оздоровлення, мисливство та рибальство, оглядові поїздки тощо [1, с. 323]. Починаючи з 70-х років ХХ ст. цей вид туризму розвивається у більшості країн світу. Популяризація відпочинку на селі усюди має спільне коріння. З одного боку — це очікування туристів, які шукають відпочинку в тиші і спокою поряд з природою, пов'язаного з пізнанням сільського стилю життя; з другого боку — це очікування мешканців села, яким типово сільськогосподарські заняття не приносять очікуваних економічних результатів.

З точки зору періоду становлення і розвитку сільського туризму країни світу, де він має місце, поділяються на декілька груп. Типовими представниками країн “першої хвилі” дослідники вважають Австрію, Італію, Німеччину, Францію та інші держави Західної Європи. Практично жодна країна із цієї групи не зверталась до сільського туризму як форми туристичного бізнесу від доброго життя. Як правило, визначальним чинником була

втрата конкурентноздатності основних агропродуктів на міжнародному ринку і необхідність реструктуризації сільського господарства з метою підвищення його ефективності. Ініціювання розвитку сільського туризму тут було пов'язане із скороченням числа зайнятих в основному виробництві і необхідністю створення на селі нових робочих місць [2, с. 11].

До країн “другої хвилі” фахівці відносять Болгарію, Грецію, Кіпр, Литву, Латвію, Угорщину, Естонію. Як видно, в цій групі є визнані лідери міжнародного туризму, такі як, Греція, Кіпр. Мотивація розвитку сільського туризму тут відрізняється від країн першої групи. Одним із факторів звертання до сільського відпочинку лідерів “пляжного” і “музейного” туризму є необхідність переорієнтації, розосередження туристичних потоків, зниження навантаження на навколишнє середовище.

Україну відносять до “третьої хвилі” європейських країн, що на законодавчому і практичному рівнях розвивають сільський туризм. Інтерес до нього виник з причини різкого загострення соціально-економічних проблем села, загальної деградації сільського господарства країни. Тому із сільським туризмом пов'язуються надії розширення сфери зайнятості сільського населення, особливо жінок, надання селянам додаткового заробітку за рахунок розвитку сфери послуг: транспортних, торгівлі, відпочинно-розважальних та інших. Важливим результатом розвитку сільського туризму може стати розширення можливостей реалізації продукції особистого підсобного господарства, підвищення культурного рівня сільського населення, покращення благоустрою сільських садиб, вулиць і сіл у цілому. Сільський туризм можна загалом розглядати як важливий соціально-економічний фактор, потенційно здатний забезпечити економічну та демографічну стабільність у сільських місцевостях.

Формування системи поглядів на сільський туризм і перспективи його розвитку відбувається на основі праць вітчизняних і зарубіжних вчених і спеціалістів. Серед вітчизняних фахівців активно працюють в цьому напрямі такі автори як Васильєв В. П., Зінько Ю. В., Кафарський В. І., Коніщева Н. І., Кузік С. П., Мельниченко С. В., Рутинський М. В., Шевчук М. В. та інші. Проте багато актуальних і досить складних питань, пов'язаних з сільським туризмом, залишається до сих пір поза увагою вчених і спеціалістів.

Незважаючи на численні наукові праці щодо різних аспектів розвитку сільського туризму — правових, організаційних, економічних, проблема його становлення в нашій країні потребує поглиблених досліджень. Зокрема, практично немає публікацій, які б розкривали умови і чинники розвитку сільського туризму на півдні України, зокрема в Одеській області. Невідомо, чи є тут передумови для цього виду туризму, яке ставлення до сільського туризму з боку міського і сільського населення. В той же час зрозуміло, що організація та розвиток відпочинку на селі вимагають проведення спеціальних досліджень, спрямованих на вивчення споживчого попиту на послуги сільського туризму, визначення туристського потенціалу сільської місцевості.

З урахуванням зазначеного вище, автори поклали за мету: визначити ставлення населення Одеської області до сільського туризму, ступінь їх інформованості про туристичні ресурси села; перевірити гіпотези відносно віддавання переваги населенням стосовно вибору тих чи інших видів відпочинку на селі; визначити можливі шляхи розвитку сільського туризму в регіоні.

Процес проведення маркетингово-соціологічного дослідження по визначенню ставлення населення Одеської області до сільського туризму і розроблення відповідних висновків і рекомендацій включає п'ять основних етапів.

1. Визначення обсягу вибірки. Серед основних способів розроблення вибіркового плану автори обрали метод послідовного розрахунку, в ході якого обсяг вибірки не розраховувався попередньо, а ставився у залежність від результатів, отриманих протягом дослідження. У такий спосіб сформовано вибірку сукупність, яка в остаточному підсумку становила 456 респондентів. Із них 53 % складають жінки, 47 % — чоловіки, які проживають у різних адміністративно-територіальних одиницях області. В обстеженні приймали участь представники різних соціальних груп: студенти, підприємці, працівники виробничої сфери, торгівлі, культури, пенсіонери.
2. Розробка опитувального листа. Для проведення опитування було розроблено анкету, яка включала низку питань щодо ступеня обізнаності мешканців міст і сел Одеської області відносно сільського туризму, факторів вибору ними відпочинку у сільській садибі, вимог людей до умов перебування на

селі і таке інше. Використані анкети включали відкриті й закриті питання. Анкети були написані простими, однозначними словами, зрозумілими для респондентів.

3. Проведення опитування. Опитування охоплювало мешканців обласного центру, невеликих міст області і сел, тобто включало як потенційних споживачів послуг сільського туризму, так і тих, хто, можливо, зміг би надавати ці послуги.
4. Аналіз результатів опитування. За результатами дослідження було проведено узагальнення отриманої інформації, розраховані абсолютні та відносні величини варіантів відповідей респондентів.
5. Розроблення висновків та загальне оцінювання ставлення населення Одеської області до сільського туризму.

На рисунку 1 показано розподіл респондентів за місцем проживання. Як бачимо, з аналізованої сукупності найбільшу питому вагу мають мешканці м. Ізмаїла, а найменшу — Овідіопольського, Савранського та Кюдимського районів. Щодо інших адмінідиниць — то тут розподіл такий: Тарутинський, Комітернівський район — 4,7 %; м. Одеса — 4,6 %; м. Болград — 4,4 %; Білгород-Дністровський район — 4,2 %; Кілійський, Роздільнянський район — 4,3 %; м. Вілково, Арцизький, Ізмаїльський район — 4,5 %; м. Білгород-Дністровський — 3,7 %; м. Рені, Біляївський, Болградський район — 3,6 %; Ренійський район — 3,4 %; м. Кілія, Березівський район — 3,5 %; м. Вілково, Балтський, Іванівський район — 3,2 %; м. Іллічівськ, Великомихайлівський район — 3,1 %; Любашівський район — 3 %.

В цілому, в опитуванні прийняли участь мешканці всіх без винятку адміністративно-територіальних одиниць Одеської області.

На рисунку 2 надана інформація про розподіл респондентів за віком, статусом та статевою ознаками. Як видно з діаграми, в опитуванні взяли участь респонденти різного соціального статусу. Зокрема, найчисельнішою категорією, що без вагань погодилася відповісти на запитання, виявилися студенти (36,2 %). Проте цікавими були відповіді працівників сфери освіти (14 %), культури (10,9 %), медицини (5 %), підприємців (9,6 %), працівників виробничої сфери (4,4 %), працівників сфери торгівлі (10,7 %), пенсіонерів (7 %), та респондентів інших соціальних статусів (2,6 %).

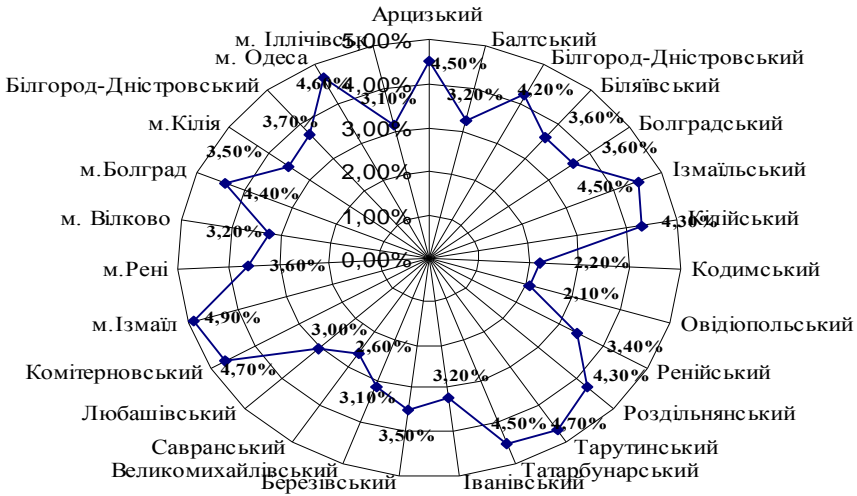

Рис. 1. Розподіл респондентів за місцем проживання

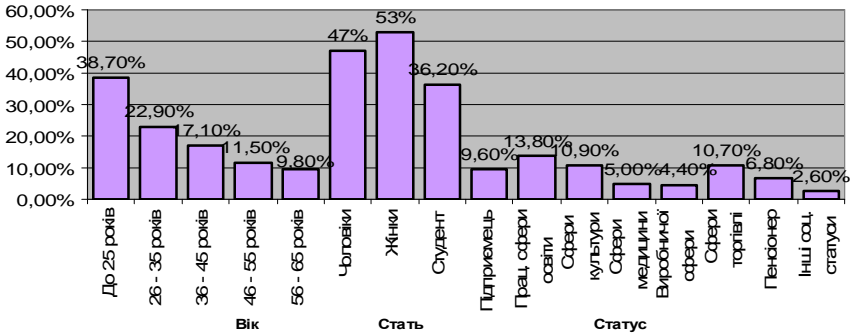

Рис. 2. Розподіл респондентів за статусом, віковою та статевією ознаками

На запитання: “Чи знаєте Ви, що таке сільський зелений туризм?” лише 24 % опитаних відповіли негативно (рис. 3) Тобто більшість населення знає, що таке сільський зелений туризм, самі відпочивали у сільській садибі чи мають знайомих, які там відпочивали (76 %), тоді як у 2004 році за даними

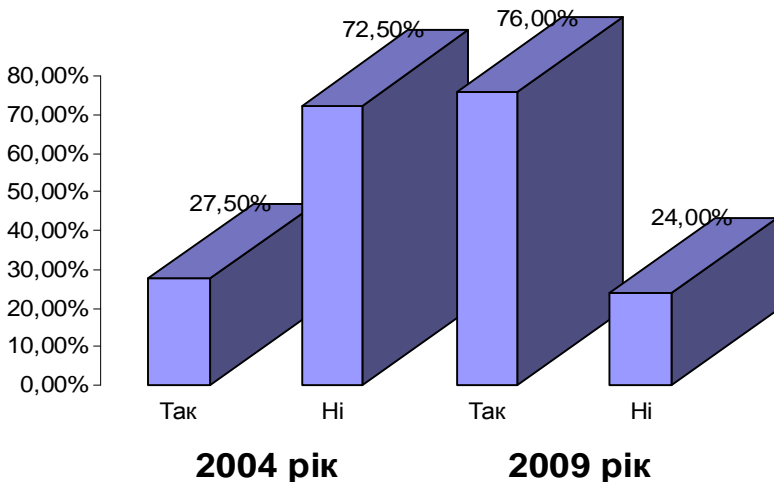

Рис. 3. Розподіл відповідей респондентів на питання: “Чи знаєте Ви, що таке сільський зелений туризм?”

Співки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні відсоток обізнаних з цим видом туризму складав лише 27,5 %.

Згідно з даними проведеного аналізу найбільш обізнаними виявилися мешканці міст Одеси (78 %), Білгород-Дністровського (72 %), Вілково (98 %), Кілії (69 %), Ізмаїлу (75 %), Татарбунар (74 %), Ізмаїльського (67 %), Татарбунарського (65 %), Кілійського (58 %), Білгород-Дністровського (74 %), Біляївського (49 %), Болградського (54 %) та Ренійського (47 %) районів.

Наступне запитання, яке було адресовано респондентам, було сформульовано таким чином: “Чи відпочивали Ви у сільській садибі?”. Позитивну відповідь на нього надало лише 26 % опитуваних (рис. 4). Це свідчить про те, що відпочинок на селі не набув ще популярності у населення. Але в ході анкетного опитування з’ясувалось, що люди, стомлені динамічним життям у містах, все більше замислюються над екологічністю відпочинку, бажають провести вільний час у спокійній атмосфері українського села та харчуватися екологічно чистими продуктами і смачними домашніми стравами. Найбільшу частку респондентів, які відпочивали у сільській садибі склали мешканці міста Одеса — 36 %. Найменшу — жителі Кілійського, Білгород-Дністровсько-

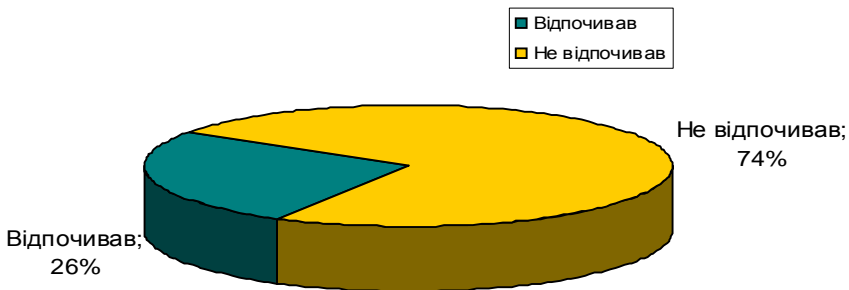

Рис. 4. Розподіл відповідей респондентів на питання: “Чи відпочивали Ви у сільській садибі?”

го районів (по 5 %), Тарутинського (4 %), Любашівського, Тарбунарського районів (по 3 %), Кодимського, Миколаївського, Овідіопольського, Фрунзівського, Красноокнянського і Іванівського районів (по 2 %).

На питання “Чи хотіли би Ви відпочити у сільській садибі?” 64 % респондентів відповіли “Так”. Переважаючу частку респондентів, що позитивно відповіли на це запитання, склали жителі міст — 62 %. Люди, які відповіли негативно на поставлене запитання (36 %) — це переважно жителі сіл, для яких колорит сіл не є екзотикою і яких не приваблює відпочинок у сільській садибі.

В результаті проведеного дослідження нами були виявлені фактори вибору відпочинку у сільській садибі. Вони показані на рисунку 5. Виявилось, що найбільш вагомими факторами вибору такого відпочинку є: екологічність середовища (37,2), цікаві народні традиції та домашня кухня (21,4 %), можливість пасивно відпочити (13,4 %). 4 % справжніх городян визначили такий чинник, як екзотичність відпочинку та 24 % респондентів одним із важливих факторів зазначили невисокі ціни на відпочинок. Багато респондентів виділяли одразу декілька головних факторів як, наприклад, екологічність відпочинку, цікаві народні традиції та невисокі ціни. Для більшості опитаних з міста Одеси (75 %) головними факторами вибору відпочинку у селі є екологічність відпочинку, можливість пасивного відпочинку та цікаві народні традиції і домашня кухня.

Щодо тривалості відпочинку у селі, то за результатами проведеного опитування встановлено, що мінімальний відпочинок у

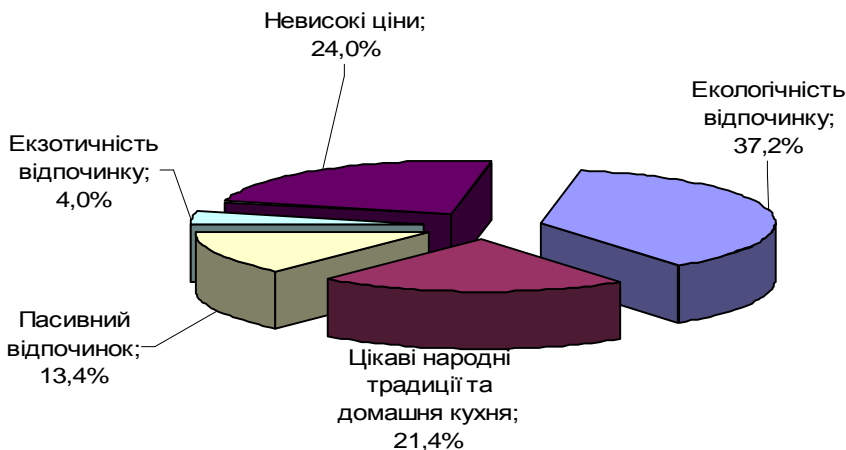

Рис. 5. Розподіл відповідей респондентів за факторами вибору відпочинку у селі

селі триває 2-3 дні. Так вважають 24 % опитуваних. 47 % респондентів зазначили, що для них оптимальна тривалість відпочинку складає 4-6 днів. 29 % опитуваних вважають, що термін відпочинку на селі має складати 7-10 днів.

Більшість респондентів, які відпочивають 4-6 днів — це сім'ї з дітьми, 7-10 днів, як правило, відпочивають жителі промислових центрів та шанувальники народних традицій. Тривалість відпочинку у селі також залежить від природної привабливості місцевості, якості надання послуг, від особистих рис власника садиби та багатьох інших факторів. На рисунку 6 показано розподілення поглядів респондентів відносно оптимальної тривалості відпочинку на селі.

У ході нашого дослідження та спілкування з деякими власниками садиб Одеського регіону нами була здійснена спроба визначити ступінь сезонності відвідування сільських садиб. Результати цієї роботи показані у таблиці 1.

В основному головний сезон триває 3 місяці, в деяких садибах він продовжується саме 1,5-2 місяці, а, наприклад, в зеленій садибі “Лагуна”, що в Біляєвському районі головним сезоном вважають період з квітня до пізньої осені. Отже, тривалість головного сезону кожної садиби різниться між собою. Це зале-

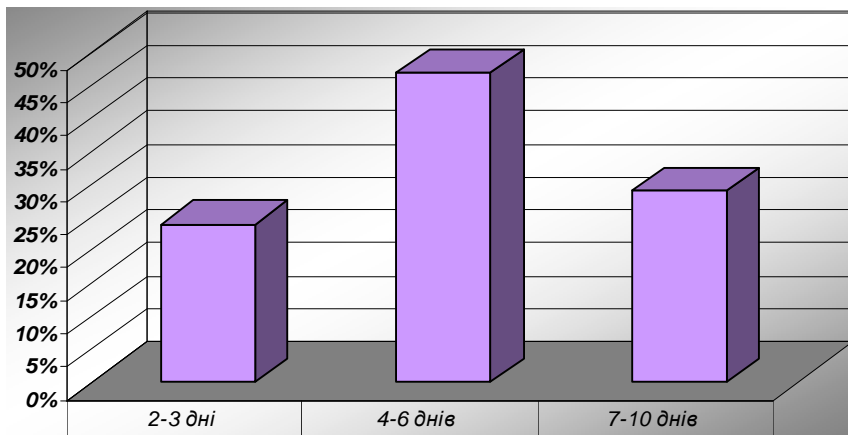

Рис. 6. Оптимальна тривалість відпочинку у сільській садибі

жить від мети, з якою туристи їдуть відпочивати у село, від місцезнаходження садиби, рекреаційних ресурсів у сільській місцевості, атракцій, які знаходяться там, наявності реклами.

В ході дослідження ми намагались також в'яснити ситуацію щодо рівня доходів власників агросадіб впродовж 2008 року. З цією метою в анкеті, що їм пропонувалась, було поставлено питання “Як змінились доходи Вашого домогосподарства впродовж останнього року?”. Відповідно, передбачався відгук респондента на один з п’яти варіантів відповіді: “збільшилися”, “залишилися незмінними”, “зменшилися”, “значно зменшилися”, “важко сказати”.

Розподілення відповідей учасників анкетування на поставлене запитання показано на рисунку 7.

Як показало анкетування, у більшості власників агросадіб (56,4 %) доходи домогосподарств залишилися незмінними, а у 10,2 % — вони навіть збільшилися. Ці показники уявляються

Таблиця 1

Види і тривалість сезонів відпочинку у сільських садибах

<i>Види сезонів</i>	<i>Тривалість сезону</i>
Головний сезон	3 місяці: червень, липень, серпень
Сезон з низьким попитом	5 місяців: квітень, травень, вересень, жовтень, листопад
“Мертвий сезон” (немає попиту)	4 місяці: грудень, січень, лютий, березень.

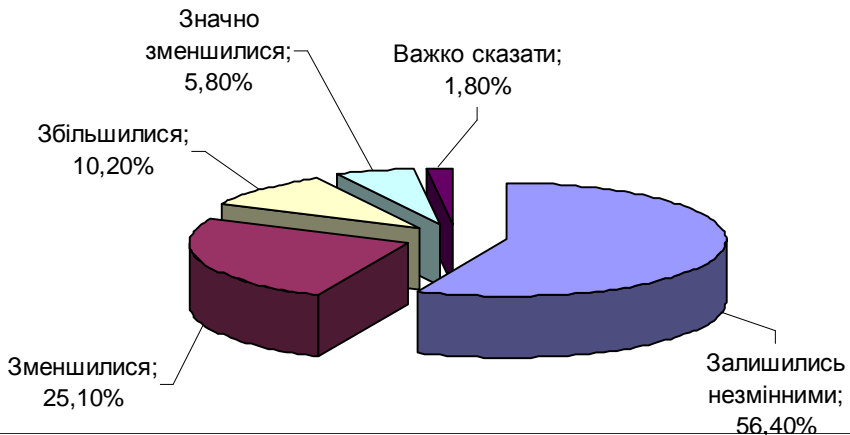

Рис. 7. Розподілення відповідей на питання: “Як змінилися доходи Вашого домогосподарства впродовж останнього року?”

нам непоганими, особливо з урахуванням того, що в останній квартал 2008 року всі учасники туристичної діяльності відчули вплив економічної кризи. Однак насторожує той факт, що у чверті (25,1 %) опитаних доходи зменшилися. Причини тут можуть бути самими різними і потребують, очевидно, спеціального дослідження.

На питання: “Як би Ви оцінили перспективу розвитку сільського зеленого туризму в Одеському регіоні?”, 97 % респондентів відповіли — “Позитивно”, і лише 3 % — “Негативно”. Це вказує на те, що населення Одеського регіону вбачає певні перспективи у розвитку сільського зеленого туризму. Більшість сільських мешканців розуміють, що цей вид діяльності позитивно впливає на благоустрій сільської місцевості, сприяє покращенню інфраструктури, яка, на жаль, дуже погано розвинута в нашому краї, розширює сферу зайнятості сільського населення не тільки у виробничій сфері, але й в сфері обслуговування, що дає селянам додатковий заробіток. При певному припливі числа відпочиваючих з’являється потреба в задоволенні їх різноманітних запитів, а це, в свою чергу, стимулює розвиток сфери послуг: транспортних, зв’язку, торгівлі, служби побуту, відпочинково-розважальних та інших.

На основі аналізу результатів проведеного дослідження встановлено, що перспективи розвитку сільського туризму в одеській області є досить сприятливими. На користь такого твердження свідчать такі дані, що отримані нами в процесі маркетингово-соціологічного дослідження:

- висока ступінь інформованості місцевого населення щодо суті сільського туризму, розуміння його вигод, значення у житті сільських мешканців;
- наявність певного (поки ще невеликого) досвіду відпочинку на селі мешканців м. Одеси і невеликих міст Одеської області та їх готовності і надалі користуватись послугами сільського зеленого туризму;
- привабливість для городян туристичних ресурсів сільської місцевості і послуг, що пропонують власники агросадиб;
- відносна стабільність доходів більшої частки власників агросадиб Одеської області;
- позитивні думки абсолютної більшості учасників опитування щодо наявності сприятливої перспективи розвитку сільського зеленого туризму на теренах Одеської області.

Дослідження висвітлило також цілу низку проблем, що є тормозом для сприятливого розвитку сільського зеленого туризму в області: низький рівень якості послуг та комфорту, які необхідні для задоволення потреб як вітчизняних, так і іноземних туристів; надзвичайно занедбаний стан доріг, якими користуються люди щоб потрапити у місця свого туристичного інтересу; нестача цілісних туристичних продуктів, орієнтованих на новий тип туриста; недостатні зусилля власників агросадиб по просуванню своїх послуг і таке інше.

Проведення даного дослідження ми розцінюємо як початок процесу розвідки щодо створення умов з подальшого поширення сільського туризму в області. Необхідні регулярні дослідження ринку агротуристичних послуг, вивчення переваг населення у виборі конкретних видів туристичних продуктів на селі. Ми абсолютно згодні з тим, що для впровадження ефективної політики в сфері сільського туризму необхідно визначення туристичного потенціалу регіону та формування туристичного продукту сільського зеленого туризму шляхом складання паспортів та каталогів з переліком додаткових послуг, що можуть надавати-

ся домогосподарствами; визначення цільових груп відвідувачів і складання рекомендацій щодо запровадження характерних туристичних продуктів сільського туризму, найдодільніших у даному регіоні; організацію проведення щорічних наукових конференцій, місцевих виставок та ярмарок з сільського туризму з метою обміну досвідом [3, с. 200]. Найближчим часом необхідно врегулювати питання правової підтримки сільського туризму шляхом формування організаційно-господарського механізму його функціонування. Першочерговими заходами у цій справі є прийняття нормативних документів, які регулюватимуть діяльність різних форм сільського туризму; здійснення заходів щодо підтримки та просування агротуристичних послуг на внутрішньому та міжнародному туристичних ринках; зацікавлення власників сільських осель у проведенні сертифікацій свої послуг для підвищення рівня своєї діяльності та наближення її до міжнародних стандартів. Зазначені заходи сприятимуть зростанню популяризації сільського туризму і, відповідно, доходів власників сільських садиб.

Література

1. Смолій В. А., Федорченко В. К., Цибух В.І. Енциклопедичний словник: довідник з туризму / Передмова В. М. Литвина. — К.: Слово, 2006. — 372 с.
2. Світовий досвід організації сільського туризму: Метод. посіб. — Одеса: Центр розвитку та правової підтримки села, 2009. — Вип. 1. — 54 с.
3. Мельниченко С. В. Формування маркетингової політики у сфері сільського туризму в Україні // Вісник Донецького інституту туристичного бізнесу. — 2005. — № 9. — С. 196-201.

Резюме

В статті изложены результаты маркетингово-социологического исследования, проводимого для анализа рынка агротуристических услуг в Одесской области. Выявлены факторы выбора населением такого специфического вида отдыха как сельский туризм; оптимальная продолжительность пребывания людей в сельских усадьбах; уровень доходов хозяйств, предлагающих услуги сельского туризма; мнения различных слоев населения относительно перспектив развития сельского зеленого туризма.

Рецензент доктор економ. наук, профессор А. И. Ковалев

**РОЛЬ И ЗНАЧИМОСТЬ СРЕДНЕГО
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В РАЗВИТИИ
ЕВРОИНТЕГРАЦИОННЫХ СВЯЗЕЙ УКРАИНСКОГО
ПРИДУНАВЬЯ: ЕВРОРЕГИОНА “НИЖНИЙ ДУНАЙ”**

Противоречивые результаты экономической политики Украины последних лет относительно обеспечения стабильного экономического роста заставляют проанализировать её составляющие и оценить перспективы будущих изменений в контексте создания условий, которые могли бы способствовать устойчивости экополитическому развитию страны.

В этой связи направленность и особенности современных форм собственности и предпринимательства на рынках международной торговли и сотрудничества в приграничных районах занимают особо значимое место, а для экономистов, социологов и для ученых-исследователей как практический, так и научный интерес.

Общей тенденцией развития европейских стран, что соответствует регионам Евродуная, является переход к сложной системе социально ориентированных отношений государственной политики. Неотъемлемой частью их является система мер поддержки малого и среднего бизнеса, предпринимательства.

Одесская область занимает значимое стратегическое положение в Украине в Придунавье и регион “Нижний Дунай” созданный в 1998 г., имеет важное геоэкономическое и геополитическое значение для страны. Это обусловлено его транспортно географическим положением и возрастающей активностью в системах международного сотрудничества и интеграции в европейские межрегиональные организации — Еврорегион “Нижний Дунай”, “Рабочее сотрудничество Придунайских стран” (РСПС), “Ассамблея Европейских Регионов” (АЕС).

Страны, сотрудничающие в системе указанного региона — Украина и приграничные к её территории Молдова и Румыния, получили возможность на международных договорных условиях разрешать наиболее острые приграничные социально-экономические и экологические проблемы региона Нижнего Дуная.

Исторически для экономики Придунавья была характерна многоотраслевая структура с преобладанием аграрного сектора, транзит-

ной инфраструктурой при явно составляющем командно-административном управлении народного хозяйства. В последние десятилетия в связи с переходом к рыночным условиям природные условия, территориальное положение региона дали новый импульс для становления мелкого и среднего бизнеса, предпринимательства.

На территории девяти регионов Одесской области проживают более 0,5 млн. жителей и действуют 19 тыс. субъектов малого и среднего бизнеса (из 34 тыс. зарегистрированных). Официально в этих структурах занято 112 тыс. жителей, а реальное число значительно больше. За последние годы начиная с 2003 г., предпринимательское сообщество регионов увеличилось приблизительно на 6,4 тыс., создано около 24,7 тыс. новых рабочих мест, общий объём работ и услуг в этом секторе вырос на 12,4 %, а доходы бюджетов всех уровней, от деятельности малого и среднего бизнеса увеличились на 15 % [1].

Развитию малого и среднего предпринимательства южных районов Одесской области и Приднестровья должна способствовать конверсия военных объектов. На территории Арцизского, Болградского, Таругинского районов Министерство обороны Украины передало множество объектов в собственность территориальных громад, однако без земли. Только в Болграде десятки бывших военных объектов могли бы давно быть использованы предпринимательскими структурами, привлечены многомиллионные инвестиции со стороны гражданских организаций, однако это, государственное имущество, безнаказанно теряется годами из-за задержки передачи земельных участков в собственность местных советов.

Осложняющим фактором для экономического развития 8 придунайских районов Украины стало нарушение транспортной инфраструктуры. Например, из-за неразрешенности соглашений между Украиной и Молдовой возникли трудности железнодорожного сообщения, что значительно ухудшило транспортное обеспечение г. Болграда и порта Рени. Фактором, осложняющим предпринимательскую деятельность мелкого и среднего бизнеса являются и пограничные пункты в районе с. Поланка.

В большинстве районов одесской области малый и средний бизнес составляет основу их хозяйственной деятельности, однако, к сожалению, не является их экономической основой. Как известно, все Придунайские регионы являются дотационными и в отдельных случаях относятся к категории депрессивных.

В результате неконтролируемых со стороны государственных органов процессов происходит массовое сокращение рабочих мест, хотя малый и средний бизнес мог бы поглотить значительную часть высвобождающейся рабочей силы депрессивных провинций. Этому могли бы способствовать политика упрощенного налогообложения малого и среднего бизнеса, увеличив численность предпринимательств. Однако в последние годы в Украине многие принципиальные моменты “упрощения” стали выхолащиваться под видом борьбы с злоупотреблениями.

Сопредельные районы развиваются более высокими темпами, чем в Украине. Так, очевидны позитивные изменения в градообразующей системе г. Кагул: модернизирован аэропорт, работают перерабатывающие предприятия. В Вулканештах построен новый винодельческий завод, в Чадыр-Лунге — швейная фабрика, театр, город полностью обеспечен питьевой водой, в Комраде построен водопровод, винодельческий завод, картонная фабрика, восстановлен новый корпус университета, газифицирован целый ряд сёл. В Тараклии интенсивно развивается инфраструктура: строятся и ремонтируются дороги, водопровод, канализация.

Разница в развитии экономического развития сопредельных районов в недалёкой перспективе может стать серьёзной проблемой Юго-запада Одесской области.

Учитывая значимость евроинтеграционных связей в целом, конкретную зависимость от стран Центральной Европы, чрезвычайно важно повышение ориентации государственного регулирования со стороны украинских властей на интенсивность приграничного сотрудничества, в том числе малого и среднего предпринимательства, имеющего несомненно большой потенциал.

Очевидно, оправдан и позитивный опыт стран ЕС, в которых, давно внедрён “бесконтактный” метод общения с государством при приобретении лицензий, получении разрешений и согласований. Для властей Украины, федерального и местного уровня существенно важно использовать современные информационные технологии в этом процессе, продавать отчёты в электронной форме, а системам типа “клиент- банк” доверять миллионы денежных средств, проплатить лицензию, получить элементарное согласование с управлением экологии.

В ЕС и кроме привлекательности введение собственного дела, что в нынешнее время уже немало. IFC также неоднократно

предлагала внедрить в Украине механизм, согласно которому молчание разрешительного органа на полученную декларацию — знак согласия с заявителем, то есть политики проводимой украинскими областными администрациями, регионами властями Молдовы, Румынии так же положено удовлетворить [2].

Одним из примеров ограничивающих деятельность малого бизнеса является оформление разрешительных документов, хотя правительством Украины утверждено положение по разрешительной системе в отношении предпринимательской деятельности.

Однако, практическое внедрение декларативного признания постоянно отодвигается в неопределённое будущее.

Для преодоления кризисных явлений и дальнейшего развитие региона в этой связи нет другой разумной альтернативы, кроме как стимулировать количественный и качественный рост малого и среднего бизнеса, со всеми положительными экономическими и социальными последствиями этого процесса.

Несомненно, мелкий и средний предприниматель имеет известное преимущество в производстве и продаж товаров и услуг, максимально приближенных и потребителю. Главное преимущества малого бизнеса, при условии стабильного и доброжелательного законодательного климата: фирмы заинтересованы в росте благосостояния населения, его покупательной способности и поэтому, активно будут поддерживать демонополизацию, повышения доходов и легализацию капиталов. Однако, реализовать свою органичную мобильность, при вяжущей его по рукам и ногам существующей системе, стало невозможным [3].

Реальностью сегодняшней ситуации является реструктуризация промышленности и экономики в целом. В результате этого и других, часть неконтролируемых процессов, происходит и уже произошло массовое сокращение рабочих мест. При грамотной политике государства малый и средний бизнес мог бы поглотить значительную часть высвобождающейся рабочей силы. Именно на это должно быть направлены организационные усилия общества и государства, по крайней мере, в так называемых депрессивных провинциях. Реальная дерегуляция в сфере малого бизнеса, осуществление проектов бизнес-генкубаторов в сельских районах с целевыми программами обучения, переквалификации и финансовой помощи при создании новых или развитии действующих малых и средних предприятий могли бы

совершить поворот в оздоровлению и дальнейшему развитию этих территорий.

Представляется необходимым, как полагает большинство представителей малого и среднего бизнеса Придунавья, снятие ряда запретных мер: (например, разрешить жителям приграничных районов провозить сельхозпродукцию по упрощенной схеме, объявить районы от Днестра до Дуная приграничными и т. д.).

Литература

1. Стан и перспективи розвитку соціально-економічного розвитку Українського Придунав'я: проблеми і виклики. — Одеса, 2006.
2. New geopolititl, possibilities for cooperation in Danube Basin
3. Шосток А., Бодрак О. Відкрита економіка; Перспективи позиціювання України в світові господарській системі // Економіка України. — 2009. — № 7.

Резюме

Стаття присвячена аналізу загальних та конкретних проблем розвитку малого та середнього бізнесу в прикордонному авто регіону “Нижній Дунай” у зв’язку з майбутнім співробітництвом з країнами ЕС.

Рецензент канд. економ. наук, доцент С. В. Ляликов

УДК 323.1:159.923.35:[316.47]

Т. А. Непокупна, Б. О. Шевченко

НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕНТАЛІТЕТ І ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Аналіз усього національного, як багатшарової товщі економічного буття й культури, виявлення основоположних рис національного менталітету та їх впливу на формування свідомості людей, їх економічну поведінку загострює проблему у сучасному глобалізованому світі. Усвідомлені і неусвідомлені орієнтири, “за якими розвиваються типові для тієї чи іншої епохи уявлення людей, за якими вони відчують, за якими й діють” [1, с. 9] прямо чи опосередковано відбиваються на життєдіяльності усіх сфер буття соціуму, зокрема і соціально-економічній.

Класичними творами, присвяченими дослідженню менталітетів різних народів світу, можна вважати такі: “Основи нової науки

про загальну природу націй (1725) Джамбатіста Віко (1668-1744), італійського філософа епохи Просвітництва; “Про дух законів” (1748) Шарля Луї де Монтеск’є (1689-1755), французького письменника, правознавця і філософа; “Ідеї до філософії історії людства” (1784-1791) Йоганна Готфріда Гердера (1744-1803), німецького історика культури; “Філософія історії” (лекції у 1820-ті роки) Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831), німецького філософа; “Росія і Європа” (1869) М. Я. Данилевського (1822-1885) російського соціолога, культуролога, геополітика; “Занепад Європи” (1918-1922) Освальда Шпенглера (1880-1936), німецького філософа і культуролога; “Дослідження історії” (12-томний аналіз зародження і занепаду цивілізацій) (1934-1962) Арнольда Джозефа Тойнбі (1889-1975), британського історика та культуролога; “Ментальності народів світу” Г. Д. Гачева (1929-2008), російського філософа, культуролога. Це далеко не повний перелік праць, присвячених дослідженню менталітету народів світу.

Дослідження економічного менталітету було закладено представником інституціонального напряму в політичній економії Торстейном Буда Вебленом (1857-1929), американським економістом, соціологом, публіцистом, футурологом. Він вважав, що установки, звички, спосіб життя, склад характеру, властивості темпераменту “мають економічне значення як елементи способу мислення, що позначаються на звичних поглядах індивіда на ті явища та їх властивості, з якими він вступає у контакт, що позначається тим самим на здатності індивіда служити цілям виробництва” [2, с. 271].

Вважається, що перші спроби дослідження менталітету українського народу належать М. Костомарову (1817-1885) — автору першої праці про українську національну вдачу [3]. Питаннями національного менталітету також переймалися М. Грушевський, О. Кульчицький, В. Липинський, Л. Чижевський. І. Янжул та ін., у дослідженнях яких було виокремлено чотири основні ознаки, що історично були властиві менталітету українського народу, а саме: зосередженість особи на фактах і проблемах внутрішнього, особисто-індивідуального світу; прагнення до особистої свободи, але без належного устремління до державності; сентиментальність, чутливість, любов до природи, естетизм народного життя, культуротворчість; перевага емоційного, чуттєвого над інтелектуальним [4, с. 11].

Сучасні науковці зосереджують увагу і на таких рисах економічної ментальності українців, як: індивідуалізм, прагнення економічної незалежності, антиобщинність, антиавторитаризм, антиетатизм, прагнення достатку, національна працелюбність, схильність до естетизації праці і побуту [5].

Не залишалися осторонь вищезазначеної проблеми і представники літературно-мистецької сфери. Так, Іван Франко писав про українців, як про “расу... обважнілу, розгнуздану, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі, так мало здібну до політичного життя на власному смітнику, а таку плодючу на перевертнів найрізноманітнішого роду”, вважаючи, що в українців “багато дрібничковості, дволичності й надутості” [6].

Очевидно, що визначальні риси менталітету українця формувалися протягом доволі тривалого часу, накопичувалися під впливом різних історичних подій і обставин. Слід зазначити, що ментальна природа українця має різнопланові напорування: з одного боку, вона має позитивні ознаки, а з іншого — відзначається негативними проявами. Так, “протягом століть ... головними чинниками народної моралі ... були повага і любов до вільної праці, ствердження ідеалів добра, краси, гуманних взаємостосунків, знання свого родоводу, риси високого громадянства” [7, с. 244]. Також позитивність українця характеризується працьовитістю, господарливістю; глибоким емоційним зв’язком з краєм, де він народився і виріс, його природою; турботою про родину і майбутнє дітей; м’якою, лагідною, миролюбною вдачею; готовністю допомогти слабшим, скривдженим; гостинністю і доброзичливістю у стосунках з одноплемінцями і чужоземцями; обережністю, схильністю до романтизму і сентиментальності; безмежною довірливістю і поступливістю; індивідуалізмом у поєднанні з демократизмом, толерантністю, повагою до суверенних прав особистості; волелюбством, яке межує з анархічністю та протидією будь-яким формам співжиття, що вимагають підпорядкування й суворої дисципліни [3].

Насторожує, що сучасними дослідниками виділяються характеристики, які, здебільшого, вважаємо, є носіями негативних елементів національного менталітету, а саме: мінімальна зацікавленість державою та її інституціями; пристосовуваність до зовнішніх умов у поєднанні з душевним радикалізмом; здатність до самообмежень та адаптації; небайдужість до себе та задово-

лення власних інтересів в обхід держави; незацікавленість Україною та бажання бути неукраїнцем; верховенство власного добробуту і безпеки; невміння спілкуватися з іншими українцями на рівних та мислення категоріями ієрархій; нездоровий інтерес до перебігу справ своїх потенційних конкурентів, адже українець “панічно боїться, що той, хто стоїть на нижчій ієрархічній сходинці, може досягти більшого, а тоді нижче опиниться він сам”; невіра у плюралізм будь-чого, у можливість кооперації та співробітництва через переконання, що “від співпраці інший отримує більше вигоди, а він — лише збитки” [8]; неповага до дотримання інструкцій, правил, законів; недовіра до будь-чого офіційного [9, с. 14].

Гнітюче враження від української нації з’являється після аналізу ходу історичних подій, під впливом яких українці “стали пасивні і ліниві, звикли до інтелектуального й фізичного байдикування, до роботи, яка... непотрібна” [10]. Негативне, зневажливе, зверхнє ставлення світової цивілізованої спільноти до українців пояснюють наявністю специфічних властивостей рис характеру, таких як: простацтво, жіночий розум, крутість, лінивість, панібратство, брак довіри українця до українця [10]. Очевидно, що носіями таких сторін ментальності є індивіди, які належать до різних соціально-майнових верств і рівнів влади, а отже ретранслюють їх у політичну, громадську, економічну, соціальну сферу життя, у внутрішнє і зовнішнє середовища.

Складність аналізу менталітету, розгляд і неоднозначність тлумачення його елементів, сприйняття чи категоричне заперечення деяких з них є предметом подальших дискусій і теоретичних висновків соціологів, політологів, психологів, істориків, етнографів, економістів, філософів. Але, вважаємо, що на сьогодні переважання ліберального підходу до трансформаційних перетворень призводить, окрім іншого, до нездатності держави виконувати властиві тільки їй соціально-економічні функції, що залишає пересічного українця наодинці зі своїми проблемами, знищує його, і без того мінімізовану, довіру до державних інституцій, провокуючи його відособлення від суспільного життя. “Ліберальні ідеї ... донесені в їх самому вульгарному вигляді ... стали основою “вміння” свободи без відповідальності” [11, с. 40].

Відомо, що однією із функцій держави є створення умов для забезпечення соціально-економічної справедливості. Питання

соціальної справедливості є центральною проблемою людства протягом усього історичного процесу його розвитку; вона сягає сивої давнини, коли у примітивних суспільствах розподіл життєвих ресурсів вирішувався за формулою “все порівну”.

Соціальна справедливість це поняття, яке означає, з одного боку, ступінь обґрунтованої рівності людей, а з другого — нерівності, яка зберігається. Поєднання таких, здавалось би, полярних складових цього поняття, виступає основою обґрунтовуваних концепцій справедливості, які існували у відповідні історичні часи та продовжують формулюватися й озвучуватися теоретиками суспільствознавчих наук та представниками різних політичних і громадських об'єднань. Ідея справедливості, її тлумачення впливають на суспільні інститути, економічні відносини, світогляд і поведінку населення. З іншого боку тип соціально-економічного устрою, наявність тих чи інших політичних сил та їх співвідношення, рівень економічного і політичного мислення різних верств населення та політичної культури еліти впливають на кількість, широту і маневреність концепцій соціальної справедливості. І чим складніше організоване суспільство, котре ґрунтується на поділі праці та соціально-економічній ієрархії, тим складніші, перш за все, моральні уявлення і принципи, які схвалюють чи визнають ступінь та глибину відмінностей між людьми.

Терміном “соціальна справедливість” характеризують об'єктивно обумовлену рівнем матеріальної і духовної зрілості суспільства міру рівності і нерівності різних індивідів і соціальних груп [12].

Першим теоретиком справедливості вважається Аристотель, який писав, що “неможливо усім громадянам бути однаковими” [13], а “справедливість ... є рівність, ... але тільки не для всіх, а для рівних, і нерівність також є справедливістю, ... але знову-таки не для всіх, а лише для нерівних” [13]. Тому справедливість зіставляє людей, їх спосіб мислення та відповідну економічну поведінку, формує засади їх рівності, але водночас визначає ті відмінності, які вирізняють одних людей від інших. Великий російський мислитель Іван Ільїн (1883-1954), чий філософські, політичні та етичні погляди складають єдину, цілісну концепцію інтелектуального і духовного оновлення людської особистості, зазначав, що “справедливість є мистецтвом нерівності. В основі його знаходиться увага до людської індивідуальності і до життєвих відмінності” [14, с. 91].

Справедливість розглядають, з одного боку, як революційну категорію, котра впливає на трансформацію соціумів, кардинально змінюючи підходи до розуміння проблем розподілу і буття його членів, а з іншого — як консервативну, за допомогою якої намагаються зберегти існуючий соціальний лад [15].

Класичне визначення сутності й атрибутів “справедливості” дав англійський соціолог і політолог Карл Поппер, який під справедливістю розумів: рівний розподіл тягаря громадянства, тобто тих обмежень свободи, які необхідні для суспільного життя; рівність громадян перед законом, за умови, що закони не підтримують і не засуджують окремих громадян, групи чи класи; безсторонність правосуддя; рівне користування перевагами (а не лише обмеженнями), які держава може запропонувати громадянам [16, с. 106].

Філософія соціальної справедливості полягає у забезпеченні і підтримці згоди між різними верствами населення щодо тих аспектів їх життєдіяльності, які пов’язані із задоволенням потреб людей за рахунок наявних у них духовно-матеріальних благ. Кращою можна вважати таку концепцію соціальної справедливості, яка б у цілому забезпечувала єдність різних верств населення, не викликала заперечень, обурень і не культивувала почуття заздрощів у широкому загалі соціуму (на думку Фрідріха фон Хайєка (1899-1992), австрійського економіста і філософа, прибічника ліберальної економіки і вільного ринку, джерелом потягу до рівності є заздрість) [17].

У контексті соціальної справедливості, визначення найприйнятнішої її моделі для вітчизняної соціально-економічної системи найбільше занепокоєння викликають саме негативні характеристики ментальних особливостей українців. Проблематично сформулювати соціально справедливе суспільство за наявності генетично вкорінених рис: психології наймита, хитрощів, миттєвої зміни власних позицій залежно від обставин, неповаги до ближнього, недовіри тощо.

Вважаємо, що виокремлення і акцентування уваги саме на таких рисах національного характеру, дозволяє науковцям аналізувати й осмислювати їх, прогнозувати поведінкові сценарії, а практикам відповідних напрямів коригувати їх задля вибудовування суспільства, члени якого були б більш відповідальними за власні вчинки, відчували б впевненість у своєму майбутньому та захи-

ценість від будь-яких проявів насильства, проявляли солідарність і толерантність стосовно один одного, спрямували зусилля на відновлення і встановлення довіри тощо. Тому вищезазначене потребує подальшого різнобічного розгляду, оскільки “національні стереотипи мислення визначають напрям розвитку економіки” [18, с. 65], а ці стереотипи породжені менталітетом соціуму.

Література

1. Історія європейської ментальності / За ред. П. Дінцельбахера. — Львів: Літопис, 2004. — 720 с.
2. Веблен Т. Теорія праздного класу. — М., 1984.
3. Український менталітет: ретроспективи і перспектива // <http://politicon.iatp.org.ua>.
4. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості: Тези доп. та мат. Міжн. наук.-практ. конф. — К. — Луцьк, 1994. — Ч. 1. — 345 с.
5. Гайдай Т. В. Теоретико-методологические основы исследования экономической ментальности: институциональный аспект // <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/295702.html>.
6. Жежера В. Вплив на мою літературу мали зносини мої з жіноцтвом (до 150-річчя з дня народження І. Франка) // <http://gazeta.ua/index.php?id=125848&eid=189>.
7. Культура і побут населення України: Навч. посіб. / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
8. Явір В. Бо такий у нас менталітет... // <http://www.wz.lviv.ua>.
9. Рожан А. Ментальний крест — злоумышленник поневоле // Зеркало недели. — 2007, 17 марта. — № 10. — С. 14.
10. Калита О. Колективний портрет // <http://www.pravda.com.ua/news/2009/11/12/105148.htm>.
11. Задорожный Г. В. “Экономический человек” или человек хозяйствующий // Социальная экономика. — 2001. — № 1. — С. 39-43.
12. Давидович В. Е. Социальная справедливость: идеал и принцип деятельности. — М., 1989; Дубко Е. Л., Титов В. А. Идеал, справедливость, счастье. — М., 1989; Свобода и справедливость: диалог мировоззрений: Мат. симп. — Н. Новгород, 1993; Дьяльнова Т. В. Социальная справедливость и

- социальное неравенство в условиях современной России // Вестник РУДН. — 2004. — Сер. Социология. — № 6-7. — С. 161-168. — <http://www.ecsocman.edu.ru/rudn/msg/206083.html>.
13. Аристотель. Политика // Аристотель: Соч. — М.: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 376-644. — http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/aristot/03.php.
 14. Ильин И. А. О справедливости // Народное образование. — 1993. — № 1. — С. 91.
 15. Муздыбаев К. Идея справедливости // Социологические исследования. — 1992. — № 11. — С. 94-101. — <http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2005/11/26/0000242355/008.MUZDIBAEV.pdf>.
 16. Попшер К. Відкриті суспільство та його вороги / Перекл. з англ. О. Коваленка. — К.: Основи, 1994. — Т. 1. — 444 с.
 17. Hayek F. A. The constitution of liberty. — Chicago: University of Chicago press, 1961.
 18. Балацкий Е. Экономическая наука: новые вызовы современности // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 1. — С.61-67.

Резюме

В статье исследуются актуальные для национальной экономики вопросы — определение специфических ментальных черт населения, выделение положительных и негативных сторон их проявления в современной социально-экономической среде и проблема социальной справедливости.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор С. А. Матвеев

УДК 338.48.003.14

М. Г. Бойко

ФОРМУВАННЯ СПОЖИВЧОЇ ЛОЯЛЬНОСТІ НА ТУРИСТИЧНОМУ РИНКУ

Вітчизняна економіка у сучасних умовах розвивається вельми суперечливо. Неоднозначність економічних змін зумовлює переосмислення багатьох фундаментальних та прикладних проблем управління. Оцінюючі методологічні основи оцінки можливостей розвитку підприємства Л. Лігоненко відмічає, що зміни, які відбу-

лися, пов'язані, по-перше, з розвитком та впровадженням у практику, концептуальних положень стратегічного управління та планування, орієнтацією на стратегічні цілі та завдання підприємства, стан та динамізм змін у зовнішньому середовищі, по-друге, концепції маркетингу, відповідно до якої виробнича діяльність підприємства не є визначальною обумовлюють орієнтацію підприємств на задоволення потреб споживачів, обсяг та структуру попиту, що є запорукою успішної реалізації товарів (продукції), фінансової стійкості та конкурентоспроможності підприємства [1].

В умовах наростаючої глобалізації і конкуренції, зниження цінності матеріальних активів (кризові економічні події кінця 2008 — початку 2009 року тому яскраве підтвердження) важливим інструментом забезпечення додаткових конкурентних переваг у боротьбі за ринки збуту стає споживча лояльність. Це насамперед пов'язано з тим, що зміщення головного акценту економічного суперництва не за ресурси, а за споживача обумовлює те, що нині однією з ключових умов життєздатності суб'єктів господарської діяльності у тривалому періоді стає їх гнучкість, що дозволяє оперативно реагувати на зміну потреб споживачів і відповідно актуалізує дослідження особливостей формування лояльності споживачів (соціальних груп) як суб'єктів раціональних взаємин.

Повною мірою це відноситься і до туристичних підприємств. В умовах перенасиченості пропозиції на туристичному ринку туроператори і турагенти активно шукають різні способи збереження та розширення ринкової частки, розробляючи і реалізуючи стратегічні плани та оперативні дії щодо формування та підтримки довготривалих взаємовідносин із постійними споживачами, які в умовах стагнації туристичного ринку є гарантом економічної стабільності. Саме на ці аспекти наголошують аналітики Всесвітньої туристичної організації (ВТО), виділяючи три головні функції управління в туризмі [2]:

- встановлення контактів з потенційними туристами (метою яких є переконати у тому, що передбачуване місце відпочинку та існуючі там заклади обслуговування, визначні пам'ятки і очікувані вигоди повністю відповідають тому, що власне бажають отримати споживачі);
- розвиток (припускає проектування нововведень, які зможуть забезпечити нові можливості для збуту туристичного продук-

ту. У свою чергу подібні нововведення повинні відповідати потребам і перевагам потенційних туристів);

- контроль (передбачає аналіз результатів діяльності щодо просування туристичних продуктів на ринок і перевірку того, наскільки ці результати відображають повне і успішне використання можливостей, що є у сфері туризму).

Відтак звернення до проблеми формування споживчої лояльності на туристичному ринку обумовлюється наступними позиціями.

Позиція 1. Туристичне підприємство є відкритою соціально-економічною системою у межах якої одночасно здійснюється цілеспрямована діяльність орієнтована на виробництво кінцевих продуктів для задоволення прагматичних потреб зовнішнього і внутрішнього середовища та діяльність, яка спрямована на задоволення різних потреб споживачів завдяки функціональності, корисності, унікальності вироблених та реалізованих туристичних продуктів.

Позиція 2. Формування споживчої лояльності це суб'єктивний процес, що може розглядатися як добре структурований по відношенню до одного споживача і як неструктурований по відношенню до іншого.

Позиція 3. Для нинішніх умов формування пропозиції на туристичному ринку характерними є: висока ступінь свободи дій споживачів; необхідність врахування специфіки відносин і взаємодій індивідуальних та групових споживачів туристичних послуг; персональна відповідальність і висока ціна помилкових дій персоналу туристичних підприємств;

Позиція 4. Вирівнювання пропозиції туристичних підприємств за якістю і складом турпродуктів, демпінгова цінова політика, загострення конкуренції, збільшення комунікаційних витрат, виникнення дефіциту споживачів і зростання їх очікувань, суттєвий вплив нових управлінських і інформаційних технологій — все це стимулює туристичні підприємства до пошуку нових механізмів підвищення утримання існуючих споживачів.

Позиція 5. Зміна ролі і місця споживачів в економічній системі істотно впливає на характер виробництва товарів масового попиту: воно стає масовим “виробництвом символів відмінності”, яке дозволяє споживачам конструювати власну соціальну індивідуальність за допомогою придбаних товарів та послуг речей. Бізнес починає виробляти не товари і послуги, а

феномени культури, такі як смаки, бажання, цінності, норми поведінки, інтереси, що принципово змінює відношення до управлінської діяльності

Представлені вище аргументи доводять необхідність розроблення дієвих рекомендацій щодо формування споживчої лояльності на туристичному ринку, як свідчення задоволення споживчих переваг та відображення об'єктно-суб'єктної природи даного виду ринку.

Різні теоретичні і практичні підходи до формування лояльності та окремі аспекти управління цим процесом на підприємствах розглянуті такими вченими, як Д. Аакер, І. В. Альошина, Н. Вудкок, Є. П. Голубков, Д.Є. Горелик, П. Дойль, М. О. Добровидов, Ф. Котлер, Ж. — Ж. Ламбен, С. В. Мельниченко, Т. І. Ткаченко, Л. М. Шульгіна та ін. Аналізуючи, систематизуючи та узагальнюючи основні положення, викладені у наукових працях вищезгаданих авторів, слід зазначити про зростання уваги науковців до дослідження процесу формування лояльності на споживчому ринку. Разом з тим, в існуючих наукових дослідженнях не достатньо проаналізований взаємозв'язок лояльності споживачів і результуючих показників господарської діяльності підприємств, не вивчені питання впливу лояльних споживачів на ринкову позицію підприємства, недостатньо детерміновані проблеми з вивчення відмінностей між обсягами продажів новим і лояльним споживачам, що обумовлює необхідність проведення додаткових досліджень у цьому напрямі і зумовлює актуальність представленої наукової статті

На вітчизняному туристичному ринку накопичений певний досвід взаємодії підприємств і споживачів, який потребує концептуального методичного забезпечення і розроблення механізму їх взаємодії. Цю функцію здатні реалізувати програми споживчої лояльності, які орієнтовані на задоволення споживчих уподобань і врахування об'єктно-суб'єктної сутності туристичного ринку. Отже, представлена стаття слугуватиме виявленню об'єктивних основ формування споживчої лояльності в умовах перенасиченості туристичної пропозиції

Реалії нинішньої туристичної практики вимагають використання нових підходів до оцінювання результативності господарської діяльності туроператорів та турагентів. Глобальна економічна та фінансова криза, перенасиченість пропозиції спричинили

стагнацію туристичного ринку, що обумовило природну трансформацію стратегічних планів та оперативних дій, пов'язаних з освоєнням нових сегментів, організацією додаткових каналів збуту, підвищенням ефективності існуючої системи реалізації туристичних продуктів тощо. Зокрема, за статистичними спостереженнями Державної служби туризму та курортів України у 2009 р. відпочивати в Україну приїхало на 24 % менше туристів, ніж у 2008 р, виїзні туристичні потоки знизилися на 30-40 %, а по внутрішньому туризму — на 4 % у порівнянні з минулим роком. У регіональному розрізі збереглася тенденція зростання внутрішніх туристичних потоків, але у кожному регіоні вона є різною. Найбільш відчутна позитивна тенденція у Донецькій області до якої внутрішні в'їзні туристичні потоки зросли майже на 47 %, у Київській області — зросли втричі, у Львівській — на 1,2 %. Виїзні туристичні потоки зменшилися майже по всіх регіонах, найбільше у Полтавській області — на 30 %. Недосконалість туристичного ринку, яка виявляється у нерозвиненості туристичної пропозиції, обмеженій можливості використання туристичних ресурсів одночасно підвищує значущість розробки заходів підвищення споживчої лояльності, орієнтованих на сучасного платоспроможного споживача. Саме тому більшість вітчизняних підприємств переконалися, що основну мету — максимізацію прибутку не можливо досягти, не орієнтуючись формування споживчої лояльності, відображаючи різноманітність потреб суспільства і конкретного індивіда.

З цих позицій, правильний висновок робить Л. Шульгіна зазначаючи, що заходи щодо розширення кола постійних споживачів і зміцнення їх лояльності до туристичних підприємств повинні мати цілком конкретний характер. Зважаючи на комплексність туристичних продуктів, негативне ставлення до нього може сформуватися під впливом будь-якої його складової, тому важливо було визначити, який саме елемент потребує першочергового доопрацювання [3].

Розвиваючі ідеї управління лояльністю споживачів російський науковець О. Романенкова доводить що цей процес можна представити у вигляді системи з функціональною залежністю кількісних і якісних елементів [4]:

$$L_i = L_i(\chi_{i1}, \chi_{i2}, \dots, \chi_{in}), \quad (1)$$

де L_i — функція лояльності i -споживача;

$$L \in [0,1], i \in N$$

n — кількість сукупних якісних і кількісних характеристик споживача, де $n \in N$;

χ_i — кількісна або якісна характеристика;

χ_1, \dots, χ_m — якісні характеристики, де $1 \leq m \leq n$.

Останні виражаються, наприклад, у якості товарів/послуг, різноманітності асортименту, високих стандартах обслуговування споживачів; стабільності, яка включає гарантії, сервіс і зниження ризиків за рахунок ціни; імідж підприємства та товарів/послуг, оперативність усунення недоліків тощо.

$\chi_{m+1}, \dots, \chi_n$ — кількісні характеристики (вартість товарів/послуг, куди входять умови оплати, знижки, одноразові винагороди тощо).

Опрацювання різних підходів до трактування природи і структури споживчої лояльності, які достатньо представлені у сучасній фаховій літературі дозволяє зазначити, що прихильники однієї точки зору вважають, що у визначенні лояльності найважливішим є емоційне відношення споживача до бренду. Цьому трактуванню споживчої лояльності протистоїть позиція, яка акцентує увагу на поведінкових характеристиках — актах повторного придбання [5]. Оскільки процес формування споживчої лояльності відтворює взаємодію і міжсуб'єктну координацію учасників економічних відносин, вважаємо за раціональне висловлення наукової ідеї про об'єднання вище наведених позицій і розглядати споживчу лояльність як явище, при якому споживачі позитивно відносяться до діяльності підприємства, а саме до пропонуванних товарів/послуг і персоналу, причому це відношення виражається через споживчу перевагу товарів/послуг даного підприємства порівняно з конкурентами, є тривалими у часі і характеризуються здійсненням повторними актами придбання. Виходячи з наведеного вище, можна дійти висновку, що особливий вплив на формування лояльності споживачів здійснює ринкове середовище, яке постійно змінюється і викликає зрушення у структурі споживчих переваг та рівні лояльності до підприємства.

Дослідження особливостей формування споживчої лояльності у туристичній сфері, дозволило дійти висновку, що одним із конструктивних важелів її розвитку є Інтернет-ресурси. Це не

повинне викликати особливого здивування, адже туристичний бізнес є інформаційно-насиченим, оскільки ефект масштабу від використання Інтернет-ресурсів виявляється не тільки у традиційній формі — у площині пропозиції, але й у площині попиту на туристичний продукт. При цьому одним з найбільш значимих інструментів формування споживчої лояльності є віртуальний маркетинг, який трактується як система знань про пропозицію товару/послуги на ринку на основі інформаційних технологій, що інтегрують маркетингову діяльність у внутрішньому і зовнішньому середовищі підприємства [6]. З цих позицій застосування віртуального маркетингу у туризмі становить інтерес і для формування споживчої лояльності.

Сприйняття цієї тези спонукало до аналізу Web-сайтів 180 офіційно зареєстрованих туристичних підприємств*, на яких представлена не тільки рекламна інформація про окремих суб'єктів туристичної діяльності, туристичні ресурси країн світу, а також інформація спонукального характеру щодо придбання туристичних продуктів. Зокрема особливостями сайтів туристичних операторів є інформація, яка дозволяє споживачу визначити економічні переваги (матеріальні вигоди), які отримує постійний споживач даного туристичного підприємства. Опрацювання інформаційно-рекламних матеріалів Web-сайтів туристичних підприємств дозволило узагальнити актуальну інформацію щодо доцільності співпраці потенційних туристів із конкретним туристичним підприємством та визначити види програм лояльності, які пропонуються підприємствами на віртуальному туристичному ринку (рис. 1).

Визначаючи види програм лояльності туристичних підприємств для постійних споживачів виокремлено програми, засновані на отриманні економічних переваг (матеріальних вигод) та програми, засновані на підвищенні довіри до підприємства.

Отже, споживча лояльність не є величиною сталою, вона може динамічно змінюватися не лише тому, що коливаються споживчі уподобання, характеристики туристичного продукту, а з причини динамізму витрат на формування та впровадження різноманітних програм. Це означає про доцільність моніторингу затрат для розрахунку ефективності їх впровадження. Нині в економічні науці запропоновано ряд показників, які дозволяють

* Використані сайти: <http://dlab.com.ua>, <http://www.yellowpages.kiev.ua>, <http://bigcat.com.ua>, <http://turbiz.turistia.com>

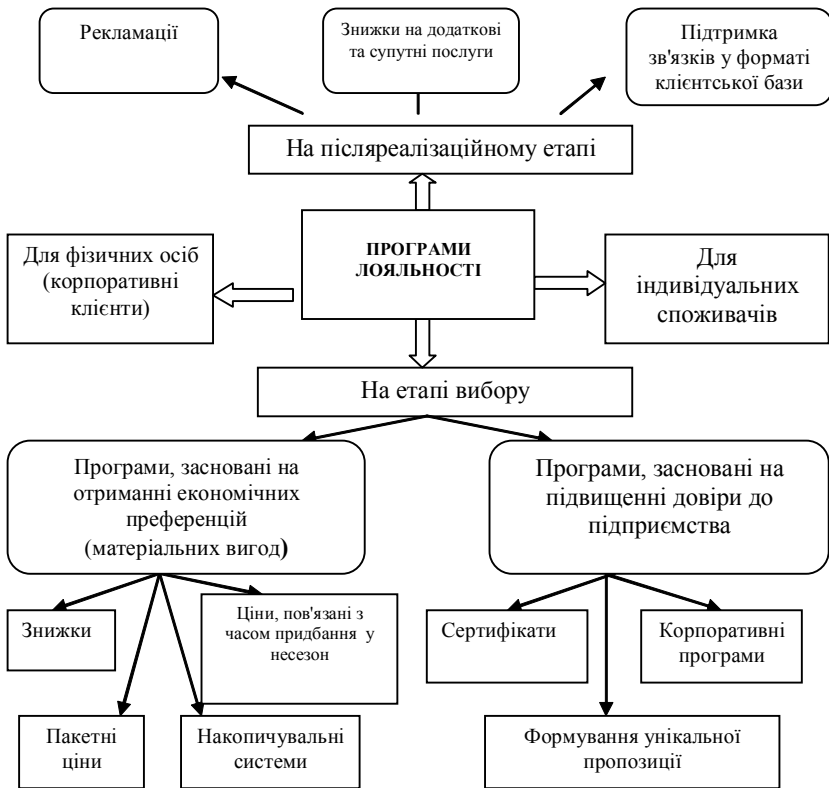

Рис. 1. Програми лояльності туристичних підприємств для постійних споживачів

визначити ступінь лояльності споживачів та виразити її у відповідних величинах [5]:

— коефіцієнт плинності споживачів відображає частку споживачів, які не скористалися послугами підприємства протягом року у загальній чисельності споживачів на початок року. Розраховується за формулою:

$$K_p = \frac{Nvk}{Nk} \quad (2)$$

де Nvk — кількість клієнтів, які не скористалися послугами підприємства протягом року;

N_k — загальна чисельності споживачів на початок року.

Критичним порогом є значення коефіцієнта 0,7 або 70 %.

— *коефіцієнт лояльності споживачів* відображає частку споживачів, які скористалися послугами підприємства протягом року у загальній чисельності споживачів на початок року. Очевидно, що $K_p + K_l = 100\%$.

Брак концептуальної бази аналізу оцінки ефективності програм споживчої лояльності дозволяє зазначити, що цей аспект є предметом ґрунтовних наукових дискусій, оскільки отримання ефекту є наслідком комплексу передбачуваних і непередбачуваних умов, неповноти апріорної інформації про індивідуальні очікування, уподобання споживачів тощо. Не коментуючи дане становище, зауважимо, що доцільним виходячи із завдання формування споживчої лояльності є визначення різних видів ефектів, які є наслідком взаємодії і міжсуб'єктної координації на туристичному ринку. Види ефектів від програм лояльності узагальнені у таблиці 1.

Таблиця 1
Види ефектів від програм лояльності [7, 8]

Структура витрат на формування та впровадження програм лояльності	Ефекти від програм лояльності		
	Економічний	Маркетинговий	Комунікаційний
Витрати на обладнання та програмне забезпечення	Динаміка та частота продажів, кількість повторних придбань	Динаміка структури споживачів (частка постійних, незадоволених)	Кількість згадувань про підприємство і його програми лояльності
Витрати на персонал	Індекс повернення маркетингових інвестицій (ROI)	Відношення до підприємства: популярність, намір постійно користуватися послугами	Структура цитування: співвідношення позитивних, негативних і нейтральних згадувань
Витрати на впровадження	Прибуток від залучення нових споживачів	Відношення до програми лояльності підприємства: популярність, привабливість пропозиції, намір узяти участь в програмі	Динаміка згадувань про підприємство та його програми лояльності на фоні конкурентів
Витрати на обслуговування	Динаміка доходу, отриманого від учасників програми лояльності за визначений період	Якість обслуговування у рамках реалізації програми	

Підкреслюючи суперечливість трансформаційних процесів на національному туристичному ринку необхідно відмітити, що формування споживчої лояльності повинно відбуватися з урахуванням нового розуміння поведінки споживачів як системи когнітивних, оціночних і поведінкових атрибутів. При цьому успішність програм лояльності залежить від їх економічної обґрунтованості. Це спонукає до наукових досліджень споживчої лояльності як суспільного феномену, складової відносин між підприємством і споживачами, що розвивається за певними внутрішніми законами.

Література

1. Лігоненко Л. О. Антикризове управління підприємством: теоретико-методологічні засади та практичний інструментарій. — К.: КНТЕУ, 2001. — 580 с.
2. Дурович А. П. Маркетинг в туризме. — Новое знание, 2007. — 496 с.
3. Шульгіна Л. М. Маркетинг підприємств туристичної галузі: Дис. ... д-ра економ. наук. — К.: КНТЕУ, 2006. — 433 с.
4. Романенкова О. Н., Синяева И. М. Методика измерения потребительской лояльности сетевого ритейла // Вестник университета / Государственный университет управления. — 2008. — № 11(21). — С. 189-193.
5. Малькова И. В. Лояльность потребителей как конкурентное преимущество компании // Вестник Московского университета. — 2008. — Сер. 21 “Управление (государство и общество)”, № 3. — С. 72-85.
6. Бойко М. Г., Кнаус А. С. Інформаційна парадигма: теоретичні аспекти та практичні засади впровадження в діяльність туристичних підприємств // Вісник Академії праці і соц. відносин Федерації профспілок України. — 2005. — № 5. — С. 66-72.
7. http://www.imaconsulting.ru/files/Effektivnost_kommunikacii_kak_osnova_loyalnosti_klientov.pps#303,9.
8. Составляющие стоимости программ лояльности // http://www.itoil.ru/Download/2008/AZK_best_practices/Effektivnye_programmy_loyalnosti_klientov_na_AZK.ppt#968,6.

Резюме

В статье представлено развитие туристических предприятий на фоне глобального экономического и финансового кризиса.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент В. Г. Герасименко

УДК [32+342.7]:327.39 (4)

С. Д. Василенко

**ПОЛІТИКА І ПРАВА ЛЮДИНИ В КОНТЕКСТІ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ**

Тема прав людини проходить червоною ниткою через всі сфери життя, які повинні бути забезпечені незалежно від того, в якій країні проживає людина. Права людської особистості давно перетворились в окремий об'єкт турботи міжнародного співтовариства, в тому числі і країн ЄС. Право Європейського Союзу є значним досягненням в світовій юридичній науці, втіливши в себе багатовіковий досвід найбільш розвинутих країн Європи, трансформував його в наднаціональне право — право Європейського Союзу (ЄС). В ньому сконцентровані багато світових досягнень в сфері права, які в певній мірі підводять підсумок сучасного права, його принципів, компетенції і методів регулювання суспільних відносин [1, с. 3].

Права людини залежать від того, в якому суспільстві вона проживає і яке законодавство в тій чи іншій державі. Реальний зміст права, яке відображено в законодавстві, залежить від типу народу (зв'язаних з ним формації і цивілізації), форми держави (системи організації влади, територіального устрою і політичного режиму) [2, с. 8]. Тому розглянемо як здійснювалася політика і реалізовувались права людини у післявоєнній Європі і на сучасному етапі розвитку в контексті євроінтеграційних процесів. Як відомо, ЄС більше 50 років тому став на тривалий і нелегкий шлях до миру, солідарності та демократії в Європі.

На шляху до сьогоднішніх реалій Європа пройшла щонайменше три історичних етапи. Перший був пов'язаний з повоєнним розподілом її на різні зони контролю згідно з рішеннями Ялтинської конференції 1945 р., що невдовзі призвело до довготривалого воєнно-політичного протистояння, безпрецедентної за своєю гостротою “холодної війни”, багаторічної виснажливої гонки озброєнь та встановлення “залізної завіси” між Сходом і Заходом.

Цікаво, що розкол Європи не тільки не завадив, а багато в чому сприяв процесам регіональної політичної та економічної

інтеграції європейських країн. Особливо успішно об'єднавчі процеси проходили в Західній Європі. Одержуючи згідно з “планом Маршалла” відповідну фінансову допомогу, впроваджуючи новітні технології і ефективні ринкові відносини, вони досить швидко відновили свою зруйновану війною економіку на цілком новій сучасній основі. Так розпочинався нинішній процес інтеграції західноєвропейських країн, який привів незабаром до значних соціально-політичних і економічних здобутків, а також сприяв створенню ефективних міждержавних і авторитетних організацій — НАТО, ЄС, РЄ тощо.

Паралельно відбувалося об'єднання Східної Європи, але на цілком інших геополітичних засадах, на примусових принципах воєнно-політичного тиску та ідеологічного диктату з боку тоталітарної євразійської наддержави. В таких умовах тут були створені свої міждержавні організації — ОВД і РЕВ. Насильницьке нав'язування з їх допомогою європейським народам недемократичних режимів і неефективної планової економіки призвело до зростання незадоволення і навіть до сплесків відчутного опору. Особливо рішучі спроби повернення в лоно європейської демократії відбулися у таких країнах, як Угорщина (1956 р.) і Чехословаччина (1968 р.), але вони були жорстоко придушені об'єднаними військами країн ОВД під керівництвом СРСР. Все це врешті-решт призвело до неминучого відставання східноєвропейських країн в соціально-економічному розвитку, що, в свою чергу, ще більше посилювало їх прагнення до свободи і відновлення демократичного устрою.

Другий етап в розвитку Європи розпочинається з 70-х років і пов'язаний з таким цікавим і унікальним явищем, як розрядка міжнародної напруженості. Її певною передумовою можна вважати тенденції до демократизації закритого суспільства, які хоч і суперечливо, але проявилися в політиці Радянського Союзу під час “хрущовської відлиги”. Таким чином, колесо історії повільно, але невблаганно поверталось в бік процесів глобалізації та загальноєвропейської інтеграції. Це визначалося, насамперед, сталим культурно-цивілізаційним чинником. Найголовнішою подією цього етапу в геополітичній історії континенту стала Нарада з безпеки і співробітництва в Європі, яка відбулася у 1975 р. в Гельсінкі. Сьогодні, коли минуло 34 роки з дня проведення форуму, ми можемо з упевненістю наголосити, що його рішення, попри всі труд-

ноці і протиріччя тогочасного міжнародного життя, стали важливим етапом на шляху подолання колишнього протистояння. Розпочався непростий, іноді дуже суперечливий, але невблаганний загальноєвропейський “гельсінський процес”, позитивні наслідки якого особливо переконливими виглядають зараз.

Третій етап у процесі загальноєвропейської інтеграції став особливо масштабним і глибоким. Він розпочався на межі 80-90 рр., коли два десятки країн Східної Європи відмовились від нав’язаним їм застарілих стереотипів і з допомогою “оксамитових революцій” зробили рішучий крок до загальнолюдських цінностей європейської цивілізації, докорінно змінили свої геополітичні орієнтири; розпочалося їх входження в європейські політичні структури.

Друга світова війна, протиборство двох систем, “холодна війна” мали значний вплив на формування сучасних уявлень про права людини. Після Другої світової війни в Західній Європі раніше, ніж в інших районах планети, була створена регіональна система міжнародних організацій, яка покликана сприяти розвитку співробітництва у різних областях сучасного життя. Із самого початку в її основу лягла турбота про права людини. Ідея розробки “Хартії прав людини” оформилася на Конгресі Європи. Він був проведений у Гаазі в травні 1948 р. з ініціативи Міжнародного комітету рухів за європейську єдність. У ньому взяли участь багато видатних політичних лідерів континенту. Цілий ряд резолюцій цього Конгресу містив заклик до утворення політичного й економічного союзу, елементами якого повинні були стати Хартія прав людини й Суд, наділена необхідними повноваженнями по забезпеченню її дотримання. Було намічено також заснувати Європейську асамблею для поглиблення політичного співробітництва в регіоні. Прийнята цим рухом Декларація принципів, відповідно до яких пропонувалося створювати “Європейський Союз”, містила в тому числі наступний пункт: до складу Європейського Союзу можуть входити тільки такі інші держави, які розділяють основні принципи Хартії прав людини й заявляють про свою готовність гарантувати їхнє виконання [3].

В остаточному вигляді це принципове положення знайшло відображення у статті 3 Уставу Ради Європи, підписаного в Лондоні 5 травня 1949 р., у наступній редакції: “кожний член Ради Європи повинен визнавати принцип верховенства права і

принцип, відповідно до якого усі особи, що перебувають під його юрисдикцією, повинні користуватися правами людини і основними свободами...”.

Конкретні здобутки Ради Європи: це понад 160 європейських угод та конвенцій мають силу законів і багато з них є відкритими для держав, що не є членами Ради Європи, коли йдеться про широкий спектр питань — від захисту прав людини до боротьби з організованою злочинністю, від запобігання тортурам до захисту баз даних або культурного співробітництва; рекомендації урядам, які визначають основні принципи діяльності в таких сферах, як правничі справи, охорона здоров'я, засоби масової інформації, освіта, культура, спорт та ін.

Рада Європи працює над гармонізацією політики і прийняттям загальних норм і практики в державах-членах. З цією метою вона об'єднує на різних рівнях зусилля парламентаріїв, міністрів, урядових експертів, представників місцевих і регіональних органів влади, молодіжні асоціації, міжнародні недержавні організації. Основні документи Ради Європи: Європейська конвенція з прав людини встановлює систему контролю та захисту прав людини. Це здійснюється двома органами: Європейською комісією з прав людини та Європейським Судом з прав людини.

Відповідно до Уставу за парламентським органом Ради Європи не визнавалося скільки-небудь істотної ролі. Таким органом стала Консультативна асамблея (пізніше перейменована в Парламентську асамблею). Повноваження, що дісталися їй, не виходили за рамки того, щоб давати рекомендації Комітету міністрів. Політична співпраця так і не одержала розвитку: занадто великі виявилися розходження в підходах до будівництва майбутньої Європи, а компетенція органів Ради Європи була занадто обмеженою [4]. Устав передбачає, що для реалізації мети Організації, що складає в досягненні більшої єдності серед її членів, вживаються заходи в різних областях (економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій і адміністративній). Здійснення цієї мети забезпечується також підтримкою на належному рівні захисту прав людини і основних свобод і їх подальшим розвитком. Іншими словами, на Раду Європи покладається завдання прагнути у своїй роботі не тільки до захисту вже визнаних прав і свобод, але й до вдосконалювання такого захисту і його поширенню на інші права. У цьому ключі Рада Європи й зорієнтувала свою діяльність. Най-

важливішим своїм пріоритетом Рада Європи вважає захист прав людини й основних свобод у країнах-членах. Це так би мовити, наріжний камінь усїєї європейської споруди.

Основними напрямками діяльності у цїй сферї є: створення ефективної системи контролю, захисту і поваги особистості, її свобод, соціальних, економічних і культурних прав через дію Європейської конвенції з прав людини, Європейської комісії і Європейського суду з прав людини, діяльність Комітету Парламентської Асамблеї з моніторингу, підтримка системи інститутів прав людини і неурядових організацій, що діють у цїй сферї; вияв і запобігання появі нових порушень прав людини і приниження людської гідності за допомогою нових конвенцій і резолюцій, наприклад, по біоетиці, дитячїй проституції, соціальному відчуженню і зайнятості, попередження правопорушень у сферї комп'ютерної інформації, захист індивідуальних даних особистості; привернення уваги політиків, владних структур і громадськості до значимості прав людини; функціонування в Страсбурзі Бібліотеки з прав людини й інформаційної служби з прав людини; розвиток місцевої демократії, засобів масової інформації, освіти, культурної спадщини, підтримка неурядових організацій, що діють у сферї прав людини, розвиток освіти у сферї прав людини на всіх рівнях.

Напрямами діяльності у цїй сферї є також запобігання катування і нелюдському або такому, що принижує людську гідність, покаранню, поводженню; захист національних меншин; рівність чоловіків і жінок; боротьба із проявами расизму і нетерпимості.

Радою Європи були використані такі методи, як розробка й прийняття конвенцій і рекомендацій, поширення інформації з тематики прав людини, підтримка досліджень у даній області й деякі інші. Для полегшення роботи в сферї прав людини і пов'язаних з нею областях у рамках Ради Європи була сформована необхідна інфраструктура [5]. У Секретаріаті створений Директорат з прав людини. У підпорядкуванні Комітету міністрів перебуває Постійний комітет з прав людини, членами якого є представники урядів країн-членів. Існують й інші комітети, що складаються звичайно з урядових експертів і працюють як на тимчасовій (наприклад, протягом строку, необхідного для підготовки проекту конвенції), так і на постійній основі, коли їхній мандат стосується, зокрема, проблем поширення інформації про права людини й відповідної просвітницької діяльності.

Важливо підкреслити, що відповідно до статті 1 Уставу питання, що відносяться до сфери національної оборони, перебувають поза компетенцією Ради Європи. Це пояснюється твердим наміром урядів, що підписали Устав, залишити їх за НАТО. Стаття 3 Уставу далі передбачає, що кожна держава-член Ради Європи повинна визнавати принцип панування права й гарантувати своїм громадянам користування правами людини й основними свободами.

На протязі діяльності Радою Європи розроблено понад 160 конвенцій, на основі яких здійснювалася і проводиться тепер уніфікація і зміна законодавства держав-членів Ради. Серед них такі відомі політико-правові документи:

- Європейська конвенція з прав людини, від 4 липня 1950 р. і протоколи до неї;
- Європейська хартія місцевого самоврядування, від 15 листопада 1985 р.;
- Європейська конвенція по запобіганню катувань, нелюдському поводженню, що принижує, чи покаранню, від 26 листопада 1987 р.;
- конвенції про боротьбу з тероризмом, правовий статус робітників-мігрантів, захист проти зловживань при використанні комп'ютерних даних на приватних осіб;
- Європейська соціальна хартія в новій редакції 1996 р.;
- Європейська культурна конвенція, від 19 грудня 1954 р. та інші акти Ради Європи.

Європейська конвенція з прав людини і Європейська соціальна хартія є двома найстаршими й найбільш важливими договорами з прав людини Ради Європи. У ті роки, коли Рада Європи була тільки що заснована і розроблялася Європейська конвенція з прав людини, її автори зволіли не включати в неї економічні, соціальні й культурні права. При цьому вони виходили з того, що після Другої світової війни Європа бідувала скоріше в гарантіях поваги прав людини, затвердження панування права й політичної демократії. До того ж у той час не всі європейські країни могли забезпечити послідовне й повне дотримання економічних і соціальних прав, і “навіть при найбільш сприятливих обставинах” [5].

Захист прав людини є однієї з найбільш важливих функцій Ради Європи. Подібне призначення Організації впливає із цілого

ряду положень Уставу, у яких проголошуються такі принципи, як повага особистої свободи й політичної свободи. Устав “іде” навіть далі, передбачаючи в статті 8, що серйозні порушення прав людини і основних свобод є підставою для призупинення членства їхньої держави, що допускає, або її виключення з Ради Європи. У період правління грецьких полковників наприкінці 60-х — початку 70-х років були початі кроки, спрямовані на застосування статті 8 у відношенні Греції. Однак Греція встигла вийти з Ради Європи до того, як це відбулося.

Нині держави — члени Ради, незалежно від їх економічного потенціалу, а також членства в Європейському Союзі, можуть взаємодіяти, як рівноправні партнери у тих сферах, де перед ними постають спільні завдання та проблеми. Жодна інша організація, крім Ради Європи, не надає такої можливості [3].

Незважаючи на використання Конвенції Ради Європи 1950 р., Європейський Союз не залишив спроб підготувати власний “біль про права”, що відбиває стан їхнього розвитку на кінець ХХ століття. Кульмінацією цих зусиль стало урочисте проголошення 7 грудня 2000 р. Хартії про основні права. Хартія покликана захистити людську особистість у взаєминах, насамперед, з наднаціональними інститутами й органами Європейського Союзу, а також з державами — членами Союзу, коли останні діють на виконання встановлених їм правил. При цьому Хартія 2000 р. не скасовує інших “білей про права”, що існують у рамках держав — членів або міжнародного співтовариства. Всі вони зберігають силу “у рамках своєї відповідної області застосування” (ст. 53 Хартії). Більше того, коли положення Хартії кореспондують норми Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 р., вони повинні тлумачитися однаковою чином, у тому числі з урахуванням прецедентів Європейського суду з прав людини. Наприклад, “право на свободу та особисту недоторканність” (ст. 6 Хартії) має ті ж обмеження й межі, що й однойменне право, проголошене в Європейській конвенції з прав людини (ст. 5 “Право на свободу та особисту недоторканність”).

Зі сказаного не слід робити висновок, що Хартія Союзу лише копіює Конвенцію Ради Європи. На відміну від останньої, вона охоплює всю сукупність основних прав і свобод (у тому числі соціально-економічних і культурних). Хартія може встановлювати й більш високі стандарти захисту особистості, але в кож-

ному разі вона не повинна знижувати їх у порівнянні з Європейською конвенцією з прав людини, до якої Союз надалі планує приєднатися як окрема сторона.

На своїй 104-й сесії, присвяченій 50-річчю Ради Європи, що відбувалася в 1999 році, Комітет Міністрів ухвалив Стратегічний план для Ради Європи, спрямований на адаптацію Організації до нових складніших завдань, зокрема, з огляду на розширення свого членства. Головними цілями Стратегічного плану визначено: захист та сприяння повазі до прав людини в усіх державах — членах на засадах недискримінації; сприяння розвитку демократичних інституцій та процедур на загальнонаціональному, регіональному та місцевому рівнях; забезпечення принципу верховенства права; сприяння розвитку європейської культурної ідентичності, при усвідомленні культурної різноманітності Європи та її спадщини, з особливим наголосом на систему освіти; сприяння терпимості, соціальній згоді та соціальним правам.

У контексті реалізації вищезазначених цілей сьогодні на порядку денному Ради Європи стоять такі найважливіші питання у сфері прав людини: корегування Європейської конвенції з прав людини і протоколів до неї з урахуванням можливих нових протоколів, зокрема Протоколу № 12, котрий розширив би сферу застосування статті 14 Конвенції щодо заборони дискримінації; застосування на практиці в загальноєвропейському масштабі положень Європейської конвенції з прав людини шляхом приєднання до неї Європейського Союзу, а також визнання документа з боку ОБСЄ як основоположного правозахисного стандарту.

Конвенція стала першим міжнародним документом з прав людини, що має забезпечувати захист широкого спектру громадянських і політичних прав, як документ, який виконано у формі міжнародного договору, обов'язкового для виконання відповідними Високими Договірними Сторонами, і який встановлює систему контролю за імплементацією прав на внутрішньодержавному рівні. Найбільш революційним внеском Конвенції було, можливо, включене до неї положення, яке передбачало можливість надання Високою Договірною Стороною згоди на контроль з боку Європейського суду з прав людини у випадках, коли ініціатором процесу виступала окрема особа, а не держава [6]. Одним зі свідчень успіху Конвенції стало зміцнення права на індивідуальне звернення, яке з дискреційного перетворилося в обов'язкове право:

адже тепер всі держави, які ратифікують Конвенцію, автоматично таким чином зобов'язуються визнавати юрисдикцію Суду на розгляд індивідуальних скарг.

Які ж є проблеми стосовно застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод в Україні? Одним із найголовніших завдань, які постали перед Україною після проголошення нею 1991 року державної незалежності, є її інтеграція у світове співтовариство. Неодмінною вимогою такої інтеграції та передумовою позитивного сприйняття України на міжнародній арені є досягнення високого рівня забезпечення й захисту прав людини та виконання взятих нашою державою міжнародно-правових зобов'язань. Цей висновок впливає, зокрема, з аналізу тих міжнародно-правових договорів з питань захисту й реалізації прав людини, стороною яких є Україна, зокрема Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року (далі — Конвенція). Ратифікація Україною цієї Конвенції одразу ж викликала жваві дискусії довкола проблеми тлумачення змісту закріплених нею вимог. Питання дещо ускладнюється через те, що формулювання більшості конвенційних приписів є максимально широкими та гнучкими, містять чимало оцінюваних понять, передбачають широку дискрецію національних правозастосовних органів, а, відтак, потребують вироблення більш-менш чітких правил їх інтерпретації.

Україна стала членом Ради Європи у 1995 року. Вступивши в Раду Європи і ратифікувавши Європейську конвенцію про захист прав людини і основних свобод, а також протоколи до неї (включаючи Протокол № 11 про реорганізацію контрольного механізму, створеного відповідно до Конвенції), Україна визнала обов'язкову юрисдикцію Європейської комісії і Європейського суду з прав людини, які розміщуються в місті Страсбурзі. Тим самим Україна стала учасницею створеного Радою Європи контрольного механізму за дотриманням прав і свобод людини, що включає, як роботу єдиного Європейського суду з прав людини, Комітету Міністрів РЄ (які, безперечно, мають пріоритет в цій системі), так і діяльність Парламентської асамблеї, і передусім її Комітету з питань моніторингу [7].

Контрольний механізм РЄ надає додаткові можливості українським громадянам для захисту своїх прав, оскільки Конвенція наділяє їх правом безпосереднього звертання до Суду, що

також відповідає ст. 55 (ч. 4) Конституції України “Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна”.

Правда, не цілком зрозумілим залишається питання про вичерпання цих національних засобів захисту. У тих випадках, коли є підстави для звернення до Конституційного Суду України, цей шлях оскарження також повинен бути використаний. Очевидно, що останньою “вичерпною інстанцією” в нашій країні виступає Верховний Суд України, який має наступні повноваження:

- у межах своїх повноважень розглядає справи як суд першої інстанції, у касаційному порядку, порядку нагляду і в зв’язку з нововиявленими обставинами;
- вивчає і узагальнює судову практику, аналізує судову статистику і дає керівні роз’яснення судам у питаннях застосування республіканського законодавства, що виникають при розгляді судових справ. Керівні роз’яснення Пленуму Верховного Суду України є обов’язковими для судів, інших органів і службових осіб, що застосовують закон, по якому дано роз’яснення;
- здійснює контроль за виконанням судами республіки керівних роз’яснень Пленуму Верховного Суду України;
- вирішує в межах своїх повноважень питання, що впливають з міжнародних договорів України;
- здійснює інші повноваження, надані йому законодавством.

Згідно зі ст. 13 Європейської конвенції з прав людини, “кожна людина, чиї права і свободи, викладені в чинній Конвенції, порушені, має в своєму розпорядженні ефективні засоби правового захисту перед державними органами, навіть якщо таке порушення було допущене особами, що діяли в офіційній якості”. Тим самим ЄКПЛ зміцнює процесуальні права особистості, включаючи право подання скарги у відповідні національні інстанції на дії виконавчої влади, її органів і посадових осіб [8].

Дана та інша статті Європейської конвенції добре кореспондуються з цілим рядом конституційних положень (які, зокрема, містяться в ст. ст. 40, 55, 56, 57, 59-63 Конституції України), покликаних забезпечити права і свободи людини. Так, стаття 55

Конституції України гарантує судовий захист прав і свобод людини і громадянина, зокрема встановлюється наступне: “Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань” [9].

Додатково кожна людина має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (який є суб’єктом конституційного подання до Конституційного Суду України з приводу відповідності законів та інших правових актів Конституції України і надання офіційного тлумачення Конституції України та законів України).

Статті 57 і 59 Конституції України вказують на те, що “кожному гарантується право знати свої права і обов’язки” і “кожен має право на правову допомогу”, на що звертається увага у Європейській конвенції з прав людини.

Конституція України містить і норми, направлені на захист прав потерпілих від зловживань владою і злочинних розпоряджень; право на компенсацію за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди у випадку порушення останніми прав та свобод людини (ст. 56, 60 Конституції України).

Разом з тим, у виниклій суперечці громадянин — держава Європейська конвенція (ст. 32, 47) передбачає і фактично заохочує мирову угоду — “суд може прийняти справу до розгляду тільки після того, як Комісія пересвідчиться в безрезультатності зусиль по дружньому урегулюванню справи, і протягом тримісячного терміну, передбаченого статтею 32” (ст. 47 Конвенції).

Для такого рішення необхідно виправити або замінити відповідні норми національного законодавства, а це, в свою чергу, може не позбавити державу-член РЄ від виплати потерпілому грошової компенсації (ст. 50 Конвенції). Найімовірніше, зі створенням Єдиного Європейського Суду, процедура мирової угоди, “дружнє урегулювання” отримає розвиток, і Україна має освоїти цю процедуру в зв’язку з майбутніми зверненнями громадян до даного Суду.

Після 17 липня 1997 року — дати ратифікації Україною Європейської конвенції Протоколів № 2, 4, 7 та 11 до неї —

громадяни України отримали право на подання індивідуальних скарг до Європейського суду; правоохоронні та судові органи України, керуючись статтею 9 Конституції України, Законом України “Про дію міжнародних договорів на території України” від 10 грудня 1991 року № 1953-ХП повинні на практиці застосовувати в “спірних ситуаціях” стандарти Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод. Для цього останні, як мінімум, повинні бути глибоко вивчені самими суддями і працівниками, правоохоронних органів.

Тим більше, що, за справедливим твердженням авторів, розділ II Конституції України “Права, свободи та обов’язки людини і громадянина створювався з урахуванням міжнародно-правових документів і повністю відповідає міжнародним зобов’язанням України відносно прав людини, оскільки самі ці норми є безпосередньо діючими (ст. 9 Конституції України. Чинні міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України”; Закон України “Про дію міжнародних договорів на території України” також підтверджує вищезазначене “Встановити, що укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід’ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства)” [10].

Європейський суд з прав людини, на що неодноразово зверталася увага, сьогодні переживає реформу. Відповідно до Протоколу № 11 Європейська конвенція з прав людини від 11 травня 1994 р. замість двоступеневого механізму судочинства (“Комісія — Суд”) вводиться єдиний і постійно діючий Суд.

Дані зміни зумовлені як розширенням Ради Європи, зростанням кількості звертань громадян різних держав-членів до Європейської комісії і Суду і т. ін., так і необхідністю внутрішньої реформи контрольного механізму (позбавлення від забюрократизованості, тяганини), підвищення ролі національного регулювання і захисту прав людини в рамках РЄ.

У нинішньому вигляді контрольні органи Ради Європи ледве справляються із всезростаючим обсягом роботи. Терміни розгляду затягуються. Список заявників, що чекають на розгляд, залишається дуже довгим, вважає М. Ентін, терміни розгляду заяв, що закінчуються винесенням судового рішення, становили

пість років, що закінчуються затвердженням резолюції Комітету Міністрів — чотири роки. Однак це в середньому. Практиці контрольних органів Ради Європи відомі випадки, коли розгляд затягувався і на вісім, і на дев'ять, і навіть на десять років. Вже зараз ситуація в якійсь мірі є критичною. Неповоротність регіонального механізму, контролю ніяк не в'яжеться з вимогою судового розгляду протягом розумного терміну (п. 3, ст. 5 Конвенції).

Звідси і необхідність реформи, прагнення “йти в ногу з часом” по шляху послідовного захисту прав людини. Загалом Україна дозріла для того, щоб перенести наднаціональний захист прав людини на більш високий рівень і зняти обмеження, накладені ними на контрольний механізм і покликані обмежити певною мірою розгляд частин індивідуальних заяв. Вона готова відмовитися від положень Європейської конвенції, що розцінюються в минулому як гарантія від ущемлення державного суверенітету, і наблизити регіональний механізм контролю за своїми основними характеристиками до класичного федерального Конституційного суду.

Таким чином в післявоєнний період в Європі активно розпочалися інтеграційні процеси, утворювались європейські інституції, була створена важлива міжурядова політична організація Рада Європи, що захищає права людини, парламентської демократії та забезпечує принцип верховенства права. Основою для забезпечення прав та свобод людини в рамках Ради Європи стала “Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод 1950 року”.

Європейська конвенція з прав людини не є панацеєю від усіх проблем з правами людини в Європі. Створена безпосередньо після закінчення Другої світової війни, вона зосереджується виключно на людині та на захисті її основних прав, але потребує оновлення за вимогами подій і часу. Внаслідок цього сьогодні вона не надає достатніх можливостей вирішення з правової точки зору багатьох гострих проблем сучасності — зокрема, йдеться про економічні та соціальні проблеми. Але не зважаючи на цю обмеженість Європейської конвенції з прав людини, як політики, так і правники мають впроваджувати втілену в ній традицію розуміння тлумачення захисту прав людини та працювати над подальшим вдосконаленням того, що вже успішно опрацьовано.

Після розпаду СРСР вступ до Ради Європи держав Центральної та Східної Європи та їхнє приєднання до Європейської конвенції з прав людини надали новий імпульс цим зусиллям, що спонукає як Раду Європи, так і її нових активних членів до критичного аналізу та оцінки своїх власних здобутків та підтвердження взятих на себе обов'язків з гарантування високого рівня захисту прав людини сфери дії та його тлумачення.

Конвенція з прав людини є правовим інструментом зі своєю власною й зазначеною в ній судовою системою. Хоча вона базується на європейських цінностях поваги демократії й панування права, а також прав людини, основне значення Конвенції укладається не в створенні рамок політичного обговорення або в підготовці планів соціального прогресу, а в наданні безпосереднього та постійного захисту втілених у ній прав. Тому ті, хто застосовує Конвенцію, повинні оцінити передбачувані порушення прав, вивчивши фактичну сторону кожної даної справи з обліком конкретних умов статті, хоча багато вимог можуть торкатися питання не по одній статті. Показана, як контрольні органи Конвенції наділені компетенціями розглядати конкретні справи та виносити рішення через Комісію та Суд.

Була створена ефективна система захисту та контролю соціальних, культурних та економічних прав та свобод саме через дію цієї Конвенції. Таким чином, було показано, як відбувається розвиток найважливішого міжнародного правового документа у галузі захисту прав людини через тлумачення її положень органами Конвенції. Завдяки практиці цих органів положення Конвенції набувають глибшого змісту, отримують форму і живуть поза рамками самого цього документа. Тлумачення цими органами таких понять, як “верховенство права” і “демократичне суспільство” закладають підвалини європейської системи захисту прав людини і є чітким дороговказом для держав Центральної та Східної Європи, які нещодавно стали складовою частиною цієї системи. Україна є учасницею дійового механізму дотримання прав і свобод людини, що був створений Радою Європи, який включає функціонування єдиного Європейського Суду з прав людини, Комітету Міністрів Ради Європи, а також діяльність Парламентської асамблеї через її Комітет з питань моніторингу.

За справедливим ствердженням авторів Конституції України її розділ II “Права, свободи та обов'язки людини і громадя-

нина” повністю відповідає міжнародним зобов’язанням України відносно прав людини і доповнює Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод 1950 року і сприяє її тлумаченню у широкому розумінні.

Література

1. Аракелян М. Р., Василенко Н. Д. Курс лекцій по праву Европейского Союза: Уч. пособ. — Одесса: Юридична література, 2008. — 224 с.
2. Василенко С. Д. Права людини: від ідей, декларацій до реального втілення в політичне життя // Слов’янський вісник: Зб. наук. праць. — Рівне: Рівн. ін-т слов. Київ. слав. у-ту, 2009. — Сер. “Політичні науки”, вип. 1. — С. 5-9.
3. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека: Уч. для вузов / Л. М. Энтин. — М.: НОРМА, 2005. — 960 с.
4. Гом’єн Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. — М.: Издательство МНИМП, 1998. — 600 с.
5. Глотов С. А. Совет Европы как политико-правовой институт. — Краснодар, 1999. — 247 с.
6. Європейський суд з прав людини: Організація, діяльність, процес / За ред. В. В. Путковської. — К.: Практична система, 2005. — 168 с.
7. Васильченко В. Некоторые проблемы защиты прав человека в Украине // Вопросы государства и права Украины. — 2004. — № 7. — С. 38-39.
8. Гом’єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. — К.: Фенікс, 2006. — 192 с.
9. Конституція України: прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30.
10. Буткевич В. Г. Международное сотрудничество государств в области прав человека. — К., 1997. — 247 с.

Резюме

В статье рассматриваются права человека в послевоенной Европе и на современном этапе развития в контексте европейской интеграции. Раскрыта деятельность европейских институций

относительно прав человека, проанализированы европейские нормы и институты обеспечения прав человека.

Рецензент доктор полит. наук, профессор В. И. Бурдяк

УДК 316.442

В. Н. Соколов

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ И ВЛАСТЬ

Само слово “интеллигенция” произошло от латинского *intelligentia* — понимание и *intelligentis* — мыслящий, разумный [1, с. 197]. Есть еще одно родственное понятие “интеллигентность”, которое в своем определении имеет весьма важную и значимую составляющую: высокий уровень развития интеллекта, образованность, высокая культура. Во все времена жили и творили философы, мыслители, которые вошли в историю, хотя само понятие “интеллигенция”, естественно, не существовало. Их имена произносятся рядом с именами властителей, деятельностью которых определяется та или иная эпоха.

На протяжении веков забота власти об интеллигенции не означала приверженности властителей к истинной культуре, искусству, науке, образованию. Используя талант и способности людей, относящихся к “классу” интеллигенции, власть, эксплуатируя или “прикармливая” их, формировала свою идеологическую защиту. Опыт римских императоров, действовавших по принципу “хлеба и зрелищ”, в полной мере использовали власти последующего времени, в том числе в XXI столетии. Их действия отличаются только эмоциональной окраской, национальным колоритом, масштабностью, формами. Власти всегда хотели вовлечь в этот процесс интеллигенцию, но сломать истинных ее представителей было крайне трудно.

Изменение общественных отношений, деформационные изменения культуры, возрастание научно-технического уровня — все это меняло облик интеллигенции как количественно, так и по общественно-производственной и духовно-нравственной ориентации. Начало XVIII века стало как бы стартовым началом в стремительном росте интеллигенции в Российской империи. Начиная с реформ Петра I и далее, в течение последующего столетия формировалась отечественная интеллигенция, представляющая как национальные, так и интернациональные группы. В

это число входили писатели, поэты, литераторы, прославившие имя свое и оставшиеся малоизвестными; ученые всех направлений в науке (с мировой славой или без оной); музыканты, композиторы, художники, актеры. К концу XVIII — началу XIX столетия появилась, и в значительном числе, новая интеллигенция: научно-техническая, военная, государственная. Сюда же можно отнести и духовенство, имевшее как духовное, так и светское образование.

Это время характеризуется ростом философского начала, осмыслением многих социальных, политических, литературных, религиозных, национальных и иных проблем. Влияние идей революций, проникновение мысли французских просветителей, немецких философов, английских экономистов способствовали формированию интеллигенции из разных социальных слоев. Именно тогда шел процесс становления отечественной интеллигенции, ее структурирование, творческий и профессиональный рост. Одновременно все больше развивалась тенденция противления существующей власти, государственному строю, самодержавию.

По утверждению Н. А. Бердяева, со слов А. Н. Радищева: “Я взглянул окрест меня — душа моя страданиями человеческими уязвлена стала” [2, с. 227]. Н. Бердяев дает такую характеристику интеллигенции: “Русская интеллигенция есть совсем особое, лишь в России существующее социально-духовное образование. Интеллигенция не есть социальный класс, и ее существование создает затруднение для марксистских объяснений... Интеллигенция была идеалистическим классом, классом людей, целиком увлеченных идеями и готовых во имя своих идей на тюрьму, каторгу и казнь” [3, с. 34-36].

Рубеж XVIII и XXI столетий стал не только началом активного существования интеллигенции в России, но и началом ее борьбы с существующей властью.

Именно через труды А. Пушкина, Т. Шевченко, В. Белинского, А. Герцена, Н. Гоголя, А. Грибоедова и других идеи свободы, духовного развития доходили до народа, звучали призывом к борьбе. Значительная часть интеллигенции становилась синонимом революционности, демократизма, либерализма. На этой волне в России возникло движение народничества — уникального в своем роде, неповторимого ни по форме, ни по содержанию. Интеллигенция “шла в народ” и это было, словами Н. А. Бердяева,

“пробуждением русского сознания и русской мысли”, это было “восстанием против императорской России” [4, с. 35].

Интеллигенция всегда имела отношение к политике — прямое или косвенное. Первое означало ее непосредственное активное участие в политических действиях, событиях, второе — пассивное восприятие политической действительности и такое же участие в общественной жизни. Но в любом случае власть всегда соприкасалась с интеллигенцией, способствуя или ограничивая ее практические шаги. В российской истории одна часть интеллигенции боролась за свержение царизма, другая вела рабочее существование, служа самодержавию. Такое положение определило гражданское противостояние (гражданскую войну) в последующем. Часть интеллигенции восприняла марксизм, разделяя его концепции, пыталась применить на практике эту теорию. Попытка соединить политическое учение Маркса и российским либерализмом превратилось в так называемый “легальный марксизм”. Его идеолог П. Б. Струве в революционной борьбе делал ставку на прогрессивную интеллигенцию, в то время как идеолог большевизма В. И. Ленин — на рабочий класс.

Национальные отряды интеллигенции в Российской империи боролись не только за решение социальных проблем, но и своих, национальных. В Украине интеллигенция второй половины XIX столетия была активным носителем чувства национальной идентичности. В наибольшей степени национальная культура сохранилась благодаря творениям Т. Шевченко, И. Франко, Л. Украинки, историк М. Драгоманова и других. Индустриализация украинских земель, как и всего российского государства, конечно же повлияла на сохранение истинно украинской культуры, языка, традиций. Но без преувеличения можно сказать, что украинскую культуру спасла украинская интеллигенция — писатели, поэты, врачи, учителя, инженеры, ученые, музыканты, артисты — истинные патриоты своего народа.

Интеллигенция с давних времен считала себя своеобразным душеприказчиком народа, отстаивая его интересы перед властью. Искания интеллигенции происходит не только в сфере творчества, но и в сфере политики. А это распространение различных идеологий, концепций, догматов. Например, идей анархизма, классового примирения, либерализма, демократизма и проч. Логика такого развития может быть представлена следующим образом.

В начале пути интеллигенция освещала путь народу, пытаясь его вести к заветной цели. Но мощная волна, поднятая интеллигенцией, нередко же ее и сметала: огромная волна уже неслась самостоятельно, накрывая интеллигенцию, и двигаясь далеко не всегда по указанному ею пути...

В годы советской власти интеллигенция выступала не против власти как таковой, а против практики исполнения властных функций как в центре, так и на местах. Власть требовала беспрекословного подчинения, а творческое начало в душе интеллигенции пыталось этому противостоять. Превращение равенства в уравниловку сначала возмущала, вызывала протест, а потом интеллигенция с таким положением смирялась, подстраиваясь к существующему порядку. Душевные терзания всегда были характерны для отечественной интеллигенции: противоречие между “самостояньем” (по А. С. Пушкину — “самостоянье человека залог величия его”) и необходимостью простого существования. Интеллигенция постепенно привыкла действовать, работать, творить “под крылом” государства. Этому способствовали периодически проводимые чистки, избиения, или просто шельмования как отдельных ее представителей, так и целых групп.

Советская власть многое сделала для формирования отечественной интеллигенции, в том числе национальных отрядов. Результаты этого — новые технологии, освоение космоса, успехи во всех отраслях и сферах хозяйства страны и “даже в области балета мы впереди планеты всей”, как пелось в популярной песне. Интеллигенция стала категорией работников высококвалифицированного труда. В 1987 году численность граждан с высшим и средним специальным образованием достигла в СССР 33,5 миллиона [4, с. 176]. Однако простое численное увеличение людей с университетским и институтским образованием не решало главной задачи, стоящей перед интеллигенцией: возделывание “почвы” для роста культуры в обществе.

“Перестройка” в Советском Союзе, которую интеллигенция восприняла как призыв к реформированию общественных канон, закончилась для нее печально. Для всех отрядов отечественной интеллигенции — творческой, технической, военной, научной. Сложившуюся картину можно нарисовать словами публициста Л. Гудкова: “Общество перестало платить интеллигенции вниманием и уважением... Убогая зарплата, низкая “рыночная сто-

имость”. Падает привлекательность интеллигентских знаний для молодежи” [5, с. 169].

Интеллигенция Украины немалое время, после получения независимости, оставалась в растерянности, искала свое место в новой структуре общества. Считала ли интеллигенция активной оппозиционной политической силой в борьбе с властью за свои права? Нет. Вместо самоорганизации в полной мере действовал призыв на самосохранение, а точнее — на самовыживание. А это — выезд за рубеж под различными предложениями (стажировка, контракт, командировка, в связи с созданием семьи и т. д.). Отъезд на ПМЖ (постоянное место жительства) стал популярным. В целом же украинская интеллигенция заняла позиции “от” и “до” — от активной поддержки существующей власти, и даже участия во власти, до оппозиционных действий (активных или пассивных). Безусловно, представители интеллигенции сегодня вынуждены заниматься политикой не в силу своей профессиональной деятельности, а в качестве протеста, который представлялся на страницах периодической печати, телевидении, в публичных выступлениях. Но в основном это были призывы, лозунги, декларации.

Сформировавшаяся “народная интеллигенция”, к сожалению, растеряло немало хорошего из прошлого, но мало что приобрела в настоящем. Власть в лице государства дает все: премии, звания, награды, научные степени, оформляя тем самым общественное признание. Поэтому лояльность по отношению к власти нередко выше уровня таланта. Но главная опасность, которая подстерегает интеллигенцию — постепенное исчезновение глубоких связей с уже накопленной столетиями культурой, истинно отечественной культурой мирового уровня, которая может быть подменена субкультурой, массовой культурой или вообще бескультурьем.

Процессы созидания для новой Украины безусловно связаны с интеллигенцией. Именно она должна составить ядро, даже значительную часть “среднего класса”, на базе которого может сформироваться гражданское общество. К сожалению, на практике дело обстоит гораздо сложнее: интеллигенцию (настоящую!) отталкивают усердно пробирающиеся к вершинам власти люди, для которых интеллигентность — понятие фантастическое, а сами интеллигенты — мешающие на этом пути фигуры. Но прагматизм понятий — власть и деньги — не всегда воспринимается настоящим интеллигентом. Активное участие в общественной

жизни делает обычного человека гражданином. Поэтому “в государстве должно быть как можно больше “граждан”... не количество лидеров, а количество и качество “граждан” определяет прочность политической структуры... формирование “среднего класса”, класса “граждан” и определяет социально-политическую стабильность государства” [6, с. 149]. Поэтому интеллигенция должна быть инициатором такого процесса, осознавая свое предназначение в жизни общества.

Литература

1. Словарь иностранных слов. — 9-е изд. испр. — М.: Русский язык, 1982. — 608 с.
2. Радищев А. Н. Путешествие из Петербурга в Москву / Полн. собр. соч. — М.: Госполитиздат, 1938-1952. — Т. 1. — 320 с.
3. Бердяев Н. А. Самопознание. Сочинение. — М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс; Харьков: Ролио, 1998. — 624 с.
4. СССР в цифрах в 1987 году. — М.: Статиздат, 1988. — 326 с.
5. Гудков Л. Интеллигенты и интеллектуалы // Знамя. — 1992. — № 3-4. — С. 163-172.
6. Соколов В. Н. Психология масс: восприятие действительности // Политика и политическая культура в условиях становления и развития украинского общества: Мат. Всеукр. научно-практ. конф. — Одесса, 1999. — С. 146-152.

Резюме

В статті розглядається проблема відносин інтелігенції та влади.

Рецензент доктор полит. наук, професор А. М. Пойченко

УДК 94(477.87) “1919/1938”:35.075

Д. Б. Грегірчак

ІНСТИТУТ ГУБЕРНАТОРА В СТРУКТУРІ РЕГІОНАЛЬНИХ ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ НА ПІДКАРПАТСЬКІЙ РУСІ

В умовах становлення та розвитку нашої держави, особливої актуальності набувають дослідження проблем ефективності функціонування регіональних політичних систем та органів управління, що пов'язано з необхідністю всебічного вивчення і запровадження вже існуючого вітчизняного та зарубіжного істо-

ричного досвіду формування та функціонування регіональних інститутів влади. В цьому контексті корисним є врахування традицій організації системи органів місцевого самоврядування на Закарпатті, в тому числі й інституту губернатора, у період перебування в складі Першої Чехословацької Республіки (1919-1938 рр.). Заснування в системі місцевої автономної влади Підкарпатської Русі інституту губернатора розпочало новий етап у розвитку управлінських відносин в цьому краї та розглядалось його творцями як один із засобів вирішення нагальних проблем регіонального адміністрування.

Всі ці аспекти проблеми значно підсилюють увагу та інтерес дослідників до інституту губернатора на Підкарпатській Русі, зокрема, в контексті функціонування автономних інституції в даному регіоні. Дослідженню різноманітних аспектів функціонування регіональних структур влади на Підкарпатській Русі, зокрема, інституту губернатора, було присвячено значну кількість праць вітчизняних та зарубіжних науковців, у тому числі Ю. Бисаги [2], М. Болдижара [3], В. Ганчина [4], П. Мосні [3], К. Шевченка [5] та ін.

Метою статті є розкриття сутності та особливостей функціонування інституту губернатора в умовах розвитку автономних структур влади на Закарпатті в період Першої Чехословацької Республіки. Враховуючи необхідність забезпечити вихід на новий рівень теоретичного осмислення і узагальнення цієї проблеми, перед автором поставлені такі завдання:

- розглянути особливості становлення та функціонування інституту губернатора на Підкарпатській Русі в системі регіонального автономного управління;
- визначити політико-правові засади взаємодії інституту губернатора по “вертикалі” і “горизонталі” влади.

Становлення інституту губернатора на Підкарпатській Русі (Закарпатті) являло собою досить тривалий і суперечливий процес.

Вперше інститут “губернатора” як елемента управлінської структури був закладений у міжнародному Договорі про захист національних меншин між Чехословаччиною та основними державами Антанти (“Малий Сен-Жерменський договір”), підписаному в Паризькому передмісті Сен-Жермен (Saint Germain-en Laye) 10 вересня 1919 р. Поряд із загальними засадами, що

стосувалися питання входження Закарпаття до Чехословаччини на автономних принципах, у §11 було задекларовано встановлення посади губернатора для цієї автономної території [6].

Наступним нормативним актом, що гарантував впровадження інституту губернатора в структуру автономного управління Підкарпатської Русі, була Конституція ЧСР, прийнята 29 лютого 1920 року як конституційний закон № 121/1920 Збірки законів і постанов ЧСР [8].

Аналізована Конституція в положеннях §3 містить стислі формулювання і детермінанти правового статусу та компетенції губернатора Підкарпатської Русі як автономного інституту у системі управлінських відносин. Зокрема, абзац 6 §3 чітко вказував, що на чолі Підкарпатської Русі стоїть губернатор, призначений президентом Чехословацької Республіки на пропозицію Уряду і є відповідальний також Сейму Підкарпатської Русі [8]. Слід зазначити, що таким чином в Конституцію внесені деякі зміни щодо інституту губернатора. Адже, у Сен-Жерменському договорі зовсім не згадується про те, що призначення здійснювалося на пропозицію празького уряду. Вставка слова “також” змінює концепцію Сен-Жерменського договору відносно компетенції та відповідальності губернатора. Мирний договір ясно формулює, що губернатор є “відповідальний руському Сейму”. Вставка слова “також” робить його відповідальність перед Сеймом другорядною, бо у зміненій в Конституції формі губернатор є відповідальний президентові держави, чого в договорі зовсім нема. Отже, положення Конституції ставлять губернатора у пряму залежність від празької влади, відбираючи його автономні привілеї. Губернатор фактично стає державним урядовцем, залишаючи відкритим питання правового поля його компетенції.

Норма Конституції щодо впровадження інституту губернатора Підкарпатської Русі була реалізована тільки урядовим розпорядженням від 26 квітня 1920 “Про зміну Генерального Статуту Підкарпатської Русі” № 356/1920 Збірки законів і постанов [7]. Повноваження губернатора чітко визначені в абзацах 1, 2, 3, 4, 5, 6 §2 даного урядового розпорядження. У відповідності до розпорядження, губернатор мав представляти Підкарпатську Русь на переговорах з урядом, вести засідання Губерніальної ради, підписувати нормативні правові акти, які видавались автономним Цивільним управлінням. Далі мав мати право призначати

деяких працівників церковного і місцевого управління, вчителів недержавних шкіл; призначати і підвищувати аж до 7 категорії суддів і державних чиновників з тимчасовою дією, за винятком службовців пошт, залізниць, митної служби; давати пропозиції уряду на підвищення і призначення інших суддів і урядовців Цивільного управління [7]. Губернатор мав також право вимагати усне або письмове повідомлення від віце-губернатора, а через нього — від окремих рефератів Цивільного управління, про всі справи щодо Підкарпатської Русі. Цивільне управління було зобов'язане повідомляти губернатора про всі найважливіші урядові заходи, особливо якщо вони мають політичний характер.

Як зазначають у своїй роботі М. Болдижар і П. Мосні, з усіх згадуваних сфер діяльності губернатора його положення підкреслює діяльність в статусі довіреної особи уряду на об'єднаній автономній території, головним завданням якого є контроль над здійсненням управління, але не з позиції дійсного керівника Підкарпатської Русі з відповідними повноваженнями [3, с. 93-94].

У свою чергу, на чолі цілого підкарпатурського управлінського апарату, а значить і головою виконавчої влади автономної території, мав бути відповідно до §3 урядового указу № 356/1920, віце-губернатор, призначений президентом республіки за пропозицією уряду. Він мав повноваження не лише заміщати губернатора, а й підписувати разом з ним усі урядові документи. Відповідно до абзацу 2 §3, віце-губернатор мав бути вищою інстанцією для усіх референтів органів управління і Цивільного управління на території Підкарпатської Русі. Через віце-губернатора здійснювались відносини між установами та урядом. Узагальнюючи політико-правовий статус цього інституту, непередбаченого Конституцією, можемо констатувати, що віце-губернатор не був лише штатною одиницею, підпорядкованою губернаторові, а виходячи з його статусу, виступав і як орган, наділений великою юридичною силою і мав свого керівника в Раді міністрів ЧСР.

Поряд із апаратом губернатора створювалась Губерніальна рада, яка була повноважною вирішувати всі питання, що стосуються Підкарпатської Русі, а також ті, що будуть запропоновані до розгляду урядом ЧСР, губернатором чи віце-губернатором Підкарпатської Русі.

Таким чином, політико-правовий статус губернатора був переважно репрезентативним, а участь у автономному управлінні

на Підкарпатській Русі була значно обмеженою. У зв'язку з цим, виникла необхідність перегляду компетенції губернатора і суттєвого реформування цього інституту.

В контексті напрацювання концепції автономного устрою для Підкарпатської Русі, що розпочалася у 1920 році, існувало декілька проектів врегулювання питання правового статусу інституту губернатора.

Перші пропозиції були внесені прем'єр-міністром ЧСР Я. Черним та губернатором Підкарпатської Русі Г. Жатковичем. Наступним був також проект працівника апарату Міністерства внутрішніх справ (МВС) ЧСР Ю. Гетцела під назвою "Закон про конституцію самоврядного краю Підкарпатська Русь" [1]. внесений в квітні 1921 р. Проект Гетцела пропонував, щоб губернатор був державним службовцем, так само як і службовці його апарату. В ньому також визначалася можливість розширення повноважень губернатора Підкарпатської Русі в сфері адміністрації, окрім вже передбачених його компетенцією. Також зазначалося, що губернатор буде мати можливість виступати *ex lege* в області громадського управління, як заступник міністрів в сферах їх компетенції.

Згодом, МВС представило інший варіант Закону про автономію Підкарпатської Русі. Розділи, що стосувалися безпосередньо виконавчої влади містили два альтернативних шляхи. Стосовно автономного інституту губернатора зазначалося, що міністерство в одному з двох альтернатив, що стосуються уряду губернатора визначало останнього як можливу паралель із урядом колишнього крайового комітету в Австро-Угорській монархії. Губернаторові як виконавчому органу Сейму, відповідно до однієї з альтернатив Міністерства внутрішніх справ, міг Сейм формувати урядовий апарат. Ці службовці уряду губернатора тоді б були представниками (депутатами) від Підкарпатської Русі, обраними чи призначеними Сеймом Підкарпатської Русі, так само як це було в Чехії, Моравії і Сілезії за часів імперії. Відповідно, губернатор та його урядовці утворювали б виконавчий апарат для автономного краю Підкарпатська Русь. Іншою альтернативою була модель подібна до Комітатного закону, згідно з якою, інститут Сейму мав очолюватися губернатором та державними урядовцями. Різниця між першим та другим варіантом в питанні компетенції губернатора і статусу його апарату була значною. Перша альтер-

натива у випадку своєї реалізації ліквідувала би існуючу модель автономного управління на чолі з губернатором, разом із інститутом віце-губернатора і йому підпорядкованим Цивільним управлінням. Вигляд автономного управління після реалізації першого варіанту, трансформувала би Цивільне управління в складову уряду губернатора. Службовці апарату губернатора, що були б призначені чи обрані Сеймом Підкарпатської Русі у цьому випадку не були б державними службовцями. Уряд віце-губернатора був би ліквідований або трансформований.

Після проведення адміністративної реформи 1927 року [9] ситуація змінилася таким чином, що реальним носієм виконавчої влади в краї став не губернатор, а віце-губернатор, який одночасно виконував функції краєвого президента і володів реальними інструментами управління Підкарпатською Руссю. Обмежені повноваження губернатора були об'єктом постійної критики з боку представників русинів: "Губернатор при нынешнем положении (...) является чиновником, носящим титул без компетенции", — резюмував в липні 1933 р. "Карпаторусский Голос" [5, с. 128].

Невизначеність компетенції губернатора, його, по-суті, маріонетковий політико-правовий статус викликав невдоволення серед політичних сил краю. Тому, в 30-х роках, коли розпочався черговий етап політичної боротьби щодо врегулювання проблеми автономного статусу краю в рамках Чехословацької республіки, виникли дискусії щодо визначення повноважень ключового інституту автономного управління — губернатора Підкарпатської Русі.

У цих політичних дискусіях уряд Чехословаччини представляв прем'єр-міністр, а русинів — представники ряду коаліційних партій краю. Сторони на першому етапі дійшли до узгодженого висновку, що, враховуючи тенденції міжнародної політики, внутрішню політичну ситуацію, обговорювані питання необхідно спочатку вирішувати теоретично, а потім реалізовувати у практично-правовій площині. Аналізуючи цей переговорний процес варто відмітити, що він був досить копітким, сторони при цьому виявили гнучкість і вміння йти на компроміси. Значних зусиль потребувало взаємоузгодження позицій при визначенні місця, ролі, адміністративно-правової компетенції найвищої посадової особи в Підкарпатській Русі — губернатора.

Таким чином, на базі цих переговорів і попередніх проєктів закону про правомочність губернатора було прийнято закон № 172

від 26 червня 1937 року “Про тимчасове регулювання правового статусу губернатора Підкарпатської Русі і про організаційні заходи в зв’язку з цим” Збірки законів і постанов ЧСР, що визначав компетенцію губернатора, і який чехословацька преса назвала фундаментом автономії Підкарпатської Русі [4, с. 149].

Наслідком ухвали закону став гібридний вигляд внутрішньої адміністративної структури країни Підкарпатська Русь з автономними елементами.

Відповідно до §1 на чолі Підкарпатської Русі стояв губернатор, а не як в інших країнах Чехословацької держави — земський президент. Його статус, призначення і відкликання з посади виходило з положень урядового розпорядження № 356/1920. Це означало, що на посаду призначався і звільнявся президентом республіки за пропозицією уряду, перед яким мав відповідати за виконання своїх повноважень до утворення автономного підкарпатськоруського Союму.

Повноваження губернатора поширювалися на питання мови, школи, релігії та місцевої адміністрації. Зокрема, губернаторові підлягали питання релігійні, вирішення яких належало земському уряду в Ужгороді, виконувати право представництва католицьких священнослужителів в Підкарпатській Русі в патронатом з питань державного культового управління, підтверджувати функціонерів решти церков і релігійних общин, що визнаються державою в Підкарпатській Русі, схвалювати з мовної точки зору підручники, написані на русинській або українській мові, що призначаються для Підкарпатської Русі, подавати центральним органам пропозиції і доповіді по питаннях мовних, що відносяться до краю Підкарпатської Русі.

Як видно з цього закону, до компетенції губернатора відносилися ті питання, що Конституція ЧСР 1920 р. визначала для Сейму Підкарпатської Русі: питання мовні, навчання, релігійні і внутрішні.

До нововиражених повноважень губернатора по відношенню до надалі існуючого земського представництва і земського комітету належали: 1) головування; 2) підписання ділових паперів; 3) прийняття рішень разом з земським представництвом стосовно в законі про організацію політичного управління точно окреслених, економічних і управлінських справ; 4) надання звичайної згоди у справах земського комітету в земського представ-

ництва, точно зазначених в законі про організацію політичного управління; 5) спільне прийняття рішень разом з земським комітетом в законі про організацію політичного управління точно зазначених, в справах, які за цим законом належать до вирішення земському президенту; 6) надання згоди на припинення дії наказів земського представництва і земського комітету [10].

Поряд з губернатором закон передбачав запровадження і такої посадової особи, як віце-губернатор. Закон передбачав посадові функції для віце-губернатора:

- 1) обов'язки крайового президента і начальника крайового управління. Для порівняння зазначимо, що губернатор виконував обов'язки начальника губернаторської канцелярії, яка мала вирішувати тільки справи, віднесені до компетенції губернатора;
- 2) весь апарат управління краю, відповідно до цього закону, знаходився в руках віце-губернатора; відповідно із законом всі органи влади, у тому числі і правоохоронні, були в розпорядженні віце-губернатора.

Попри такі формально-правові і нові повноваження губернатора по своїй суті зберіг і надалі лише статус репрезентативного органу, повноваження приймати рішення якого в справах, вміщених в §5 абз. 2 закону № 172/1937 було обмежене з врахуванням пропозицій краєвого управління або за домовленістю з віце-губернатором [10].

Отже, положення інституту губернатора, — одного з символів обіцяного автономного статусу території Підкарпатської Русі, було в його законному вираженні хитке і повністю залежне від центральної політичної влади.

Найбільш характерною рисою цього закону є те, що він розподіляє управлінські повноваження між губернатором і віце-губернатором, розглядає їх як рівноцінні органи управління [2, с. 185]. Поділ влади між губернатором та віце-губернатором утворював особливий стан, який виходив з попередніх регулювань, і який мав виразні елементи дуалізму — державне управління було в принципі підпорядковане віце-губернаторові, а самоуправління (автономія) ж губернаторові.

Отже, з розглянутого можна зробити висновки, що інститут губернатора на Підкарпатській Русі у період Першої Чехословацької Республіки, з часу його впровадження урядовим розпо-

рядженням № 356/1920 пройшов тривалий шлях розвитку. Впродовж цього періоду адміністративна діяльність губернаторів як найвищих посадових осіб автономного управління в самоврядному регіоні Чехословаччини — Підкарпатській Русі — зазнавала помітних кореляцій від характеру трансформацій політичних процесів у республіці. Потрібно відмітити, що губернатор фактично не виступав активним творцем регіональної політики і практично не пропонував зі своєї ініціативи проекти перетворень у галузі управління. Відповідно, роль та значення губернського управлінського апарату в регіональній системі Підкарпатської Русі не були досить вагомими.

Література

1. Archiv Ustredni T. G. Masaryka (AUTGM), f. TGM-R (Podkarpatska Rus 1921-1922), с. к. 401, slozka 4 (Ustava Podkarpatske Rusi).
2. Бисага Ю. Інститути держави і права в домюнхенській Чехословаччині. — Ужгород: Закарпаття, 1997. — 233 с.
3. Болдижар М., Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. — Ужгород: УжНУ, 2001. — 240 с.
4. Ганчин В. Ю. Автономістські тенденції на Закарпатті у XIX і XX ст. // Українські Карпати: етнос, історія, культура: Мат. міжн. наук. конф. (Ужгород, 26 серпня - 1 вересня 1991 р.). — Ужгород: Карпати, 1993. — С. 145-152.
5. Шевченко К. В. Русины и межвоенная Чехословакия. К истории этнокультурной инженерии. — М.: Модест Колеров, 2006. — 272 с.
6. Mirova smlouva mezi mocnostmi spojenimi i zdruzenymi Rakouskem, podpesana v Saint-Germain-en-Laye dne 10. zari 1919. Cis. 507/Sbirka zakonu a narizeni statu Ceskoslovenskeho. — Rocnik 1920. — Castka 133. — Praha: Statni tiskarna, 1920. — S. 1853-2300.
7. Narizeni vlady republiky Ceskoslovenske ze dne 26. dubna 1920, o zmene generalniho statutu Podkarpatske Rusi. Cis. 356/ Sbirka zakonu a narizeni statu Ceskoslovenskeho. — Rocnik 1920. — Castka LXIX. - Praha: Statni tiskarna, 1920. — S. 913-914.
8. Zakon ze dne 29. unora 1920, kterym se uvozuje Ustavni listina Ceskoslovenske republiky. Cis. 121/Sbirka zakonu a narizeni

- statu Ceskoslovenskeho. — Rocnik 1920. — Castka XXVI. — Praha: Statni tiskarna, 1920. — S. 256-266.
9. Zakon ze dne 14. cervence 1927 o organisaci politicke spravy. Cis. 125 / Sbirka zakonu a narizeni statu Ceskoslovenskeho. — Rocnik 1927. — Castka 57. — Praha: Statni tiskarna, 1927. — S. 1449-1478.
10. Zakon ze dne 26. cervna 1937 o prozatimni uprave pravniho postaveni guvernera Podkarpatske Rusi a o souvislych opatrenich organisacnich. Cis. 172/ Sbirka zakonu a narizeni statu Ceskoslovenskeho. — Rocnik 1937. — Castka 42. — Praha: Statni tiskarna, 1937. — S. 800-803.

Резюме

Статья сосредоточена на исследовании института губернатора Подкарпатской Руси (Закарпатья) и его положения как наивысшего должностного лица в системе регионального автономного управления на Подкарпатской Руси в период Первой Чехословацкой Республики (1919-1938). Автор демонстрирует, что правовой статус и полномочия губернатора прошли сложный путь трансформации. Анализ главных функций губернатора сделал возможным утверждать, что губернатор фактически не был активным участником региональной политики.

Рецензент канд. полит. наук, доцент Ю. О. Остапчук

УДК 321.015(477)

М. І. Мілова

ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА: УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Однією з найважливіших нових ознак політичної системи України пострадянського періоду став інститут президентства. За останні роки з порядку денного не сходять розмови, пошуки, дослідження з проблем його запровадження. Найбільш поширені питання — це конституційні основи, механізм взаємовідносин з іншими гілками влади, об'єм президентських повноважень та їх оптимальність — постійно привертають увагу не лише науковців, правознавців, політиків, а й майже кожного громадянина, небайдужого до процесів демократизації, що тривають в країні. Це засвідчує й поширена президентська кампанія, яка найближчим часом має визначити наступного лідера держави.

Навіть поверхове ознайомлення з публікаціями у відомих виданнях, монографіях і статтях щодо означеної теми дозволяє підкреслити, що в центрі уваги науковців-політологів постійно знаходяться проблеми сутності, функцій, ефективності функціонування та становлення інституту президентства в цілому. Значний внесок у їх вирішені належить українським дослідникам, зокрема М. С. Кармазій [1], Н. Кононенко [2], А. І. Кудряченко [3; 8], В. Ф. Погорілко [4], О. І. Ткач та ін. Проблему ролі президентського інституту в сучасному світі досліджували відомі західні вчені — М. Дюверже, Х. Лінц, Дж. Сарторі, Д. Каррі [5], російські — Д. Л. Златопольський, А. В. Кинев, Н. А. Сахаров [6], болгарські — Г. Карасимеонов, Б. Спасов [7] та представники інших країн, праці яких глибоко аналізувати не дозволяє формат цієї статті.

З самого початку виникла основна проблема, як серед науковців, так й серед політичної еліти в цілому, пов'язана із причинами запровадження цього інституту. Важливо було зрозуміти наскільки він є природним для української політичної системи. Тому дослідники, особливо правознавці та політологи, займалися аналізом конституційно-правового статусу президентського інституту, хоча про форми і тип політичної системи не йшлося. Чіткого усвідомлення ролі цього інституту не було. Значною мірою він представляв собою кальку з західних політичних систем. Одна частина політичної еліти взагалі не вбачала потребу в такому. Друга частина побоювалась загрози нового авторитаризму. На наш погляд, були й такі, що не хотіли сходити з політичного Олімпу і поступатися місцем для впровадження нової інституції.

Відомо, що її конституювання почалося з ухвалення Верховною Радою УРСР в липні 1991 р. низці законів, в тому числі “Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін до Конституції”. Президент замислювався як “найвища посадова особа української держави і глава виконавчої влади”, тобто формально йшлося про президентську республіку, але із наявністю прем'єра, як в Європі, і віце-президента, як у США. Найважливішим було бажання замінити радянську форму влади демократією, але про її форми та зміст, тим більш про механізм функціонування, уявлення у реформаторів були поверхові.

Реально “нова демократична влада” та її інститути були представлені старою партійною елітою радянського типу.

Завданням автора статті є проаналізувати деякі аспекти діяльності президентів Л. М. Кравчука, Л. Д. Кучми та В. А. Ющенко з метою узагальнення досвіду функціонування інституту президентства в Україні та визначення основних проблем, що потребують вирішення. Використовуючи історико-політологічний підхід спробуємо проаналізувати еволюцію інституту президентства з 1991 по 2009 рр. Враховуючи формат статті, яка не дозволяє провести аналіз всіх напрямів діяльності, основну увагу зосередимо на кадровій політиці, відношенню до реформ, зокрема економічних, та зовнішній політиці.

Президентство Л. М. Кравчука, на наш погляд, є яскравим прикладом спроб володарювання за новою формою, але за старим змістом. Кадрова політика зводилася то того, що в ті ж самі кабінети прийшли майже ті ж самі люди. У першу чергу проводилася організаційно-політична робота, а саме створення Адміністрації Президента, структурні підрозділи якої дублювали аналогічні у колишньому ЦК КПУ. Разом із тим була продемонстрована прихильність до розподілу влади, зокрема, розподіл повноважень Президента і Кабінету Міністрів. Президент мав право засідати у парламенті, виступати із законодавчою ініціативою, видавати закони з економічних питань, впливати на реформи тощо.

В цілому діяльність першого Президента можна розглядати як спробу розбудови нового державного інституту, який мав величезний досвід управління, але це був досвід роботи в інших умовах. Програма Л. Кравчука містила так звані “п’ять Д” — державність, демократія, достаток, духовність, довір’я. Можна підкреслити, що Л. Кравчук намагався створити систему влади, яка, так би мовити, зосереджувалася під егідою Президента. Таке інституціотворення не дало очікуваних результатів, а навпаки, загострило протиріччя і відносини між багатьма структурами в системі політичної влади. Наприклад, прийняття закону про Представника Президента, підкорегований Верховною Радою у березні 1993 р., в якому найвищими посадовими особами в регіонах визначалися глави обласних та районних рад, а не представники Президента додало протиріччя у відносинах із місцевою владою. За доповненням до Конституції у вересні 1994 р. (ст. 114-1) Президент визначався “главою держави і главою ви-

конавчої влади України”, що призвело до загострення відносин із парламентом, оскільки влада в країні за тієї ж Конституцією (ст. 2) “належала народові” і здійснювалась “через Ради народних депутатів” [8].

За часи президентства Л. Кравчука було збільшено кількість штатних працівників, а саме, радників, експертів, консультантів. Особливої уваги заслуговує створення Державної Думи, що фактично підміняла Кабмін, але всі ці організаційно-кадрові зміни очікуваних результатів не дали. Економікою Президент практично не займався, хоча й здійснював певний вплив на цю сферу за власним розумінням соціально-економічних процесів у той час (наприклад, боротьба зі спекуляцією). Поступово у 1993-94 рр. він віддалився від виконавчої влади. Однією з причин невдалого інституціотворення, на наш погляд, було те, що з самого початку виявилось конституційне протиріччя — Кабмін було підпорядковано Президенту, а залишався підзвітний парламенту (ст. 117 Конституція України).

Щодо зовнішньої політики, то слід підкреслити, що спостіригалось деяке зближення із США, якщо врахувати фінансову допомогу у 137,2 млн. дол. Водночас у відносинах з Росією — певна непослідовність (подвійне громадянство, Чорноморський флот, єдиний україно-російський інформаційний простір, СНД). Навіть такий неповний перелік дій дає підстави констатувати, що Президенту Л. Кравчуку не вдалося, ані на практиці, ані в свідомості громадян затвердити силу, значення і перспективи нового інституту влади. Точка зору про “випадковість потраплення” Л. Кравчука на посаду Президента, на наш погляд, є неправильною. Навпаки, інше навряд чи й мало бути. Така ситуація була проявом деякої закономірності запровадження нового інституту на пострадянському просторі, коли один ключовий (Політбюро) був замінений на інший державний інститут — президентський. Саме перші секретарі компартій у багатьох союзних республіках посіли президентські посади. Україна не стала винятком.

Таким чином, можна стверджувати, що трирічне президентство Л. М. Кравчука продемонструвало розмитість форми правління і незавершеність багатьох дій. Чогось значного в інституціональному дизайні і змісті політичних інститутів не відбулося. Разом із тим, зростало зубожіння, розростався тіньовий сек-

тор, поширювалась корупція і т. п., що вимусило погодитися на дострокові вибори. Уперше в історії України добровільно в результаті дострокових демократичних виборів президент пішов з посади й було обрано нового президента Л. Д. Кучму.

Перші кроки нового керманіча країни Л. Д. Кучми звелися до того, що було відмінено або змінено майже все, що зробив Л. Кравчук, однак вже у 1995 р. апарат Адміністрації було збільшено до 596 осіб, майже втричі ніж за часів першого Президента. Сьогодні ця цифра набагато більша, ніж за часи обох президентів. Серед багатьох дій Л. Кучми слід зазначити наступні — підпорядкування Президенту голів місцевих рад, створення багаточисельних комісій, рад, фондів “при Президентові” практично у всіх галузях. Значну частину діяльності було переведено під “гриф секретності”. Однією з найважливіших проблем, що виникла, стала проблема взаємовідносин із законодавчою гілкою, тобто Верховною Радою, хоча було багато спільного у розумінні вирішення суспільних проблем з О. Морозом, тодішнім спікером парламенту. Основні розбіжності спостерігалися з проблем проведення ринкових реформ, особливо у земельних питаннях, у роботі над проектом Конституції України (різні редакції) і т. п. У травні 1995 р. парламентом було ухвалено закон “Про державну владу та місцеве самоврядування”, за яким Україна фактично трансформувалася у президентську республіку, оскільки президент очолював виконавчу владу [9]. З цього часу Соціалістична партія, на чолі з О. Морозом йде в опозицію до президента і постійно провокує кризові політичні ситуації.

Загострення протиріч призвело до підписання Конституційного Договору між Президентом та Верховною Радою терміном на один рік. Ухвалення Договору значною мірою оцінюється дослідниками як порушення Конституції з обох сторін [10]. Практично було змінено конституційні “правила гри”. Із запровадженням цього Договору у політичному режимі посилюються авторитарні тенденції, що проявилися у постійному впливі на виконавчу та законодавчу владу. Державні адміністрації Києву та Севастополю також було підпорядковано Президенту. Він дістав права на призначення прем’єр-міністра, на створення та реорганізацію міністерств, право законодавчої ініціативи, керування зовнішньою політикою та національною безпекою тощо. У листопаді 1995 р. у парламенті з’явився Представник Президен-

та. Хоча приймалися нові законодавчі акти, або доповнювались старі, проблема залишалась перманентною, а саме, в Конституції не було чітко закріплено місце президента у системі влади, тому й “були підстави” у кожного президента стати “над всіма”. Щодо конкретної кадрової політики, то Л. Кучма працював з тими, кому довіряв. Тому в його оточенні були представники Дніпропетровська та Києву. Тісно співпрацював з А. Пустовойтенко, як прем'єр-міністром. Очолювана А. Пустовойтенком Народно-демократична партія вважалася партією влади. Конституційний Суд і СБУ теж стали своїми. Влада набирала президентських ознак.

Другий термін перебування на посаді Л. Кучми підсилив авторитарні тенденції та ознаки президентської влади. Призначений на посаду керівника Адміністрації Президента В. Медведчук збільшив його апарат. Зросла чисельність правоохоронних органів, які у два рази перевищували кількість збройних сил (більш 1 % населення). Президент став керівником РНБО, обирав та призначав його склад. У 2001 р. були введені неконституційні посади Державних секретарів у Міністерствах. Значно посилювався вплив на судову систему. Зокрема, призначення 1/3 суддів Конституційного Суду, 3-х членів Вищої Ради юстиції, Голови господарчого та інших судів, підписання посвідчень суддів Верховного суду, призначення Генерального прокурору та інше.

У зовнішній політиці було обрано багатовекторність, яка сьогодні по-різному оцінюється дослідниками та політиками. Проводилась активна політика співробітництва з країнами Заходу, Близького та Далекого Сходу, Росією (Договір 1997 р.), ГУУАМ, АЧЕС, активізація європейського напрямку. Пропонувалась і частково проводилась політика щодо перспективи розвитку відносин із НАТО, ЄС, ЄСП. Завданням Президента було зміцнити позиції України в Чорноморському басейні і зробити Україну сильним регіональним лідером. З одного боку було багато демократичної риторики, але з другого — повільний розвиток подій. Основна увага реально була направлена на створення Єдиного економічного простору із Росією та Казахстаном.

У внутрішній політиці запроваджувались формальні політичні процедури (вибори, референдум), стабілізувалося соціальне життя. Однак можна погодитися з дослідниками, які відзначають серед наслідків президентства Л. Кучми наступні: завершення первісного накопичення капіталу, оформлення фінансово-полі-

тичних угруповань, зрощування бізнесу з владою, зростання економічних відмінностей регіонів, посилення відмінностей у геополітичних орієнтаціях. Перелічені перші негативні ознаки, на наш погляд, не слід пов'язувати цілком з президентством Л. Кучми. Вони мають більш глибокі корені, що потребує наукового аналізу й надання відповідних оцінок.

Таким чином, за часи другого Президента також не склалося чіткого уявлення про організаційний, юридичний та в цілому демократичний зміст цього запозиченого політичного інституту. В подальшому становленні спостерігалась його персоніфікація, як і політики в цілому, тобто головним ставав не інститут як система норм, а персону, що його очолює. Незважаючи на певну стабільність, у суспільстві та суспільній свідомості зростало усвідомлення необхідності змін, що призвело до подій восени 2004 р. у виборах нового Президента, який чомусь вважався опозиційним, але не до влади, а лише до кучмівського режиму.

Президентство В. А. Ющенка теж почалося з кадрових змін та змін конституційно-правового статусу, які призвели до послаблення повноважень. Однак, слід підкреслити, що увесь 2005 рік у нього були всі повноваження президента Л. Кучми. Кадрова політика продемонструвала великі помилки, особливо у підходах “свої — чужі” та відсутності професіоналів. Крім того були велике бажання змін, але фактично відсутня концепція реформування. Президент та його оточення, хоча й позиціонували себе як антикучмісти, дістали владних висот саме при ньому, зокрема й у відносинах влада — бізнес. В самій команді В. Ющенка домінували ціннісні переваги етнонаціонального змісту замість економічних програм реформування та забезпечення сучасного розвитку. Головний недолік — це перманентне протистояння з виконавчою владою та невміння працювати з опозицією. Пошуки компромісів, іноді співпраця із супротивниками, невдале врядування породжували постійні політичні кризи та зубожіння населення. Зросла недовіра до влади, якій був наданий величезний кредит у 2004 р., про що свідчать проведені різними соціологічними центрами рейтинги президента В. Ющенка.

Зміни до Конституції за політичною реформою від 8 грудня 2004 р. не змінили конституційно-правовий статус Президента, проте частково звузили його повноваження. Однак вони є значно більшими, ніж у президентів європейських парламентських

республік, але дещо меншими, ніж у президента Франції, наприклад. Президент України, як і раніше, очолює РНБО і керує її діяльністю, залишається керівником зовнішньополітичної та оборонної діяльності, зберігає значні повноваження щодо призначення на посади та звільнення з посад, зберігає право законодавчої ініціативи, право вето і т. ін. [11] Разом із тим, початок діяльності влади після набуття чинності змін до Конституції засвідчив наявність певних проблемних моментів, зокрема, дуалізм центрів визначення основних напрямів державної політики. Президент фактично втратив вплив на уряд. Проблема узгодження позицій з коаліцією депутатських фракцій та іншими владними інститутами містить небезпеку виникнення конфліктів, які спостерігаємо впродовж президентства В. Ющенка і т. п.

Які напрошуються висновки? По-перше, інститут президентства в Україні — явище нове, як й на всьому пострадянському просторі. Він знаходиться в стадії становлення, йому притаманні всі “дитячі хвороби”, але професійних лікарів, які б змогли поставити правильний діагноз, нажаль небагато.

По-друге, запровадження такого державного інституту в умовах української політичної реальності, значною мірою, явище дещо штучне, бо він є зовнішнім запозиченням і процес імплементації став доволі складним. Доцільність запровадження пояснюється як певне запобігання авторитаризму або як стабілізуючий чинник у політичній системі, але політична дійсність не підтверджує таку тезу.

По-третє, конституціонування президентства проводилось у правовий спосіб, але без чітко виписаних правил. Тому кожний з президентів вважав за потрібне створювати власні “правила гри”, постійно порушуючи конституційні норми.

Четверте, у жодній з постсоціалістичних держав об’єктивно він не став зразком демократичного розвитку, але дослідники визначають таку закономірність: в тих країнах, де була сильна опозиція, там як правило, виникли парламентські республіки, там, де її не було — утворилися президентські [12]. Однак, українська реальність не підтверджує такий висновок.

П’яте, персоніфікація державного інституту, тобто здійснення політики, що залежить від конкретної особи та її якостей, спроможності підпорядкувати інтереси близького оточення на визначення головних пріоритетів розбудови держави не спрацю-

вала, як на зміцнення нового інституту демократичної політичної системи, так й на формування уявлень про його значення в розвитку українського суспільства.

Щодо перспектив усталення інституту президентства в Україні, то виникає багато запитань, але не можна погодитися з твердженнями, що вони пов'язані виключно із прийняттям нової Конституції, або її змінами. На наш погляд, ця проблема має не тільки конституційні, скоріш за все, соціально-психологічні та ціннісні виміри, але про це в наступній статті.

Література

1. Кармазіна М. Інститут президентства в Україні: стан і перспективи досліджень // Політичний менеджмент. — 2004. — № 5. — С. 122-137; Кармазіна М. Інститут президентства: походження та сутність феномена // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3. — С. 36-51; Кармазіна М. Деякі особливості президентства на пострадянському просторі (1991-2004). — 2005. — № 3. — С. 28-42 та ін.
2. Кононенко Н. Інститут президентства в Україні: політологічний аналіз: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. — К., 1996. — 16 с.; Кононенко Н. Інститут президентства в країнах з партійною формою правління // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. НАН України. — 1997. — Вип. I. — С. 126-169 і т. ін.
3. Кудряченко А. И. Институт президентства в Украине: реалии конституционно-правового статуса // Государство и право. — 1998. — № 3. — С. 99-106; Кудряченко А. И. Місце інституту президентства в контексті становлення політичної системи України // Стратег. пріоритети. — 2006. — № 1. — С. 5-10 та ін.
4. Погорілко В. Ф. Інститут президентства в Україні // Державотворення і право творення в Україні: досвід, проблеми, перспективи: Моногр. / За заг. ред. Ю. Шемчушенка. — К.: Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького, 2001. — С. 114.
5. Дюверже М. Полупрезидентский режим (Шах на царя). — С.: Изд-во СУ “Св. Кл. Охридски”, 1995. — 247 с.; Линц Х. Опасности президентства // www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Artikle/lin.

6. Кынев А. В. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // Полис. — 2002. — № 2. — С. 126-137; Сахаров Н. А. Институт президентства в современном мире. — М, 1994.
7. Карасимеонов Г. Политика и политически институции. — С.: Изд-во СУ “Св. Климент Охридски”, 1997. — 239 с.; Спасов Б. Президентът на Републиката (правно положение). — С.: Юриспрес, 1999. — 173 с.
8. Конституція і конституційні акти України. Історія і сучасність. — К., 2001. — С. 233.
9. Докл.: Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; гол. ред. В. М. Литвин. — К.: Ніка-Центр, 2008. — С. 771-774.
10. Там саме. — С. 773.
11. Політична система і громадянське суспільство: європейські та українські реалії: Моногр. / За заг. ред. А. І. Кудряченка. — К.: НІСД, 2007. — С. 166-167.
12. Кынев А. В. Вказ. праця. — С. 127.

Резюме

В статье рассматривается процесс эволюции института президентства в Украине на примере анализа конкретной деятельности президентов Л. М. Кравчука, Л. Д. Кучмы и В. А. Ющенко. Автор попыталась дать своё видение основных проблем имплементации этого нового государственного института в украинскую политическую практику.

Рецензент доктор полит. наук, доцент О. И. Брусиновская

УДК

А. Г. Грачев, В. В. Попков

XXI ВЕК: НОВАЯ РУССКАЯ ПАРАДИГМА

Многие российские и зарубежные эксперты отмечают, что 2009 год явился переломным в плане выработки новой парадигмы развития России, масштаб которой сопоставим с периодом НЭПа (20-е годы) или социалистической индустриализации (30-е годы прошлого века). При этом отмечается, что “новая

русская” внешнеполитическая стратегия является логическим продолжением стратегии внутривнутриполитической. Многое здесь определяется особенностями современного глобального кризиса, который стимулирует активный поиск новых нестандартных ответов на новые глобальные вызовы. Так “удешевление экспортного сырья и прекращение внешнего кредитования подорвало основы сложившейся в России социально-экономической модели и создало объективную необходимость ее форсированной замены” [1, с. 38]. Этот вызов в достаточной мере адекватно воспринимается руководством России.

В послании Президента Д. Медведева Федеральному Собранию подчеркивалось, что Россия будет стремиться к обретению статуса мировой державы на принципиально новой основе. Президент подчеркивает, что такие “козыри” России как нефтедобыча, ядерное оружие и промышленно-транспортная инфраструктура созданы не современными, а прошлыми, советскими поколениями. Современная Россия должна стремиться к формированию новой, адекватной XXI веку платформы для своего дальнейшего движения вперед.

В соответствии с прогнозами аналитиков, XXI веке Россия должна вступить в новую волну модернизации, гораздо более интенсивную, чем та, что была в 20-30-е годы XX столетия. Причем это будет первый в российской истории опыт модернизации, который будет основываться не на авторитаризме, а на ценностях и институтах демократии.

Стратегия модернизации современной России строится на принципе “основного звена”. Основной упор делается на создание мощного центра исследований и разработок, который был бы сфокусирован на поддержке всех приоритетных направлений. Речь идет о создании современного технологического центра по примеру известной американской Силиконовой долины. Одновременно будут формироваться общегосударственные условия, привлекательные для работы ведущих ученых, инженеров, конструкторов, программистов, менеджеров и финансистов. Цель — формирование русского хайтека, создающего новые конкурентоспособные на мировом рынке технологии, способные вывести промышленность, и всю инфраструктуру российского общества на уровень постиндустриальной цивилизации.

Российская модернизация — не дань моде, не увлечение фантастикой. Это, как считает Д. Медведев — “вопрос выживания нашей страны в современном мире”. Благополучие России в недалеком будущем, по мнению Президента, будет зависеть не от конъюнктуры на нефтяном или газовом рынке а “от ... успехов в развитии рынка идей, изобретений, открытий, от способности государства и общества находить и поощрять талантливых и критически мыслящих людей, воспитывать молодежь в духе интеллектуальной свободы и гражданской активности”.

Здесь определяющую роль играет образование. Школа для современной России становится не просто общеобразовательным учреждением. Она — один из главных факторов прорыва в будущее. Главная задача школы XXI века заключается в раскрытии способностей каждого ученика, воспитание личности, подготовленной к жизни в высокотехнологичном, конкурентном мире. Школьное обучение рассматривается как фактор личностного роста, дающего молодому человеку силы в формулировании и достижении жизненных целей, выработке адекватных ответов на вызовы жизни, и самое главное, на вызовы научно-технической революции.

В своей работе “Метаморфозы власти” известный американский футуролог Э. Тоффлер подчеркивает: “В быстрых экономиках прогрессивная технология ускоряет производство, но не только. Их скорость определяется скоростью сделок, временем, необходимым для принятия решений..., скоростью, с которой новые идеи создаются в лабораториях, скоростью, с которой они выбираются на рынок... скоростью, с которой данные, информация и знания пульсируют через экономическую систему” [3, с. 477].

Уже в 2010 году в России будут введены новые требования к качеству образования. Единый госэкзамен будет основным, но не единственным способом проверки качества образования. Его дополнит мониторинг и комплексная оценка академических достижений ученика, его компетенции и способностей. Особое внимание будет уделяться старшеклассникам, программы обучения которых напрямую будут связаны с выбором специальности.

В российской стратегической перспективе школа должна стать центром творчества и информации, насыщенной интеллектуальной и спортивной жизни. Стратегия нового школьного образования повлияет не только на структуру школьных программ, но на саму архитектуру школ. Ставится задача сконструировать

для школ так называемые “умные” здания, где предусмотрены технологии обучения, доступа к широкополосному интернету, технологии укрепления здоровья, обеспечения школьников качественным питанием. Планируется расширение самостоятельности школ, законодательно закрепляется равенство государственных и частных общеобразовательных учреждений. Президентская инициатива “Наша новая школа” станет не просто ведомственным проектом, а делом всего российского общества.

Научно-техническая модернизация невозможна без изменения качества жизни во всем обществе. Вместо традиционного “архаичного общества” Россия ориентируется на формирование “общества умных, свободных и ответственных людей”. Отправной точкой движения к новому обществу является обеспечение базовых социальных позиций граждан России. И эти позиции Российское государство намерено соблюдать твердо и неукоснительно, несмотря на глобальный экономический кризис. Уже в 2010 году все российские пенсионеры будут получать доходы не ниже прожиточного минимума, более чем в 1,5 раза возрастет минимальный размер пособия по безработице, а программами поддержки занятости населения воспользовалось около 2 миллионов человек. Приоритетное внимание будет уделяться опережающему профессиональному обучению, организации общественных работ, созданию временных и постоянных рабочих мест, оказанию адресной поддержки людям.

Но все эти меры расцениваются как первичное условие для социального старта. Это только первые шаги по кардинальному изменению качества жизни граждан России. В правительственных планах грандиозная задача по трансформации всех социально-экономических мегаусловий российской жизни, фундаментальная переориентация экономики на *реальные потребности людей*.

В качестве базовых потребностей идентифицируются следующие:

Улучшение здоровья. Это означает развитие медицинской техники, технологий и фармацевтики, обеспечение людей качественными и доступными лекарственными средствами, а также новыми технологиями профилактики и лечения заболеваний. Уже через пять лет доля российской продукции на лекарственном рынке составит не менее четверти, а к 2020 году — более половины всех препаратов. Особо акцентируется внимание на создании мотивации и условий для здорового образа жизни.

Доступ к энергии. Основным направлением в модернизации российской экономики является кардинальное повышение энергоэффективности, переход к рациональной модели потребления энергоресурсов, внедрение инноваций как в традиционной, так и в альтернативной энергетике. До 2014 года в России появятся реакторы нового поколения и ядерное топливо, которое будет востребовано не только отечественными, но и зарубежными производителями. Ядерные разработки будут активно применяться и в других сферах, для производства водородного топлива, а также для создания двигательной установки, способной обеспечить космические полеты даже на другие планеты.

Доступ к информации. На территории России будут проложены современные высокоскоростные оптические магистрали, установлено оборудование повышенной производительности и в полной мере будет задействован потенциал уже построенных линий. Приоритетным направлением в области информации станет использование космических технологий, которые дадут возможность людям пользоваться современным навигационным оборудованием, обеспечить безопасность транспорта, сделает более эффективным упреждение техногенных катастроф. Появятся новые технологии цифровой картографической информации высокой точности. Россия уже к 2015 году выйдет на мировые показатели по мощности и срокам активного существования на орбите отечественных спутников связи. Их технические возможности должны позволить видеть весь мир, помочь жителям всех стран вести научные исследования, более эффективно работать и активно общаться.

Достижение высокого качества жизни невозможно без модернизации всей системы управления Россией. Президент России Д. Медведев выдвигает задачу радикального изменения принципов и подходов к управлению огромной страной. Он предлагает: “Вместо сумбурных действий, продиктованных ностальгией и предрассудками, будем проводить умную внутреннюю и внешнюю политику, подчиненную сугубо прагматичным целям”. Ставятся задачи выхода на такие изменения в законодательстве и государственном управлении, которые помогут переходу всего российского общества на инновационный характер развития. По-настоящему современным может считаться только общество, настроенное на непрерывное обновление, на постоянные эволюционные преобразования социальных практик, демократических институтов, представ-

лений о будущем, оценок настоящего, на постепенные, но необратимые перемены в технологической, экономической, культурной областях, на неуклонное повышение качества жизни.

Инновационной должна стать сама общественно-политическая система России. Президент подчеркивает: "... перемены к лучшему происходят лишь там, где есть возможность для открытого обсуждения возникающих проблем, для честного соревнования идей, определяющих методы их решения, где граждане ценят общественную стабильность и уважают закон".

Фундаментальный конституционный принцип, гласящий о том, что единственным источником власти является народ, должен наполняться реальным содержанием. Неукоснительной обязанностью демократического государства должно быть следование законным интересам и учет мнений всех граждан России, независимо от их национальности, религиозных, политических и иных убеждений. Эффективность соблюдения этого правила должна быть главным критерием эффективности государства.

Открываются перспективы совместной со всеми политическими субъектами России работы по улучшению качества народного представительства и созданию условий для свободной, справедливой и цивилизованной конкуренции между партиями. Помимо целого ряда мер политико-юридического свойства активизируется работа по технологическому обеспечению политической конкуренции. В планах правительства — продвижение широкополосного интернета в российские провинции. Это открывает новые перспективы для свободных общественных дискуссий на любые темы и получения всесторонней информации о событиях в стране и мире. Внедрение электронных средств подсчета голосов и обработки информации на избирательных участках будет способствовать борьбе со злоупотреблениями в ходе избирательных кампаний.

В то же время принципом российской внутренней политики является принцип ответственной демократии. Д. Медведев подчеркивает: "Любые попытки под демократическими лозунгами раскочевать ситуацию, дестабилизировать государство, расколоть общество, будут пресекаться. Закон один для всех — и для правящей партии и для оппозиционных".

Реформы охватывают и российское гражданское общество. Люди, неравнодушные к тому, что происходит вокруг, должны

иметь возможности для реализации своих благородных устремлений. В России вводится институт социально ориентированных некоммерческих организаций, для которых будут созданы благоприятные материальные и юридические условия. Государством будут активно поддержаны такие направления деятельности некоммерческих организаций как социальная реабилитация детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, оказание юридической помощи, содействие научно-техническому творчеству детей и молодежи, также благотворительности и добровольчеству. Государство решительно будет поддерживать тех, кто бескорыстно посвящает свой труд и время другим людям. При этом рост гражданского самосознания, развитие институтов гражданского общества будет обеспечивать модернизированная и продвинувшаяся политическая система.

Обеспечение безопасности предполагает кардинальную реформу всей системы политико-юридической и силовой защиты граждан от преступности, произвола и терроризма. Качество работы судебной системы в значительной степени зависит от положения дел в правоохранительных органах. Д. Медведев твердо стоит на принципах непримиримой борьбы с международным терроризмом, и вместе с тем он ориентирует российское общество на оказание всемерной помощи делу социально-экономического развития Северного Кавказа.

Важнейшим фактором внутренней и внешней безопасности российского общества являются Вооруженные силы. Уже в 2010 году завершатся основные мероприятия по переходу Российских Вооруженных сил на новый уровень по созданию современной боеспособной и мобильной армии, которая не даст шанса угрожать России и ее союзникам.

Анализ новейших шагов политического руководства России позволяет сделать вывод о том, что не старые идеологические стереотипы, а установка на тотальную модернизацию и жесткий прагматизм, продиктованный целями кардинального подъема качества жизни граждан России, будет руководить обществом. Идея модернизации отныне является стержневой идеей действий Президента и Правительства, квинтэссенцией новой российской политики.

Это в полной степени относится к новой внешнеполитической доктрине. Здесь, как и во всех остальных сферах жизни, отношения с другими странами нацелены на решение задач мо-

дернизации России. Д. Медведев подчеркивает: “Нам нечего, как принято говорить, “надувать щеки””.

Отсюда главное требование к внешнеполитическим ведомствам России: “наша внешняя политика должна быть исключительно прагматичной. Ее эффективность должна оцениваться по простому критерию: способствует ли она улучшению жизненных стандартов в нашей стране”. Еще и еще раз подчеркивается главная мысль: “на особом контроле должна быть дипломатическая работа в интересах экономики страны, именно экономики страны. Ее результаты должны выражаться не только в конкретной помощи российским компаниям за рубежом, ... но и в объемах привлеченных зарубежных инвестиций, а главное — в притоке в страну новейших технологий”. То есть российская внешняя политика в значительном своем объеме будет подчинена интересам политики внутренней.

В преддверии 65-летия Великой Победы с особой силой звучат оптимистические слова Президента России: “Мы преодолеем отсталость и коррупцию, потому, что мы сильный и свободный народ, достойный нормальной жизни в современном процветающем демократическом обществе”.

Анализ модернизационных инициатив российского руководства позволяет по-новому взглянуть на давнишнюю дискуссию по поводу геополитической судьбы России. Традиционно существовала три варианта ответа на вопрос о будущем России в XXI веке:

- Вариант первый: историческая судьба России будет заключаться в ее “возвращении в Европу” в новых формах и с новыми людьми.
- Вариант второй: российские неудачи могут повлечь за собой “провал” России в “третий мир”. Это резко изменит статус и динамику “третьего мира”, вызовет глубокие глобальные последствия.
- Вариант третий: России предстоит реконструировать на новых основах и в новых формах “второй мир”, который одинаково отличается как от “первого” (западного), так и от “третьего” (преимущественно, восточного). Россия найдет в себе силы превратить “второй мир” в генератор нового миропорядка, открывающего новую страницу мировой истории [2, с. 21].

Последние модернизационные инициативы России все более приближают ее к стратегиям третьего сценария.

Литература

1. Делягин М., Шеянов В. Мир наизнанку. Чем закончится экономический, кризис для России? — М.: Коммерсантъ, Эксмо, 2009. — 359 с.
2. Панарин А. С. Политология. О мире политики на Востоке и на Западе. — М.: Университет, 1998. — 320 с.
3. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: Пер. с англ. — М.: АСТ, 2001. — 669 с.

Резюме

В статті розглядається нова модернізаційна парадигма сучасної Росії.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. Н. Соколов

УДК 322.22(477)

А. Д. Пахарев

ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ: СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ І ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ

Серпневі події 1991 р. поставили крапку на існуванні Радянського Союзу, на теренах якого виникли нові незалежні держави, що були союзними республіками в складі СРСР. Сам розвал вчорашньої могутньої супердержави став несподіванкою не тільки для абсолютної більшості радянських громадян, а й для всієї світової спільноти. Фактично процес розвалу здійснювався без участі широких народних мас та й активної діяльності зовнішніх політичних сил, які також опинилися у стані несподіваності. Рушійними силами розвалу виступили керівники правлячої номенклатурно-партійної бюрократії на чолі з М. Горбачовим та О. Яковлевим, а також республіканські політичні лідери, які передчували смак власного володарювання. Здається, що про соціально-економічні та внутрішньополітичні наслідки цього грандіозного зламу ніхто не думав і не здогадувався.

Українська власна державність почала формуватися після прийняття Акту про незалежність (серпень 1991 р.). Внутрішньополітичний процес у нових умовах був покликаний створити відмінну від минулого політичну систему, забезпечити сус-

пільство відповідною законодавчою базою на чолі з новою конституцією, сформувані управлінські інститути всіх гілок влади від загальнодержавного до регіонального рівнів, побудувати демократичні основи соціально-економічного, політичного і духовного життя народу. Як свідчить 18-річний період української державної незалежності, більшість цих завдань виконано невдало й суперечливо, що стало причиною нескінченної внутрішньополітичної і соціально-економічної кризи, яка особливо загострилася після президентських виборів грудня 2004 р.

Сьогодні виявилось, що: політична система держави має лише зовнішні ознаки і потребує серйозного вдосконалення; Конституція держави, прийнята поспіхом у червні 1996 р., є багато в чому суперечливим державним документом, який ще більше заплутав суспільство у грудні 2004 р.; створені політичні інститути влади та громадянського суспільства не відрізняються ефективністю роботи або зовсім не діють; заснована й затверджена законодавча база існує переважно формально, без належного механізму та контролю здійснення. Крім об'єктивних факторів (довготривала фінансово-економічна та соціальна криза, зовнішньополітичний і зовнішньоекономічний стан держави та ін.), які, безумовно, суттєво впливали на внутрішньополітичні процеси в Україні, не менш доленосу роль у власних політичних негараздах відіграють діяння національних політичних еліт і лідерів.

Політичні еліти незалежної України розпочали свій шлях формування, становлення та подальшого розвитку від самого початку самостійного державотворення. Але щоб проаналізувати певний еволюційний період існування сучасних українських політичних еліт, є сенс дати пояснення теоретичних визначень суб'єктів політичного процесу, які політична наука сьогодні об'єднує поняттям "політичний клас". Слід зауважити, що єдиного погляду на політичний зміст політичного класу немає.

Одні вчені вважають, що це є щось монолітне і політично згуртоване. Інші ототожнюють політичний клас з правлячою елітою. Існує точка зору, згідно з якою, поняття "політичний клас" використовується для позначення всіх суб'єктів політичного процесу, незалежно від їх владного або опозиційного становища.

Українські політичні еліти за період державної незалежності здобули основні якісні зовнішні ознаки, які притаманні цій частині суспільства, хоча провести аналогію з політичними елітами

розвинених демократичних держав навряд чи можливо. Нездатність правлячих кіл побудувати будь-яку зрозумілу систему внутрішньополітичних відносин у країні, перманентна політична криза у сукупності зі скрутним соціально-економічним станом більшості населення, постійні політичні чвари між першими керівниками держави та розбалансованість дій гілок влади — все це свідчить про те, що в країні відсутня справжня політична еліта, а є щось аморфне, нестійке і суперечливе, але наділене владно-управлінськими повноваженнями.

Сьогодні, коли формується політична система в Україна, важливо використовувати в практичному плані наукові висновки, зокрема з проблеми формування політичної еліти. А відтак, має сенс звернути увагу на характеристику деяких властивостей, притаманних сучасним політичним елітам розвинених країн.

По-перше, еліти виникають як неминучий наслідок формування та зміцнення суспільно-політичних структур, в яких представники еліти займають ключові посади, а отже, безпосередньо впливають на весь механізм політики.

По-друге, еліти поповнюють свій склад людьми, необхідними з погляду їх корисності в управлінні суспільством.

По-третє, еліти зорієнтовані на формування й використання механізмів управління по вертикалі, що посилює їхню владу на місцях. Сучасні еліти “підганяють себе” до структур громадянського життя, використовуючи диференціацію суспільства. Сьогodнішні еліти, порівняно зі своїми попередниками, змушені більше йти на відкритість, на розширення всіляких контактів, на активнішу пропагандистську діяльність.

По-четверте, сучасні політичні еліти змушені приховувати консервативні погляди на свою винятковість в управлінні суспільством і виявляти більш ліберальний елемент і мотивацію.

По-п’яте, еліта не любить маси через великі складності, які ті створюють у суспільстві, а також через те, що вона змушена заgravати з масами. Певна річ, сучасні еліти не ведуть відкритих наступів на маси, а здійснюють політику розчленування мас, протиставлення одних груп іншим.

І, нарешті, взаємопроникнення еліт та інших вузьких соціальних груп громадянського і політичного впливу. Це — групи інтересів, групи тиску, політичні мафії та кліки.

Виходячи з цих загальнотеоретичних ознак правлячих еліт сучасності, можна зробити висновки, що українська правляча еліта здобула лише окремі якісні властиві, хоча певний еволюційний шлях формування пройдено в умовах власної державності.

Докладний аналіз поняття “політична еліта” дає можливість твердити, що до складу вітчизняної правлячої еліти за попереднім визначенням належать два підкласи: 1) політики, які займають місця у вищих ешелонах влади на двох її рівнях — центральному та регіональному; 2) суб’єкти економіки: власники, співвласники, керівники, члени правління, інші відповідальні працівники державних і нових економічних організацій, таких, як спільні підприємства, компанії, банки, фонди, асоціації, акціонерні товариства, недержавні та державні підприємства різних галузей.

Можна цілком ґрунтовно припустити, що процес формування політичних еліт в Україні за часи власної державності розподіляється на окремі етапи, в яких змінювався соціальний, віковий та фаховий склад представників владних та управлінських структур як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

На початковому етапі владна еліта не мала свого класу або значного прошарку українського суспільства, які могли б бути її надійною та постійною фінансово-економічною опорою, були б спроможні рекрутувати до владних структур нові когорти вірних управлінців. Не було в цієї політичної еліти і своєї добре обґрунтованої ідеології, а той національно-соціальний, ідеологічний суржик, яким вона здебільшого користувалася, залишав байдужим більшість населення республіки, занепокоєного своїм скрутним економічним становищем. Та й самі владні чиновники, вчорашні “вірні марксист-ленінці”, опинилися у стані ідеологічних маргіналів, ідеологічних люмпенів, бо їх новим національно-капіталістичним гаслам мало хто довіряв. У населення України, як свідчать результати різних виборів, немає політичної довіри і підтримки ані до націонал-радикальних гасел, ані до їх речникам.

Багато хто з політологів вважає, що політична еліта, яка виникла на теренах колишнього СРСР, формувалася за “номенклатурним принципом”, а також має досить “клановий характер поведінки”. Українська політична практика загалом підтверджує цю тезу.

Створення нових владних формувань в Україні після 1991 року відбувалося на основі своєрідного симбіозу вихідців

з колишніх радянських владних структур, політичних представників “нових українців” та колишніх опозиціонерів зі складу націонал-радикалів. Такий симбіоз породив і примітивну політичну практику номенклатурно-спекулятивного елітизму.

Досить жорстку оцінку провідній українській еліті дають українські політологи Д. Видрін і Д. Табачник: “Молода Україна — держава без політичної еліти. Здобувши державну незалежність і суверенітет 1991 року, Україна виявилася, напевне, найбільшою в світі країною, яка не мала політичної еліти. Владний конгломерат з колишніх партійних функціонерів і колишніх політичних дисидентів можна було б назвати переделітою. Рівень політичної кваліфікації, загальної і правової культури, характер професійного і життєвого досвіду тощо не дозволяють віднести ранній український істеблішмент до класу повноцінної еліти”.

Серйозний аналіз початковій українській владній еліті зробив доктор філософії І. Мигович. Як і більшість учених-політологів, він вважає, що більш правомірно вести мову про суперечливий процес становлення нової еліти. Відзначаючи неоднорідність, строкатість і не завжди компетентність української правлячої верхівки, вчений перелічує основні соціальні групи, які її очолювали. Найчисельніша група — це колишні партійні, державні та господарські керівники (одні прийшли в нові структури влади за реформаторськими переконаннями, але більшість — унаслідок традиційного пристосування і прагнення “керувати”). Це також вихідці з мистецько-наукових та інших інтелігентських кіл (більш стійкі морально, але професійно слабше підготовлені до управління суспільними справами).

Відкриті ідейні противники комуністичного устрою (колишні політв’язні, дисиденти, члени їх сімей). І останнім часом — це вихідці з нового соціального прошарку вітчизняних підприємців, банкірів, комерсантів та їхніх прихильників (за багатьма з них тягнеться кримінальний шлейф, отож, вони намагаються “придбати” управлінське кермо, щоб легалізувати свої капітали). Насамкінець — кар’єристи та авантюристи різних мастей, які випливали на поверхню соціального життя за допомогою соціальної, політичної та націоналістичної демагогії (догідливі юристи, нерозбірливі газетярі, дрібні комерсанти та ін.).

Таким чином, можна зробити деякі підсумкові висновки: в Україні поки що правляча верхівка виступає як формальна

політична еліта, відповідаючи лише окремим якісним рисам цього поняття. У державі, яка знаходиться в жорсткій кризовій ситуації, та ще й у перехідний період, немає необхідних умов для формування справжньої політичної еліти.

Політична реальність перехідного періоду свідчить, що формування політичних еліт іде не за американським, а, швидше, за європейським зразком. Тобто, в Україні складається декілька політичних еліт у надрах політичних партій, рухів та блоків. Відомо, що політичні цілі й програмні положення цих структур радикально відрізняються, навіть діаметрально протилежні один одному. У цьому досить строкатому політичному калейдоскопі чітко простежуються три основні напрями майбутніх українських еліт: націоналістичний, ліберально-центристський і лівий. Усі вони мають певні соціально-політичні сили підтримки. Прихід до влади однієї з цих еліт автоматично поверне інших до опозиції, хоча можливі певні, іноді тимчасові політичні компроміси та альянси (наприклад, націоналістів з лібералами або лібералів з лівими). Але можна досить певно припустити, що такі тимчасові союзи будуть нежиттєздатними, а, отже, й нетривалими. Яскравим прикладом такого твердження останнім часом був хиткий альянс помаранчевих партій із соціалістами, а пізніше — блокування регіоналів з комуністами та соціалістами. Політична криза після 2005 р. показала, що гостра ворожнеча виникає і серед вчорашніх союзників, коли політична система держави не сформувала ідейно-політичної структуризації правлячого класу і суспільства.

Вітчизняний досвід періоду незалежності свідчить, що процес формування правлячої еліти характеризується зіткненням різних тенденцій, часто далеких від тенденцій цивілізованого світу.

Але в цьому процесі виявилися суттєві ознаки: позначилася чіткіша диференціація еліт за сферами діяльності (в політиці, економіці, управлінні, культурі); відбулося напівкримінальне і кримінальне зроцвання політичної, економічної, фінансової, правоохоронної еліт, які обслуговують інтереси один одного, створюють мафіозні клани та об'єднання; моральність правлячої еліти перебуває на вкрай низькому рівні (крадіжки, хабарництво, протекціонізм стали нормою функціонування влади); правляча еліта, дискредитуючи себе, дискредитує цілі і завдання демократичного розвитку і об'єктивно виступає гальмом такого розвитку. Демократична фра-

зоологія вже не викликає позитивних емоцій і, як свідчать соціо-психологічні дослідження, швидше дратує, ніж мобілізує.

Але при цьому слід мати на увазі деформоване сприйняття в Україні правлячої еліти. Під нею розуміється група людей, яка має або високі прибутки, або соціально-політичну значущість (вагу) за посадою. Освіта, розум, моральні якості майже не беруться до уваги. Це — ознака перехідного, нестабільного і морально бідного суспільства. У стабільному, морально стійкому суспільстві правляча еліта — це люди, які мають некримінальне походження, солідну освіту, не порушують норм моралі в суспільному (бажано, і в приватному) житті тощо.

Аналізуючи роль політичної еліти у взаєминах держави і суспільства на сучасному етапі, дослідники відзначають дві основні тенденції. Перша тенденція: за будь-яких політичних змін, навіть найрадикальніших, стара еліта повністю не сходить з авансцени, а приєднується до нової еліти, стає її частиною або ж (при революційних потрясіннях) лишається на політичному кону у вигляді окремих фрагментів. Друга тенденція: нова еліта запозичує у старої еліти певні цінності, норми, навіть ідеї. До речі, таке запозичення може здійснюватися цілком відкрито, якщо йдеться про повагу до загальнонаціональних цінностей; цей процес, однак, може бути й “контрабандним” — старі ідеологеми використовуються всупереч публічним деклараціям про повний розрив з минулим.

Ці тенденції простежуються і в характеру сучасного політичного розвитку, який в Україні має амбівалентний характер: модернізаторський та антимодернізаторський водночас. Перша тенденція проявляється у включенні в політичне життя соціальних груп та індивідів (в усіх сферах суспільного життя створено інститути громадянського суспільства), у послабленні традиційної політичної еліти. За даними соціологічним досліджень, рівень довіри населення до державних і недержавних структур в Україні гранично низький. Аналіз цієї тенденції дав такі результати: найвищий рівень довіри виявляється до громадських (недержавних) інститутів — 0,35; представницької влади — 0,32; державні установи в середньому мають індекс довіри 0,27; судова влада — 0,27. Це, мабуть, можна пояснити саме тим, що інститути громадянського суспільства певною мірою протиставляються державній владі, яка на сьогодні не користується високим авторитетом.

Друга тенденція виражається в специфічній формі здійснення модернізації. Ця специфіка полягає в авторитарних методах діяльності та менталітеті політичної еліти, які визнають тільки одностороннє — згори до низу — спрямування команд при закритому характері ухвалення рішень. Політичний режим в Україні виявився різновидом гібридизації, яка ґрунтується на поєднанні демократичних інститутів, норм і цінностей з авторитарними. Динаміка трансформаційних процесів дуже слабка. Аналізуючи причини цього, можна зробити висновок, що Україна стала на шлях демократичних перетворень, ініціатором та реалізатором яких були представники провінційної радянської бюрократії. Вони були готові декларативно схвалити нову ідеологію й нові, ринкові, гасла, але не були готовими до практичної реалізації цих гасел.

Незважаючи на певне просування шляхом демократичного розвитку, в Україні й досі не напрацьовано критичну масу для якісних демократичних перетворень. Особливо це стосується політичних лідерів, про недостатню відповідальність яких перед народом уже сказано дуже багато. Нинішня політична криза — це криза політичних еліт, відтак українські політичні лідери мають спільними зусиллями знайти вихід зі створеної ними ж ситуації. Правовий хаос і конституційний вакуум, що виникли внаслідок поспішної і непродуманної конституційної реформи 2004 року, вимагають здійснення низки радикальних і старанно виважених заходів.

Виходячи з того, що сучасний політичний клас України та його правляча еліта є найвищим соціальним прошарком, який володіє атрибутами впливу й зосередив у власних руках реальну владу в основних сферах життєдіяльності держави. Це і депутатський корпус Верховної Ради, президентська владна структура, урядова адміністративно-управлінська еліта, структури регіональної влади, еліта судової влади, дипломатична і військова еліта, лідери впливових політичних партій та їхнє найближче оточення, керівники засобів масової інформації та впливових політологічних центрів і фондів, значна частина яких фінансується зарубіжними спонсорами.

Нездатність української правлячої верхівки до самоорганізації призводить до того, що вона не може позитивно діяти без домінуючого зовнішнього впливу. Певний час такий вплив здійснювали президенти, зараз же панує девальвація політичних авторитетів і, відповідно, деструктивний хаос у діях правлячої еліти.

Одним із шляхів виходу з цієї ситуації є заміна моделі консолідації еліти. Розколота еліта гальмує реформи, що зумовлює соціальну нестабільність. Водночас не можна вимагати примусової консолідації еліти під прапором тоталітарної єдності, оскільки це шлях до деградації як еліти, так і суспільства загалом. Тому стабільний демократичний розвиток можливий лише за умови добровільної консолідації, узгодження позицій і цілей.

Якщо визначити стан відносин між політичними елітами в Україні як “вічний конфлікт”, то подальший розвиток вимагає встановлення пакту провідних політичних сил, які контролюють політичні ресурси на підставі адміністративно-бюрократичних зв’язків і розподілу здобутків відносно рівномірного, пропорційного впливу кожного з учасників. Імовірність такого пакту еліти в Україні зумовлюється тим, що націонал-демократичні та олігархічні групи вже не можуть повністю контролюватися актором — гегемоном, але жоден з них через нестачу ресурсів ще не може претендувати на домінуючу позицію.

Незважаючи на певні позитивні надбання у внутрішньополітичному житті українського суспільства періоду державної незалежності, в країні відбувається приватизація держави окремими угрупованнями, злиття відносин влади і власності. Політична система України, демократична за формою, не набула демократичного змісту. Навпаки, демократичні механізми все частіше використовуються для обслуговування корпоративних інтересів, перетворення політичних ресурсів на економічні. Оскільки контроль за елітою здійснював особисто Президент, то оновлення еліти, а також зміна зразків її поведінки відбувалися зазвичай лише в рік переобрання глави держави. Така “демократія” стала гальмом на шляху подальшої модернізації українського суспільства.

Демократія сьогодні не просто бажана, вона об’єктивно необхідна як усьому народові, так і політичним елітам. Лише загальнонаціональне усвідомлення об’єктивних переваг демократії може наповнити демократичним змістом будь-яку форму правління. Реальна демократія залежить не від форми, а від сутності правління. Ця сутність визначається прагненням провідних політичних акторів до відкритого демократичного врядування, усвідомлення цінності демократії як для країни загалом, так і для їх власних інтересів.

Таким чином, ефективність політичної еліти, її роль у демократичних перетвореннях пов’язується з моделями поведінки, взає-

мозв'язку та консолідації. Тим часом політичні еліти України перебувають у стані “вічного конфлікту”, який переривався лише завдяки консолідації під домінуючим авторитарним примусом. Консолідація демократії в країні залежить від укладання демократичного пакту еліт, вироблення єдиних демократичних і прозорих “правил гри” та їх поширення на все суспільство. Основні умови демократичної консолідації еліти полягають у наступному.

- По-перше, політичний процес має перетворитися на консенсусну гру “з одним гравцем”, тобто всі впливові політичні сили мають бути прихильниками демократії в різних модифікаціях.
- По-друге, більшість населення має бути переконана в тому, що будь-які політичні зміни обов'язково повинні здійснюватися у межах встановлених демократичних процедур.
- По-третє, всі учасники політичного процесу повинні розуміти, що внутрішні конфлікти можуть бути вирішені тільки відповідно до встановлених норм, а їх порушення є неефективним і досить затратним.
- І, нарешті, принцип фундаменталізму має бути замінений на принцип досягнення домовленостей та угод, прийняття політичних рішень з позитивним підсумком.

Процес формування елітних угруповань в Україні характеризується певними змінами їх соціально-політичного складу, фахової підготовки, практичного досвіду та зовнішньополітичною орієнтацією. Перша генерація владної верхівки — це був вимушений конгломерат учорашніх номенклатурних працівників з учорашніми дисидентами. Подальший розвиток внутрішньополітичного життя в країні позначився клановим шляхом владного елітотворення, в якому все більшу вагу завойовували представники бізнесової олігархії. Загострення боротьби за владу в державу, як на фінансово-економічному полі діяльності, так і на етно-духовному, фактично, обернулося розколом українського суспільства.

Не простежується серед правлячої верхівки і притаманний еліті корпоративної згуртованості після президентських виборів 2004 р., парламентських виборів 2006 р. та дострокових виборів 2007 р. Результати цих виборів, в яких мізерну перевагу одержала така звана “помаранчева коаліція”, призвели фактично до гострої внутрішньополітичної кризи, кризи влади. Сьогодні українська правляча еліта демонструє всьому світові безглузду

управлінську політику в усіх сферах соціально-економічного та духовного життя суспільства, а методи володарювання можна з повною відповідальністю назвати абсурдними.

Проблема політичної стабільності є однією з найбільш актуальних та базових політичних проблем сучасної України. Адже від її рівня залежить рівень економічного й соціального добробуту громадян, їхньої політичної культури, успіх трансформаційних і модернізаційних процесів. На наш погляд, одним з основних факторів стабільності (чи нестабільності) суспільства є характер взаємовідносин політичних еліт держави, а також їхні якісні характеристики.

Конфліктність, роздробленість, закритість, клановість — це риси, що характеризують авторитарність елітних груп. Еліти не зорієнтовані на діалог, не здатні до узгоджених дій, не схильні “грати за єдиними демократичними правилами”. Окремі елітні групи прагнуть гегемонії, зосередження всіх ресурсів у власних руках і, якщо не знищення, то повного усунення конкурентів. Для них є характерним авторитарний стиль ухвалення рішень.

Рекругування еліт дійсно відбувається демократичним шляхом, але після здобуття влади еліти діють за авторитарними стандартами.

Для подолання зазначених негативних для демократичного розвитку тенденцій необхідно здійснювати відповідні заходи, серед яких можна виділити наступні:

- чітка регламентація взаємовідносин правлячої еліти та опозиції;
- заборона використання деструктивних технологій під час проведення виборчих кампаній;
- законодавча регламентація лобізму;
- розробка дійової системи узгодження інтересів різних елітних груп на договірній основі.

Нині, на жаль, очевидна суперечливість мислення і дій української правлячої еліти. З одного боку, за гаслами й обіцянками вона за реформи, а, з іншого, — в діяльності вона половинчаста, малоініціативна, корумпована, тобто об’єктивно є гальмом реформ. Говорити про те, що нова еліта за якістю вища старої, поки що передчасно. Гасла і реальність — це різні речі. Благими намірами дуже часто вимощується шлях до народу в політичне та економічне пекло.

Водночас було б неправильно оцінювати процеси формування і функціонування української еліти в цілому турботному дусі. Є очевидні позитивні зрушення в цій галузі. Ми спостерігаємо приплив молодих сил у політичну та економічну еліту суспільства, хоч і не на перші ролі. Нехай цей процес є суперечливим і разом з “чистою водою” припливає досить багато політичного “сміття”. Але вже можна констатувати як факт, що багатоканальність рекрутування нової еліти веде до зростання рівня конструктивізму в її лавах.

Література

1. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — К.: Криниця, 1991. — 128 с.
2. Україна: політична історія XX - початок XXI століття. — К.: Парламентське вид-во, 2007. — 1028 с.
3. Новакова О. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації // Політичний менеджмент. — 2007. — Спецвипуск. — С. 72-78.
4. Пахарев А. Д. Політико-управлінська еліта України: шляхи становлення, тенденції розвитку // Політичний менеджмент. — 2008. — Спецвипуск. — С. 16-23.
5. Пахарев А. Д. Політичний клас сучасної України: процес становлення, тенденції розвитку // Трибуна. — 2008. — № 7-8. — С. 26-29.
6. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні Української держави // Політичний менеджмент. — 2008. — № 2. — С. 3-14.

Резюме

В статье рассматривается проблема, характеризующие политическую элиту современной Украины.

Рецензент доктор полит. наук, профессор И. Н. Коваль

УДК

М. С. Кармазіна

ПРЕДМЕТ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ: ПІДХОДИ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Говорячи про предмет політичної науки, варто пам'ятати про чинники, які зумовлюють/зумовлювали його формування і сприйняття. *Перший*. Існує дві відмінні традиції, які слугують відправ-

ною точкою для визначення предмету політичної науки: представники першої зосереджуються переважно на теорії та використанні кількісних методів (останнє ми можемо спостерігати, приміром, у США); представники другої традиції насамперед приділяють увагу історії та герменевтиці [1]. Відтак погляди перших і других на те, які розділи складають предмет політичної науки, різняться.

Другий. Визначення предмету політичної науки ускладнює те, що політичне знання дуже й дуже диференційоване. Сьогодні мова може вестися про політичні дослідження, європейські студії, державне управління, політичну соціологію, політичну комунікацію [2] чи, приміром, про дослідження в галузі міжнародних відносин. Тобто ті галузі, які донедавна вважалися інтегрованим у політичну науку, сьогодні у деяких країнах — самостійні дисципліни (наприклад, державне управління чи міжнародні відносини в Україні), в інших — інтегровані в політичну науку. Це не сприяє самоідентифікації політичної науки. Як і зумовлює неможливість забезпечити кількісні (співставні хоча б по 18 західноєвропейських країнах [3]) дані про ключові індикатори політичної науки як академічної дисципліни.

Третій. На погляди щодо предмету політичної науки досить помітно впливали умови, в яких розвивалася політична наука у тій чи іншій країні. Так, політологія як дисципліна викладалася в Оксфорді з кінця XIX століття. У 1895 р. було створено Лондонську школу економічних і політичних наук. Після Другої світової війни — у 1949 р. — у Великобританії була створена Асоціація політичних досліджень. Звернемо увагу: Асоціація політичних досліджень, а не політичних наук як називаються аналогічні об'єднання в інших західноєвропейських країнах. Чому так сталося? Тому, що засновники Асоціації відкидали ідею американців про політику як науку, а розглядали дослідження в галузі політики не стільки як науку, але як мистецтво. Увага дослідників концентрувалася, насамперед, на проблемах розвитку політичної думки та інститутах. Ставлення до американського біхевіоралізму було різко негативним (хоча принагідно варто пригадати, що завдяки біхевіоралізму політичній науці вдалося емансипуватися від юриспруденції, історії, соціології, філософії). Не визнавалися поведінковий та кількісний підхід у дослідженнях. І така ситуація зберігалася до кінця 1960-х

років [4]. Тобто британський шлях формування уявлень про політику, політичну науку і — відповідно — її предмет був досить своєрідним.

Своєрідним був погляд на політичну науку у тих, кого свого часу критикував Габріель Алмонд, — тих, хто продовжував марксистську традицію в політичних науках — власне марксистів, представників “критичної теорії” (розвинутої Хоркхаймером, Адорно, Маркузе та іншими представниками Франкфуртської школи), прибічників теорії залежності та теорії світової системи. Алмонд вказував на характерну для них особливість: з їхньої точки зору, політична наука тільки тоді могла б бути наукою, коли б була націлена на будівництво соціалізму [5]. А інакше статусу науки (і відповідно предмету дослідження) не може мати.

Загалом сьогодні у кожній країні Заходу існує свій погляд на сутність політичної науки, ступінь її науковості. Ставлення до політичної науки залежить від того, як і коли саме в тій чи іншій країні виникла політична наука? Які її взаємини з процесами національного визволення? Зародилася вона в надрах юридичних, історичних чи соціологічних факультетів? Її викладачі (чи дослідники) навчалися у власних університетах чи отримали освіту в іншому вузі (країні)? Наскільки вона була під впливом американського досвіду [6]?

Для ілюстрації вищезазначеного можна навести приклади Франції і Австрії. У Франції політичну науку як академічну дисципліну довго не визнавали правники. Відтак, крім Сорбонни, у інших французьких університетах практично немає факультетів політичної науки. Інституціоналізація політичної науки у Франції відбувалася шляхом створення інститутів політичних досліджень. Зокрема, був створений Інститут політичних досліджень в Парижі (відомий на весь світ Сьянс По Париж), а також ще шість регіональних інститутів політичних досліджень — у Бордо, Греноблі, Страсбурзі, Тулузі, Ліоні, Алжирі (був перенесений в Екс-ан-Прованс)) [7]. Щодо Австрії, то тут визнання політичної науки як незалежної академічної дисципліни було досить складним політичним питанням. Австрія не переживала (як Німеччина) денацифікації. Після Другої світової війни академічне життя було паралізоване. Відомі спеціалісти в галузі суспільних наук були вбиті, вигнані чи дискредитовані співробітництвом з нацистським режимом. Не здійснювалися спеціальні

зусилля для повернення в країну й тих науковців, хто покинув країну. Повоєнне керівництво соціалістичної партії не бажало повернення тих вчених, які могли б перетворитися на критиків партії. Певну роль відігравали і антисемітські настрої. Міністерство освіти, очолюване консерваторами, не хотіло дратувати католицьку церкву, залученням в австрійські університети емігрантів з лівими поглядами. Вчені, які дотримувалися емпіричної орієнтації — “американської”, як вважали — знаходилися під підозрою. Не заохочувалися відкриті дискусії щодо ролі Австрії у Третньому рейху. Зрештою проти створення в університетах кафедр політичної науки виступали працівники факультетів теології, права, медицини, історії та економіки: вони ставили під сумнів “науковість” політичної науки.

Певні зміни у ставленні до політичної науки почали відбуватися у 60-х роках ХХ століття. Галузь політики все більшої кількості дослідників перестала видаватися чимось другорядним. Показово, що у 1971 р. Карл Вольфганг Дойч (гарвардський політолог) у співавторстві з двома молодими вченими опублікував опис досягнень суспільних наук ХХ століття, виокремивши 62 теорії та ідеї, які є своєрідним, як погоджуються дослідники-суспільствознавці. “інтелектуальним мінімумом”, яким необхідно володіти будь-якому досліднику в галузі соціальних наук, у т. ч. — і в політичній науці. Серед цих 62, виділених Дойчем та його співавторами відкриттів, перше і друге місця посіли психологія і економіка: саме у цих галузях було здійснено відповідно 13 та 12 відкриттів. Третє місце дослідники відвели галузі політики. При цьому, що показово, політика третє місце розділила з ... математикою — в обох галузях Дойч та співавтори виокремили по 11 значущих відкриттів [10]. Крім психології, економіки, політики та математики, дослідники виділили відкриття, зроблені у соціології, філософії та антропології — відповідно 7, 5 та 3. Таким чином, галузь політики є тією сферою, в якій з’являються відкриття, що є визначальними для розуміння процесів, що відбуваються у сучасному світі.

Втім, не для всіх висновки Дойча були, так би мовити, істиною в останній інстанції. З кінця 50-х років усі соціальні науки (у т. ч. і політична наука), як відомо, почали піддаватися нападкам. Тут чи не найбільшу активність проявили П. Вінч та Е. Макінтайер, книги яких побачили світ відповідно у 1958 та 1978 ро-

ках, і які засумнівалися, по-перше, у тому, чи варто парадигми природничих наук застосовувати до вивчення суспільства і, по-друге, у можливості соціальних наук пояснити і вгадати поведінку людини [11]. Варто пригадати, що і самі представники політичної науки — Девід Істон та Девід Трумен — у 60-ті роки критикували політичну науку (хоч і під іншим кутом зору) — за відсталість у порівнянні з іншими соціальними науками.

Промовистий факт: сьогодні на Заході критика діяльності кафедр, які займаються розробкою проблематики в межах політичної науки, проводиться колегами із інших університетських кафедр (від кафедр теології до медицини) і пояснюється така ситуація досить прозаїчними причинами: іде боротьба за перерозподіл фінансових ресурсів. Відтак аргументи щодо ненауковості політичної науки, її неповноцінності і т. п. — в ходу. При цьому критерій “науковості”, що обґрунтовуються представниками різних галузей науки — досить відмінні. Не співпадають вони й у представників однієї галузі науки, які працюють у різних університетах, хоч і в межах одного державного організму.

Як же формулювали дослідники в галузі політики предмет політичної науки? Переходячи до висвітлення цього питання, зверну увагу на наступне. В Україні (як і в Росії) часто говорять про об’єкт і предмет політичної науки, намагаючись відділити їх один від одного. Правда, іноді мова заходить тільки про предмет, а об’єкт автори підручників залишають поза увагою (говорю саме про авторів підручників, адже за весь час, що минув від моменту зародження політології в Україні до сьогодні, у нас, на скільки мені відомо, не з’явилося дисертаційних досліджень, в яких би були підняті питання, пов’язані із предметом/об’єктом політології; тож ми можемо посилатися тільки на підручники). Якщо ж звернутися до зарубіжних підходів, то варто відзначити, що у працях західних дослідників щодо політичної науки вживається і термін об’єкт, і термін предмет. Але ці терміни (як можна судити після ознайомлення з матеріалами, наприклад, американської та британської енциклопедій) вживаються то як синоніми, то автори ведуть мову тільки про об’єкт, то тільки про предмет, але з текстів стає зрозуміло, що ці два поняття взаємозамінні. Тож можна зробити висновок, що західні науковці (найперше у Великобританії, Німеччині. Франції, США

— країнах, де історія політичної науки налічує не одне десятиліття) не розмежовують об’єкт і предмет політичної науки.

З моменту поступової інституалізації політичної науки і аж до сьогодні предмет політичної науки не був сталим. Так, американці (під впливом німців) найперше витрактовували політичну науку як науку про державу. У біхевіоральний період (начала якого, як відомо, сягають 20-х років ХХ століття, а закінчення “біхевіоральної революції”, згідно точки зору Девіда Істона, — 1967 р.) більшість дослідників дотримувалися думки про те, що предмет політичної науки — політична система та владне розподілення цінностей (як твердив у 1953 р. згаданий Д. Істон). Втім, була й інша позиція: Гарольд Дуайт Лассуел у 1949 р. зауважував, що коли ми говоримо про політичну науку, ми маємо на увазі науку про владу.

Сьогодні ж більшість західних дослідників погоджуються з тим, що предметом політичної науки є політика, політичне (на дослідження яких як на окремий предмет не претендує жодна інша наука). Іншими словами предмет політичної науки — *Policy*, *Polity*, *Politics*, де під *Policy* ми розуміємо потреби, інтереси, цінності; під *Polity* — інституційний зріз політики, і під *Politics* — політичний процес.

Зверну увагу, що серед підручників, написаних українськими авторами найбільш точно, з моєї точки зору, предмет політичної науки передали автори підручника “Політологія” (Ж., 2000) А. Колодій, В. Харченко, Л. Климанська, Я. Косміна. Вони вказали, що політологія — комплексна наука, яка вивчає зміст, інституційно-організаційні форми політичної діяльності, а також способи взаємодії учасників політичного процесу (с. 11).

Поділяючи такий погляд на предмет політичної науки, відзначаю те, що сьогодні у колі західних дослідників все частіше лунають голоси, що політична наука не повинна оминати своєю увагою і те, що є потенційно політичне, оскільки неухва до нього у сучасному світі обертається уже сьогодні (чи завтра) тими чи іншими політичними проблемами. Політика не може бути пояснена виключно політикою: безліч чинників, які є, на перший погляд, далекими від політики, насправді справляють на останню визначальний вплив (приміром, коли йдеться про прийняття політичних рішень). Тобто, як бачимо, є бажання і можливості для розширення предметного поля політичної науки.

Інший момент стосується того, що на думку ряду дослідників, політична наука не повинна оминати увагою минулі політики. Мені доводилося чути від наших істориків і політологів думки про те, що політична наука має займатися проблемами, коріння яких сягає “глибини” у 20-30 років і не більше. Всі інші спроби заглибитися — це втручання в історію, наслідком чого стає поява нібито псевдоісторичних праць. Дозвольте не погодитися, адже, по-перше, у політичній науці є традиція, пов’язана з іменами К. Скіннера, Дж. Покока, Дж. Данна, які заснували “нову історію політичної думки”. Аналіз минулого здійснюють, розвиваючи і “генеалогію знання” М. Фуко та інших структуралістів. Автори дослідження “Політична наука в історичній перспективі. Дослідницькі програми та політичні традиції” (під редакцією Ф. Джеймса, Дж. Драйзека, Ст. Леонарда; Кембрідж. 1995) наголошують, що історія з кінця ХХ століття “опинилася в центрі політичних досліджень і як предмет, і як метод”. Французькі дослідники Лоїк Блондьо та Ів Деллоа, говорячи про виникнення нового напрямку політичної науки — історичної соціології політики, яка, на їх думку віддзеркалює “справжню інтелектуальну близькість політичної науки та історії”, вказують, що фактично відбувся справжній “історичний зеус у політичній науці Франції” [13]. Тобто сумнівів у тому, що політична наука може і повинна досліджувати “минулі політики”, “минулий процес” і т. ін. залишається все менше. По-друге, візьмемо до уваги й іншу особливість, про яку говорять західні дослідники. Маю на увазі думку про те, що між дисциплінами існує “простір”, “територія”, які, за влучним висловом Маттея Догана, відкриті для взаємодії між спеціальностями і дослідницькими областями шляхом гібридизації наукових відгалужень [14]. І сучасна наука чи не найбільш успішно розвивається на цих “нічийних” територіях. Саме на стиках наук з’являються найцікавіші дослідження, формулюються “проривні” ідеї. Про це незаперечно свідчить той факт, що за 90-ті роки ХХ століття було започатковано більше 200 “гібридних журналів” англійською, французькою, німецькою мовами, які “будують мости” між дисциплінами і між спеціальностями [15]. Крім того, наприклад, в Німецьких університетах створюються підрозділи міждисциплінарних довготривалих дослідницьких програм, в рамках яких об’єднуються вчені одного чи кількох університетів, які співробітничать в

одному проєкті. Так, представники політичної науки у 2004 р. були залучені у такі проєкти, як “Відкриття і закриття ринків” (Бамберг), “Суспільний розвиток після структурних зсувів”, “Перерва поступовості, традиції, формування структур” (Йена/Галле). “Інституційність та історичність” (Дрезден), “Трансформації держави” (Бремен), “Культури пам’яті” (Гессен), “Зміна регіонального сприйняття” (Лейпциг), “Рефлексивна модернізація” (Мюнхен) [16]. Політична наука в таких країнах, як Німеччина, дають, на мою думку, яскравий зразок “гносеологічної зрілості” (скористаємося поняттям П’єра Фавра) дисципліни.

Гібридизація передбачає накладання, пересікання сегментів дисциплін, рекомбінацію знання у нових спеціалізованих галузях; інноваційна рекомбінація є зміщенням фрагментів наук [17]. Можна погодитися з твердженням про те, що ідеї, які пробивають дорогу всередині спеціальності, зазвичай походять від ідей, що зароджуються при перетині спеціальностей, дисциплін, а не від дослідження, яке вузько сконцентроване всередині конкретної спеціальності; ізольовані спеціальності без притоку нових ідей з боку перетворюються в умираючі [18]. Відтак, можна твердити, що стара класифікація соціальних наук може і повинна переглядатися. Відповідно можна погодитися з думкою про те, що може і повинен переглядатися предмет політичної науки. Але при цьому, думається, має бути незмінним його стрижень, під яким багато хто із сучасних зарубіжних дослідників розуміє політичну теорію та порівняльні політичні дослідження.

У зв’язку з таким поглядом на перспективи предмету політичної науки виникає, зауважу принагідно, інша проблема, яка пов’язана із можливістю/неможливістю використання сучасного категоріального апарату для позначення процесів, явищ, феноменів “минулих політик”. Дж. Сарторі вказував, що нам “необхідні “універсальні” категорії — концепти, працюючі у будь-якому місці і в будь-який час (але при цьому такі, які незважаючи на свою вкрай абстрактну всеохопну природу, піддаються емпіричній перевірці) [19]. Дискутуючи, все більше й більше дослідників погоджуються з тим, що за допомогою сучасних категорій можна адекватно аналізувати “минулі політики”. Зокрема, сучасний польський політолог Францішек Ришка відзначає, що “категорії політики містять в собі такий високий рівень абстракції, що нібито призначені для опису подій впродовж століть” [20].

Підсумовуючи, можна сказати, що:

- по-перше, предмет політичної науки впродовж ХХ століття не був сталим. Дослідники, маючи різні політичні орієнтири, спираючись на відмінні інтелектуальні традиції, витрактовували його по-різному;
- по-друге, на сьогодні предмет політичної науки перебуває також “в русі”: дослідники (європейські, американські) не мають єдиної узгодженої позиції щодо його меж, базових розділів, які б складали предмет політичної науки.

Література та примітки

1. Клингеманн Х.-Д. Сравнительный анализ развития политической науки в Западной Европе на 2005 г. // Политическая наука в Западной Европе / под. ред. Х.-Д. Клингеманна. — М.: Амспект пресс, 2009. — С. 20.
2. Там само.
3. Маємо на увазі Австрію, Бельгію, Великобританію, Грецію, Данію, Ісландію, Іспанію, Ірландію, Італію, Кіпр, Нідерланди, Німеччину, Норвегію, Португалію, Фінляндію, Францію, Швецію, Швейцарію.
4. Голдсмит М., Грант У. Британская политическая наука в новом тысячелетии // Политическая наука в Западной Европе. — С. 434.
5. Алмонд Г. “Отдельные столики”: школы и секты в политической науке // Политическая наука на рубеже веков. — М., 2004. — № 4. — С. 66, 68.
6. Фурлонг П. Европейская конференция национальных ассоциаций политических наук: проблемы и возможности кооперации // Политическая наука в Западной Европе. — С. 461.
7. Блондьо Л., Делоя И. Современное состояние политической науки: отчет по положению во Франции // Там само. — С. 153, 154.
8. Аппельт Э. М., Поллак Й. Современной состояние политической науки в Австрии // Там само. — С. 48, 49, 50.
9. Див. про це: Bell D. The social science the second world war. — New Brunnsursk, London, 1982. — P. 12-23.
10. Зокрема, в галузі політики: у 1900-1917 рр. Леніним була обґрунтована теорія партії нового типу і революції; у 1900-1938 рр. у Англії Б. Вебб, С. Вебб, Б. Шоу, Г. Уельс обґрунтували теорію поступових соціальних трансформацій (фабіанський соціалізм); у 1917-1921 рр. в СРСР В. Леніним та іншими була обґрунтована теорія радянської однопартійної держави; у 1918-1934 в Індії М. Ганді обґрунтував ідею масових ненасильницьких політичних дій; у 1921-1955 рр. у Англії і в 1936-1966 рр. в США. Кв. Райт запропонував квантитативний математичний аналіз війни; у 1925-1936 рр. у США

завдяки зусиллям Ч. Мерріама, С. Раиса, Г. Госнелла, Г. Лассуела постала квантитативна політична наука; китаець Мао Дзе-дун у 1929-1949 рр. став автором теорії селянської гериллі; завдяки таким американцям, як Г. Лассуел, І. де Сола Пул. Б. Берельсон та П. Стоун у 1938-1956 рр., 1961-1966 рр. з'явився контент-аналіз; у США стараннями К. Дойча. Б. Рассета. Р. Мерріта впродовж 1941-1954 рр. були розроблені квантитативні моделі націоналізму та інтеграції; також у США завдяки праці К. Хітча у 1956-1963 рр. було проведено аналіз розходів — приходу (плановане програмування при складанні бюджету), а у 1956-1966 рр. У. Макфі, Г. Саймон, А. Навелл, І. Пул, Р. Абельсон здійснили комп'ютерне моделювання соціальних і політичних систем.

11. Хайнеман Р. А. Введение в политическую науку // Политическая наука на рубеже веков. — С. 51.
12. Lasswell H. D. Language of politics: Studies in quantitative semantics. — Cambridge, 1949. — P. 8.
13. Блондьо Л., Делюа И. Современное состояние политической науки. — С. 159, 176.
14. Доган М. Новые социальные науки: разрушение междисциплинарных перегородок // Международный журнал социальных наук. — 1998, февраль. — С. 153.
15. Там само. — С. 159, 158.
16. Шюттемейер С. Современное состояние политической науки в Германии // Политическая наука в Западной Европе. — С. 197-201.
17. Доган М. Новые социальные науки... — С. 161.
18. Turner R. American Sociology: The State of the Art / Eds. Bottomore T. et al. — L., 1982. — P. 359-374.
19. Сартори Дж. Искажение концептов в сравнительной политологии (I) // Полис. — 2003. — № 2. — С. 70.
20. “Список” Д. Белла (Вместо введения) // Политическая наука на рубеже веков. — С. 16.

Резюме

Исследуется предмет политической науки, подходы к нему отечественных и зарубежных авторов.

Рецензент доктор полит. наук, профессор И. Н. Коваль

УДК 97(477)

В. Ф. Солдатенко

**С. ПЕТЛЮРА І ГАЙДАМАЦЬКИЙ КІШ
СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ**

Одна з важливих, однак не до кінця прояснених сторінок політичної, військової біографії С. Петлюри пов'язана з історією формування і діяльності Гайдамацького Коша Слобідської України.

Як відомо, уже на середину грудня 1917 р. стало зрозуміло, що українізація армії, яким керував Генеральний секретар військових справ, закінчилася невдачею, сил для оборони Української Народної Республіки не було, і С. Петлюра змушений був податися до демісії [1]. Наступні кілька тижнів він себе нічим помітним не виявляв. Черговий сплеск активності припав на січень 1918 р. і пов'язаний саме з формуванням Гайдамацького коша Слобідської України — чи не найбездатнішої частини тодішньої УНР.

С. Литвин стверджує, що створення коша почалося з приватної ініціативи колишнього Генерального секретаря військових справ, який з тривогою спостерігав за розвитком подій — як посиленням більшовиків, так і недолугими діями своїх наступників, що відповідно до “Закону про утворення українського народного війська” від 3 січня 1918 р. оголосили про поступову демобілізацію регулярної армії [2]. 4 січня С. Петлюра нібито запропонував уряду сформувати кіш чисельністю 3 тис. осіб, але не знайшов підтримки [3].

С. Петлюра не виїжджав з Києва для створення військової одиниці, а назву її — Кіш Слобідської України — зазвичай пояснюють метою, що перед нею висувалася — відновлення на Слобожанщині, передусім у Харкові, влади Центральної Ради [4].

Дехто вважає, що військовий загін С. Петлюра почав формувати мало не відразу після своєї відставки. Так, В. Савченко допускає, що арешт 25 грудня 1917 р. і потім убивство голови Київського ВРК більшовика Л. Пятакова цілком могли здійснити уже “петлюрівці” — люди в “смушкових шапках з червоними шпиками” — “червоні гайдамаки” [4, с. 131-132], що складала основу коша.

Є щодо цього й істотні сумніви. Справа в тому, що будь-яких документів про формування Коша Слобідської України не існує. Мемуарні ж свідчення сильно різняться.

Реставруючи події за одним колом джерел, виходить, що, крім самого С. Петлюри, велику організаторську роботу провело ядро коша — штабе-капітани О. Удовиченко і О. Волох, поручник Виноградов та прапорщик Ляхович. Деяко пізніше приєдналися підполковник О. Сливинський, сотник Майборода, генерал-лейтенант С. Дельвіг, генерал-майор В. Кирей, полковник Афанасієв [3, с. 1-13].

Однак М. Чеботарів, людина близька до С. Петлюри, якій довелося виконувати чимало “делікатних” наказів останнього і яка зберегла щодо С. Петлюри особисту симпатію й повагу на все життя, відтворює зовсім іншу картину.

Після встановлення влади рад у Харкові, де він до того за завданням С. Петлюри (як голови УГВК і Генерального секретаря військових справ) вів роботу щодо українізації військ місцевого гарнізону, М. Чеботарів приїхав до Києва. Його вразив стан абсолютної безпорадності у вищих ешелонах державного й військового керівництва, обурило пияцтво по ресторанах офіцерів, в тому числі Ю. Капкана, тоді як ніякої роботи серед солдат не велося і ті повально оголошували про свій “нейтралітет”. “...Я пішов на другий чи третій день (точно вже не пам’ятаю) до помешкання Укр[аїнської] Центр[альної] Ради говорити з В. Винниченком і М. Поршем, бо не міг погодитися з думкою, що справа наша вже безславно скінчена. Мені пощастило, бо я якраз зустрів їх разом. (Прем’єра В. Винниченка і Воєнміна М. Порша). Я їм щиро і одверто розповів про моє знайомство з настроями залоги Києва, про все те, що я бачив, чув, усі мої спостереження, а потім і мої думки, а нарешті запропонував їм дати мені дозвіл формування Коша Слобідської України... Вислухали мене і зараз же без яких-будь дискусій або вказівок, дали згоду на формування Слобідського Коша з охочих” [5].

Далі М. Чеботарів детально описує, як ходив по казармах, агітував серед солдат і офіцерів, розклеював по місту листівки, запрошував вояків на збори, як через комісара залізниць Вірка роздобув кілька санітарних потягів, розташував їх на окраїні Києва й там проводив перші навчання. “Штаб мій, — веде далі М. Чеботарів, — Коша Слобідської України, знаходився там же,

де і було Військове наше міністерство (Генеральний Військовий Секретаріат, тобто в домі гімназії Павла Галагана на Фундуклеєвській вулиці. Фактично Штабу не було. Штаб — це я в одній особі...” [5, с. 91].

Оскільки справа рухалася повільно (М. Чеботаріва мало знали в київських військових колах), ініціатор нового формування вирішив звернутися до С. Петлюри. “І почав я щодня ходити до С. Петлюри, — оповідає М. Чеботарів, — і просити стати на чолі Коша Слобідської України. Я щодня його інформував про стан формування і щодня просив бути Отаманом Коша. С. Петлюра (він тоді мешкав з родиною в готелі “Ермітаж”, напроти гімназії П. Галагана) відмовлявся. Час не стояв. ...Мої просьби ставали все категоричнішими та алярмуючими, бо я ж вірив, що ім’я С. Петлюри допоможе скорому і успішному формуванню Коша Слобідської України. Я малював С. Петлюрі образ нашого походу на Слобідську Україну, звільнення її від большевиків і поворот його (підкреслено М. Чеботарівом — В. С.) на чолі вже не Коша, а цілої армії, і то побідної... Я благав С. Петлюру, бо ж події розвивалися з надзвичайною швидкістю...” [5, с. 92].

Зрештою колишній військовий міністр заколивався. “Хоч він мені й не говорив, — згадує М. Чеботарів, — але я розумів, що він з кимось радиться, і то з чужинцями. Я догадувався, але певності не мав, та й не вважав можливим запитувати, коли мені сам С. Петлюра не говорив. Я припускав тоді, що С. Петлюра рівнобіжно з розмовами зі мною говорив із французами, що були тоді в Києві, бо пару разів я зустрічав французького старшину у військовій уніформі в “Ермітажі” — або виходячого з кімнати С. Петлюри, або коли він входив до неї. Не можу напевно сказати, чи то був призначений Францією комісар при Уряді Укр [аїнської] Народ [ньої] Республіки, чи ад’ютант його, бо самого комісара, генерала Табуї я ніколи не бачив і тому не можу твердити. Фактом лише є те, що одвідував французький старшина в ті дні С. Петлюру”.

Які чинники мали більший вплив на С. Петлюру невідомо, але “нарешті, точно на 11-й день після одержання” М. Чеботарівим “дозволу від прем’єра В. Винниченка і Воєнміна М. Порша на формування Коша Охорони Слобідської України С. Петлюра погодився прийняти командування Кошем Слобідської України”.

Правда, він зажадав письмового дозволу на це військового начальства. М. Чеботарів подав рапорт командуючому КВО М. Шинкарю і одержав відповідний “папірець”, якому між тим С. Петлюра дуже зрадів [5, с. 93-94]. Наступний опис подій показує С. Петлюру вповні в його стихії: “Зараз же при мені, — веде розповідь М. Чеботарів, — С. Петлюра почав дзвонити до всіх редакцій газет, що існували в Києві і передавав уже наказ Отамана Коша Слобідської України. ...Одночасно з редакціями (а телефонував не тільки до українських, а й рос[ійських], поль[ських] і жидівських), С. Петлюра того самого змісту післяв наказ по лініях залізничних станцій. “Ну, — подумав я, — загуде ж завтра “Отаман Симон Петлюра!” У цій телефонограмі оповіщалися всі начальники станцій залізничних про вступ до командування Кошем і давалися вже строгі інструкції [щодо] безоглядного виконання всіх наказів, даних отаманом С. Петлюрою і т. д. і т. д.” [5, с. 94-95].

За твердженнями М. Чеботаріва, “газетна операція” С. Петлюри дала миттєвий ефект — уже другого дня “всі говорили про Отамана Петлюру... заготовлені ще вчора нові заклики-оголошення про вступ до Коша Слобідської України з намальованим козаком із оселедцем і шликом, вже підписані Отаманом С. Петлюрою, були сьогодні зранку розклеєні на вулицях Києва і будинку Колегії Павла Галагана у Військовому секретаріаті” [5, с. 101].

При зустрічі в приміщенні Центральної Ради з М. Поршем і В. Винниченком останній зауважив М. Чеботаріву: “І на який чорт Ви взяли до себе цього Петлюру? Що він Вам може?”...

Виявляється, міг! За півроку діяльності в Києві на показних військових ролях він здобув таки популярність серед старшинського і офіцерського загалу. Звісно, порівняно з маловідомим М. Чеботарівим, він мав чималі переваги і на його заклики воляки відгукувались більш охоче. Чималенько важило й інше. Гайдамаків добре озброювали, вбирали в гарне обмундирування, видавали пристойне грошове утримання. Цього не мали інші частини. Звідки ж воно бралось в Слобідському коші?

В. Савченко пише, що кошти на створення коша С. Петлюра отримав від “таємничих” французів, зокрема у листі до Отамана С. Моркотун натякав на “кілька тисяч карбованців”, одержаних С. Петлюрою по таємним масонським “каналам” [4, с. 130-131].

С. Моркотун не просто “натякав”. У відкритому листі до С. Петлюри він, звинувачуючи останнього у зраді інтересам масонства, вказував точну адресу, за якою він “з рук у руки” передав гроші С. Петлюрі [6]. В. Бурцев пізніше називав іншу адресу, однак це вже не суть важливо.

А. С. Литвину, між тим, дуже не подобається, що його кумир належав до масонства. Він намагається заперечувати дослідникам В. Бурцеву, В. Косику, В. Сідаку, Д. Веденєєву, О. Копиленку, Л. Портновій, котрі, аналізуючи відомі факти (через втаємничену природу лож їх справді небагато), зокрема листування С. Петлюри із Ж. Пеліс'є, вказують на ниточки-зв'язки між французькими “каменярами” і українським політиком. С. Литвин пише: “Переконливих аргументів на користь причетності Петлюри до масонства джерела не містять” [3, с. 146]. Однак тут же дуже “оригінально” пояснює ті факти, які заперечити не можна: “Не вдаючись до детального розгляду теми “масонства” Петлюри (гадається, що якби С. Литвин і вдався до такого розгляду, нічого б конструктивного з того не вийшло — В. С.), варто, однак, наголосити, що якщо він і зміг якимось чином отримати кошти для організації Гайдамацького коша, то в цьому не слід вбачати сліди злочину чи дошукуватися якогось негатива”.

Єдине, що тут можна сказати, так це повторити хрестоматійне: історична наука не повинна бути зняряддям для “зведення рахунків”, а полем пошуку об'єктивної істини, якою б вона не була.

Продовжуючи розповідь про історію створення Гайдамацького коша Слобідської України, М. Чеботарів звертає увагу на цікаву, водночас достатньо принципову деталь. “Після передачі мною Коша С. Петлюрі, — наголошує він, — фактично формування припинилося, бо хто мав вступити, крім декількох старшин, вже вступив, а нових одиночним порядком не було” [7].

Та й справді Гайдамацький кіш Слобідської України був не чисельним. До його складу входили два курені — “червоних” і “чорних” гайдамаків. У першому переважали солдати-фронтовики, а до другого входили учні юнацької (офіцерської) школи: всього близько 300 вояків. Поповнення в процесі існування коша, за винятком кількох старшин, практично не відбулося [7]. До коша була додана 1-ша сотня галицьких Січових стрільців у складі 200 чоловік, якою командував Р. Сушко. Ця сотня складала частину Галицько-Буковинського куреня, що формувався з

полонених галичан і біженців починаючи з кінця 1917 р. Курінь очолював Є. Коновалець, а начальником штабу призначили А. Мельника. Крім згаданої сотні, існували Друга (командир — І. Чмола), а також резервна сотня, сотні кулеметників і гарматників — разом близько 500 чоловік. На тлі інших формувань Січові стрільці виглядали порівняно організованішими й боєдатнішими. Однак, це була єдина частина, що підтримувала С. Петлюру.

Наявність такого обмеженого військового контингенту робила дуже проблематичною подальшу долю і Центральної Ради, і тієї державності, яку вона уособлювала, та, зрештою, й самого С. Петлюри, призначеного М. Шинкарем головнокомандуючим по боротьбі з більшовицькими військами на Лівобережжі. Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко присвятив з'ясуванню суті цього феномена чимало сторінок у книзі “Відродження нації” і дійшов невтішних для себе висновків: “... Це була війна впливом. Ні більшовики, ні ми не мали регулярного, дисциплінованого війська, яким можна було розпорядитися по волі керуючого центра, незважаючи на те, що й як собі там думало й почувало те військо.

Наш вплив був менший. Він був уже остільки малий, що ми з великими труднощами могли скласти якісь невеличкі більш-менш дисципліновані частини й вислати їх проти більшовиків. Більшовики, правда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору або навіть переходили на їхній бік, що майже все робітництво кожного міста ставало за ними; що в селах сільська біднота явно була більшовицька; що, словом, величезна більшість самого українського населення була проти нас.

Єдиною активною мілітарною нашою силою була наша інтелігентна молодь і частина національно-свідомого робітництва, яке гаряче стояло за українську державність, розуміючи за нами ту державність так само, як і ми її розуміли...

Я під той час уже не вірив у особливу прихильність народу до Центральної Ради. Але я ніколи не думав, що могла бути в йому така ненависть. Особливо серед солдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по руськи, а тільки по українськи, які, значить, були не латишами й не руськими, а своїми, українцями. З якою зневагою, люттям, з яким мстливим

глумом вони говорили про Центральну Раду, Генеральних секретарів, про їхню політику” [8, с. 216-217, 254, 255, 260].

Думається, що цитування твору В. Винниченка у даному разі зовсім не надмірні: яскрава, талановита особистість, він, до того ж, очевидно, володів і талантом передбачення. І начебто спеціально для нащадків, які будуть спекулювати на суб’єктивному тлумаченні подій тих непростих днів, зазначав: “Коли аналізуєш тепер усі події, які тим бурхливим, болючим віхором проносились крізь історію українського відродження, то перш усього задаєш собі питання: як же сталося, що ті маси, які так гаряче, так віддано піддержували і боронили українську владу, які так горіли національним чуттям і виявляли таку міць національної самосвідомості, як воно так сталося, що вони раптом відвернулись від нас, покинули й навіть повстали проти своєї влади?”

Ми тоді, коли прихильність мас до нас гасла й помирала, пояснювали це більшовизмом. Більшовики, мовляв, здеморалізували солдатські маси, загітували їх, оббрехали українську владу перед ними, розпалили своєю демагогією їхні темні інстинкти, потягли за собою безсовісними, безоглядними обіцяннями всяких нездійснених благ, — от маси і пішли за ними. А ми, мовляв, чесно поводитись, ми не обіцяли того, що неможливо, ми дбали про організацію життя, ладу, порядку, ми не хотіли руйнувати господарських сил країни, ми кликали маси до дисципліни духа, до роботи, а це здеморалізованим масам не подобалось і вони через те відвернулись од нас.

Так ми тоді роз’яснили ситуацію. Так, мабуть, будуть роз’яснять її українські історики. Але таке роз’яснення буде або нещире, або наївне, як воно було й у нас.

Так пояснялось й пояснитиметься особливо ще й для того, що вони таки мали національну свідомість, а що їх тільки збаламутили вороги українства, й через те вони так схибнули під той час.

Так само вороги українського відродження будуть посилатися на цей момент і доводити, що ніякої національної свідомості у мас не було, бо отже вони повстали ж самі проти української влади.

І те й друге пояснення — не вірне. Вся причина в тому, що українська влада, що вся керуюча, партійна українська демократія розійшлася з своїми масами, що вона була соціально непослідовна, нерішуча, невиразна й не соціалістична” [8, с. 88-89].

Багато активних учасників подій, відомих, визнаних учених убачають головну причину фактичного провалу українського військового будівництва в некомпетентності ключових фігур тогочасного українського руху. Так, зокрема, вважають Д. Дорошенко і П. Христюк. “Немає сумніву, — пише останній, — що коли б у влади стояли більш енергійні, більш живі та чулі і більш здатні до творчої революційно-державної роботи політичні діячі, можна було б зробити далеко більше, ніж було зроблено в той час. Особливо кидалась в вічі безрезультатність роботи таких важних в той час відомств, як внутрішні та військові справи. В результаті великих змагань української демократії, справлених на українізацію війська, Генеральне Секретарство військових справ під проводом соціал-демократів Петлюри і Порша зуміло зробити тільки одно: повернути цю велику справу в трагікомічний фарс, з бучними парадами, різнокольоровими шликами на козацьких шапках і “власними фронтами” без власного війська. Замість серйозної, розумної, впертої роботи по організації української справді демократичної селянсько-робітничої армії, яка б одчувала свою одмінність від старої армії і знала б своє призначення, відбувалась більш бутафорна українізація армії. Через це, коли діло дійшло до того, щоб пустити в діло українську армію, то її не було” [9, с. 120].

У день, коли було ухвалено IV Універсал і оголошувалося про самостійність Української Народної Республіки, 12 січня 1918 р. частину Гайдамацького коша Слобідської України (150 чоловік під командуванням отамана О. Волоха) відправили залізницею у напрямку Полтави з наказом очистити місто від більшовиків. Однак загін до Полтави не дістався, був спинений під Решетилівкою і з боями почав відступати через Миргород, Ромодан і Гребінку в зворотному напрямку.

С. Петлюра в той час залишався в Києві, намагався залучити під своє начало додаткові військові формації.

За оцінкою військового командування найбільша загроза в той час виходила від загонів Р. Берзіна під Бахмачем. Їм назустріч до станції Крути були направлені чотири сотні юнкерів 1-ї військової юнацької школи і 1-ша сотня студентського куреня. Сюди ж направився і зранку 16 січня 1918 р. прибув на станцію Бобрік зі своїми гайдамаками С. Петлюра. Тут до ньо-

го приєдналися вояки О. Волоха (понад 300 чоловік) та гарматний дивізіон [3, с. 149].

Того ж дня стався відомий бій під Крутами, який завершився трагедією для молодих захисників української національної державності. С. Петлюрі на станції Бобрик зробили докладну доповідь про бій, що йшов під Крутами [10, с. 62].

Важко сказати, чи міг би гайдамацький кіш Слобідської України, якби кинувся на допомогу захисникам Крут (відстань до місця бою можна було подолати за 2-3 години), переламати ситуацію на свою користь. Швидше за все, що ні. Та враховувати в такі моменти лише військово-оперативні міркування, розрахунки, абстрагуючись від моральних, не можна.

С. Петлюра дав наказ рухатись у протилежному напрямку — на Київ. Він одержав повідомлення про початок повстання на “Арсеналі” й вирішив захищати державність у її серці — столиці. Студентам, які просили про допомогу, командир коша наказав їхати до Дарниці.

Дорогу на Київ у Броварах заступив українізований Наливайківський полк (1200 шабель), який перейшов на бік більшовиків [11]. Гайдамаки роззброїли його (на це, виявляється, сил вистачило) і повернулися до столиці, куди стрімко перемістився епіцентр політичної напруги, передній край смертельного зіткнення сил, які ворогували в Україні.

Розпочавши на “Арсеналі”, повстання на заклик більшовиків швидко охопило майже все місто. Лише величезними зусиллями 18 січня воякам українських частин вдалося стримати наступ червоногвардійців і солдатів на Педагогічний музей — приміщення Центральної Ради.

На 19 січня, децю поступившись позиціями у самому центрі Києва, повстанці продовжували зміцнюватися практично у всіх районах, опановуючи околиці. Саме в цей час до Києва з дарниці через Слобідку Миколаївським мостом прорвався Гайдамацький кіш Слобідської України, підсилений сотнею Січових стрільців Галицького куреня. Разом з Гордієнківським полком, на чолі з В. Петрівим, що саме напередодні пробився до столиці аж із Західного фронту, гайдамаки почали витісняти повсталих із Печерська. Оточивши “Арсенал”, вони направили до захисників заводу делегацію, сформовану Українським революційним комітетом військових частин. Делегація запропонувала повсталим

припинити боротьбу, скласти зброю. Однак арсенальці відповіли, що вони не змиряться, доки Центральна Рада не буде розігнана, влада в Києві не перейде до рад робітничих і солдатських депутатів, а владою у всій Україні не буде визнано ВУЦВК [12].

Кілька масованих атак 19 і 20 січня захисникам “Арсеналу” вдалося відбити, однак їх сили неухильно танули. До того ж до них не змогли пробитися залізничники, інші загони, які прагнули надати допомогу оточеним. Перевага цілком визначено позначилася на боці українських вояків, атаками яких керував особисто С. Петлюра [3, с. 157].

Удосвіта 21 січня гайдамакам врешті вдалося взяти штурмом “Арсенал”, частина захисників якого змогла залишити завод підземними комунікаціями. “В приступі на “арсенал” полягло яких 70 українських козаків, а більше ніж 300 більшовиків попереколювано” [13].

Близькими до наведених були й дані, якими оперували репортери на сторінках тогочасної преси. Так, “Вісти Об’єднаного комітету Всеукраїнських рад селянських, робітничих та військових депутатів” повідомляли: “Арсенал взятий о год. 2 ночі. Полягло коло 300 чоловік арсенальців, стільки ж взято в полон. Наші втрати невеликі. ...На Подолі був великий бій. Большевики понесли величезні втрати” [14].

Захоплення “Арсеналу”, безперечно, стало переламним моментом усього повстання. Однак червоногвардійці в інших районах, особливо на Подолі, Шулявці, Деміївці і Солом’янці продовжували боротьбу. Тим не менше ініціатива міцно перейшла до гайдамаків, “вільних козаків”, які займали дедалі нові пункти і квартали.

Однак тимчасом до Києва наблизилися радянські частини й почали бомбардування міста. Розуміється, що сил для оборони столиці немає, лідери УНР увечері 25 січня 1918 р. почали поспіхом евакуюватися у напрямку Житомира.

Разом з Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом Київ залишили й вірні їм війська. Їх, правда, було дуже небагато — до 3 тис. чоловік [15]. Скільки-небудь укомплектованих, боездатних частин тут не було: від Георгіївського полку лишилось всього 8 чоловік, Полуботківського — 5, Богданівського — 120, Дорошенківського — 80. Найчисельнішим був Республіканський полк П. Балбочана [16, с. 809].

У селищі Ігнатівці на річці Ірпінь було проведено реорганізацію і всі окремі частини злито в окремий загін на чолі з генералом Присовським.

С. Петлюра натомість вдався до сепаратних дій. Його Гайдамацький кіш Слобідської України, зберігши у своєму складі 250 вояків, відійшов до села Шпільки і надалі не зливався з “армією УНР”, відступав на захід самостійно.

Командир коша (через малочисельність його перейменували на курінь) всією своєю поведінкою намагався підкреслити повну незалежність від будь-якої влади, в тому числі й військового командування. Можливо, тоді в ньому почали зароджуватись риси “отаманської” психології. Можливо, “осібністю” своєї частини він хотів відгородитися від тенденцій розкладу, деморалізації, які захопили українських вояків. А, можливо, були й вагоміші причини.

Не пориваючи зв’язків “по масонській лінії” з французами, С. Петлюра не поспішав вітати факт і результати переговорів делегації УНР у Бресті. “Хлібний мир” обернувся для України не лише обіцянкою поставити до Німеччини й Австро-Угорщини, які знемагали від голоду, 60 млн. пудів хліба, а й запрошенням в УНР окупаційних армій новоспечених союзників. “Відлучений” від державних справ ще в той момент, коли вирішувалось питання про посилку делегації до Бреста, С. Петлюра цілком логічно міг вважати себе непричетним до досягнутих угод. А розуміючи їх непопулярність, міг завоювати ще й авторитет на критичному до них ставленні.

Одна біда — подітись було нікуди. Треба було рятуватись, попадаючи під крильце тих же таки німців. І з ними ж таки повертатись до Києва.

Щоб не втратити за таких непростих обставин обличчя, С. Петлюра й займає “осібну” позицію. Навряд чи в ній був перспективний, стратегічний розрахунок, обґрунтована передбачуваність. Радше мова може йти про інстинкт і поведінку самозбереження.

Тимчасом німецькі й австро-угорські війська, не чекаючи, поки українські верхи переконають маси у доцільності окупації, почали “військовий променад по Україні” (В. Винниченко).

Деякі сучасні автори намагаються внести істотні корективи у загалом досить ретельно відтворену картину окупації України. Так, С. Литвин прагне довести, що головну роль у знищенні більшовицького режиму в Україні, розгромі Червоної армії

відіграв С. Петлюра і його невеликий загін (Гайдамацький кіш), який кількісно не збільшився після здачі Києва.

Старанно відфільтрувавши з мемуарів кілька згадок про незгоди і певні суперечності між С. Петлюрою і австро-німецьким командуванням та пославшись на значно пізніші публікації українського військового діяча, в яких ідеться про його традиційні антантські орієнтації, С. Литвин твердить, нібито “Петлюра від самого початку і до кінця належав до противників пронімецького курсу” [3, с. 170]. А відтак, уважає автор, С. Петлюра розпочав військову акцію всупереч волі і планам австро-німецького командування. “Щоб якось нейтралізувати негативне ставлення громадськості до використання чужої військової сили, українське командування (? — В. С.) вирішило за будь-яку ціну перейти у наступ власними силами. Петлюра вважав справою честі своїми силами звільнити Україну і першими увійти до столиці. З цього приводу в нього відбувся конфлікт з прем’єром Голубовичем і військовим міністром О. Жуковським. З пропозицією про наступ Петлюра направив делегацію до військового міністра О. Жуковського. Той спочатку категорично відмовився і лише під загрозою О. Волоха застосувати силу погодився на наступ українських частин в авангарді” [3, с. 171].

Мабуть, багато де в кого логіка подібних міркувань викличе здивування й закономірні питання. Чи міг би С. Петлюра, та й будь-хто інший з українського проводу, навіть мріяти про те, щоб “своїми силами звільнити Україну”, якби не приведена в рух майже півмільйонна австро-німецька армія? Чому при здачі Києва і безславному відступі практично під крило тих же військ Центральних держав про “справу честі” у С. Петлюри не йшлося, а як тільки західна воєнна армада перейшла в наступ, відразу ж почався гарячковий пошук “хорошої міни за поганою гри”?

С. Литвин не обмежується загальними твердженнями, а й намагається підтвердити написане фактами. Однак зрозуміти з того щось дуже важко, практично неможливо. “Віднайдені автором архівні документи свідчать, що 7 лютого (тобто за старим стилем) на станцію Маневичі з фронту прибув 46-й армійський корпус, що хаотично демобілізувався та чинив погроми. Для припинення безчинств кинуті українські частини, на що було затрачено цілий день. У цей день у Маневичах українські підрозділи вперше зустрілися з німецькими відділами” [37].

Будь-який читач почне гадати, що то за 46-й армійський корпус, скільки в ньому було вояків? Якщо за канонами того часу — 40-60 тис., то як кілька сот чоловік, яких до того не відзначала виняткова боєспроможність, змогли за “цілий день” “припинити безчинства” цілого корпусу? І як кваліфікувати, що у “цей день у Маневичах українські підрозділи вперше зустрілися з німецькими відділами” — чи як союзники, чи як суперники? І чому дану акцію, вірогідність якої аж надто проблематична, варто вважати за початок наступу українських частин проти більшовиків?

До всього С. Литвин вкрай заплутує питання, зав’язавши “дискусію” про датування подій у лютому 1918 р., в тому числі й згаданого факту. Оскільки всі історики, відповідно до безсумнівних даних, позначають початок австро-німецького наступу 18 лютого 1918 р., автор книг про С. Петлюру “виправляє” їх “суттєву помилку”, оскільки такої дати в українському календарі не було [3, с. 171]. С. Литвин має на увазі закон, прийнятий Малою Радою 12 лютого 1918 р. в Коростені про запровадження в УНР нового (григоріанського) числення з 16 лютого 1918 р., коли це число офіційно мало стати 1 березня [17].

Однак у Радянській Росії перехід на новий стиль було здійснено з 1 лютого 1918 р., яке стало рахуватися 14 лютого. І практично всі історики датують події на теренах колишньої Російської імперії за новим стилем саме з 14 лютого 1918 р. (це саме той випадок, коли варто не сперечатися, а домовитися). Тобто, якщо загальноживану дату 18 лютого перевести на “український календар”, початок військових дій німців і австрійців доведеться позначити як 5 лютого. Отже “віднайдені вперше архівні документи” про події на ст. Маневичі відбувалися все-одно на два дні пізніше за момент початку окупації України.

Виявившись не в спроможності розібратись у елементарному питанні літочислення (просто не хочеться вірити в свідоме фальшування), С. Литвин переконав самого себе в тому, що першими бої з Червоною армією затіяли петлюрівці. А далі — більше. Вони ж, виявляється, власними силами і звільнили всі скільки-небудь важливі населені пункти Правобережжя аж до Києва. “Наступали виключно (підкреслено мною — В. С.) українські війська, без безпосередньої участі німецьких і австро-угорських військ, які знаходилися у другому ешелоні” [3, с. 180]. Загальна хронологія бойових дій виглядає так: “Українські частини

8 лютого зайняли Рівне, 11 лютого — Житомир”. 13 лютого за вирішальної ролі Гайдамацького коша С. Петлюри було захоплено Бердичів. “... До Києва українські війська вступили в ніч на 1 березня... Німецькі частини увійшли в Київ 2 березня” [3, с. 172-174].

Останні моменти для С. Литвина набувають принципового, вирішального характеру і служать приводом для моралізаторських повчань інших істориків. “Не усвідомлюючи значення факту зайняття Києва українським військом, а, можливо, і свідомо зміщуючи акценти, деякі сучасні дослідники продовжують замовчувати його. Так, В. Солдатенко, нічого не згадуючи про українські війська, водночас наполягає, що “наступ австро-німецьких військ на Україну не міг знайти скільки-небудь серйозного опору з боку червоноармійців. 2 березня окупанти (!) вступили в Київ”.

Контраргументом на це твердження є телеграма Голови Кабінету Міністрів УНР В. Голубовича з Брест-Литовська, якою він повідомляв німецького канцлера: “... війська нашої Ради знову ввійшли до Києва, в нашу стару і нашу нову столицю, з натхненням зустрінуті народом”. Ця офіційна телеграма є підтвердженням, що війська УНР зайняли Київ власними силами, повернувшись переможцями” [3, с. 174].

Спочатку продовжимо цитування монографії В. Солдатенка з того місця, на якому обірвав його С. Литвин. “2 березня окупанти вступили в Київ. Та попереду них ввійшов у Київ і брав участь у військовому параді на Софіївському майдані С. Петлюра на чолі свого Гайдамацького Коша. Навіть найближчі сподвижники отамана вважали це прикрою помилкою вчорашнього противника германofilів, пояснювали такий крок гіпертрофаною амбітністю, прагненням будь-якою ціною вписати своє ім’я в історію” [18, с. 35].

Отже, факт вступу коша С. Петлюри до Києва в авангарді окупаційного війська не заперечується, згадується і в інших працях [19]. Інша справа, що будь-яка реалістично мисляча людина, хоч трішки знайома з історією України, перш, ніж повірити С. Литвину, спробує поставити хоча б такі питання і відповісти на них. Чому українські війська 25-26 січня 1918 р. залишили Київ? Чи збільшились їх кількість і боєспроможність на початок березня (за багатьма авторитетними свідченнями — ні!)? Чому лідери УНР пішли на підписання Брестського миру,

реалізувати умови якого без німецьких військових сил не могли? Чому за воєнну допомогу, “розуміючи що це набере форми окупації” [3, с. 169] (тут би “у відповідь” доречно поставити й свій знак оклику — та до таких прийомів, вочевидь, вдається той, у кого брак аргументів, послідовності і, навіть, “погана пам’ять” на написане самим же парою сторінок нижче) треба було платити 1 млн. т хліба і величезну масу інших продуктів? Чому плакав М. Грушевський, коли дізнався, що всі його “хитрування” провалилися і М. Любинський змушений був підписати підготовлений німцями документ про їх “запрошення” в Україну? Чому Центральна Рада і Рада народних міністрів після повернення до Києва так дякували німецькому уряду і німецькому військовому командуванню? Чому все те треба було робити, якщо 2 тис. українських вояків звільнили Україну, а 450-500 тис. німецького і австрійського війська слідували в ар’єргарді “переможців” (невже останнє не викликає жодного сумніву у С. Литвина, який, окрім іншого, має військовий фах?)?

Ведучи мову про фахову оцінку ймовірності відтворення заслуг С. Петлюри у звільненні Києва від червоних військ, можна зрештою звернутись і до свідчень та оцінок такого військового авторитета як генерал П. Скоропадський. А він пояснював ситуацію дуже просто: “...Коли німці почали наступати, все українське підбадьорилось і почало також наступати. Більшовики ж, відчуваючи, що з німцями не впоратись, поспіхом відходили. І ось всі начальники старались напереді входить в Київ і отримати відповідні овації. Першим дійшов Петлюра зі своєю дружиною. За українцями, в безпосередній близькості, рухались німці” [20].

І на останок — про “контраргумент”. Звернемося до телеграми В. Голубовича, з якої С. Литвин довільно вирвав частину фрази щоб “доконати” автора, якого він поставив за мету розкритикувати. “Я користуюся нагодою свого одноденного перебування у Бресті в гостях у головнокомандуючого німецькими військами на Східному фронті для того, — пише Голова Ради народних міністрів УНР, — щоб з великою радістю повідомити Вам про вступ українських і німецьких військ у нашу стару і нову столицю Київ, населення якого захоплено їх вітало. Ми приписуємо визволення нашої країни головним чином допомозі, яку ми просили у німецького уряду і яку нам надали переможні німецькі війська (підкреслено мною — В. С.). Сердечно дякую вам від імені українського

народу і його уряду. З непідробною радістю я зустрів звістку про визволення Києва. Вітаю німецьку й українську армії зі швидкою перемогою і з задоволенням констатую факт участі німецьких військ у справі визволення України...” [21].

Чи варто щось після цього говорити про грубу фальсифікацію документа, його сутності у передачі й кваліфікації С. Литвином? Застосування подібного роду прийомів, вибудов лише прикро вражає. Що ж до натиску на “нововіднайдені документи”, які, начебто, дозволяють вийти на якісно відмінне, навіть полярне до вже відомого бачення проблем, на перевірку здебільшого залишається пустим звуком.

Повернення до Києва стало останнім епізодом і даного відтинку біографії С. Петлюри і очолюваного ним коша. З березня 1918 р. наказом Військового міністра О. Жуківського С. Петлюрі було переписано передати ввірену йому частину начальника штабу О. Вдовиченку. Про нове призначення не йшлося. Ніяких слідів, як самостійна одиниця, Гайдамацький кіш Слобідської України також не виявив.

Література

1. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — К., 1997. — Т. 2 (10 грудня 1917 р. - 25 квітня 1918 р.). — С. 38-40, 44-45; Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. — К., 2007. — С. 170-171.
2. Українська Центральна Рада. — Т. 2. — С. 90-91.
3. Литвин С. Суд історії. — С. 143.
4. Савченко В. А. Симон Петлюра. — С. 130.
5. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). — К., 2003. — С. 90.
6. Общее дело (Париж). — 1919. — 20 ноября.
7. Визвольні змагання очима контррозвідника. — С. 110.
8. Винниченко В. Відродження нації. — Ч. II. — С. 216-217, 254-255, 260.
9. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. — Т. III. — С. 120.
10. Герої Крут. — С. 62.
11. Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 279-280.
12. Києвлянин. — 1918, 23 и 24 января; Бюлетень Українського революційного комітету всіх військових частин і органі-

- зацій м. Києва. — 1918. — Січень; Великий Жовтень на Київщині. Зб. спогадів. — С. 218-219.
13. Історія українського війська. — С. 408.
 14. Вісти Об'єднаного комітету Всеукраїнських Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів. — 1918. — № 2.
 15. Солдатенко В. Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 р. — квітень 1918 р.) // Український історичний журнал. — 1992. — № 12. — С. 54.
 16. Монкевич Б. Слідами новітніх запорожців — Львів, 1928. — С. 8-9.
 17. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — С. 165.
 18. Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). — К., 1999. — С. 35.
 19. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — С. 458.
 20. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К., Філадельфія, 1995. — С. 121.
 21. Киевская мысль. — 1918, 8 марта. — № 20.

Резюме

В статье рассматривается одна из политических страниц биографии С. Петлюры, связанная с историей формирования и деятельности Гайдамацкого Коша Слогодской Украины.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. Н. Соколов

УДК 396.94(477)

Л. В. Петришина

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ У ТВОРЧОСТІ М. П. ДРАГОМАНОВА

У творчому доробку видатного діяча українського національного руху ХІХ ст., науковця, блискучого публіциста Михайла Петровича Драгоманова провідне місце займала проблема боротьби проти політичної і духовної тиранії, складовою якої розглядалось і жіноче питання. Попри наявність значної кількості історіографічних праць, присвячених вивченню його спадщини, вона продовжує постійно перебувати у полі зору дослідників. Особливо слід відмітити праці Н. Я. Горбача, Р. С. Міщука, П. Федченка, у яких здійснено спробу проаналізувати складний

життєвий і творчий шлях М. П. Драгоманова, його внесок у становлення історико-політичних концепцій української теоретичної думки другої половини ХІХ ст., які викликали гострі дискусії у середовищі української еліти [1; 2; 3]. До таких концепцій належить проблема ролі і місця жінки в українському суспільстві. Висновки М. П. Драгоманова з цих питань, їх обґрунтування є особливо цінними для сучасних гендерних студій. Залишається мало дослідженою проблемою позиція Драгоманова щодо жіночого питання та емансипації, що спробуємо з'ясувати у даній статті.

Михайло Петрович Драгоманов народився 18 вересня 1841 р. у м. Гадячі на Полтавщині в українській родині, що пишалася своїм походженням із козацької старшини і вільнодумством. Родина заклала основи формування національної свідомості майбутніх борців Михайла та Ольги Драгоманових (відомої більше як Олена Пчілка — мати Лесі Українки). Славетний рід Драгоманових був відомий ще з часів гетьманщини, представники якого перебували на дипломатичній службі у Богдана Хмельницького. Дядько — офіцер-декабрист Яків Драгоманов — брав участь у діяльності Товариства об'єднаних слов'ян, помер на засланні у Сибіру. Батько — Петро Якимович, у юності служив у Петербурзі, здобув юридичну освіту, захоплювався літературою, писав вірші, оповідання, збирав народну творчість. За спогадами М. Драгоманова, батько повернувся наприкінці 30-х років ХІХ ст. до рідного краю з світоглядом, у якому переважали ідеї у поєднанні “християнства з філософією ХVІІІ ст. і якобінства з демократичним цезаризмом, ...не знайшов собі місця у канцелярсько-дворянському устрої повітового життя миколаївських часів”, допомагав шукати справедливості у судових процесах “усякому дрібному люду, селянам, ...вихідцям з бувших козаків... і взагалі всяким притісненим. За те його терпіти не могли місцеві урядники і переважна більшість поміщиків [4, с. 39-40]. Батько мав великий вплив на формування світогляду своїх дітей, прищепив їм пристрасть до навчання і до політики, бажання служити своєму народу. “Українська течія — се було наше природне оточення... Щодо пісень українських, — згадувала Олена Пчілка, — то не знаю, чи ще в якомусь панському домі співано їх так багато, як у нас”. Дітей гляділа й виховувала мати —

Єлизавета Іванівна, а коли підросли, “про духовний розвиток і про початок науки, себто книжної науки, — дбав тато” [5, с. 48].

Михайло Драгоманов з дитинства захоплювався історією, фундаментально вивчав іноземні мови. Під час навчання у Гадяцькому повітовому училищі (1849-1853), а згодом у Полтавській гімназії (1853-1859) його зацікавлення поглибилися. Це був період накопичення знань, розширення поля інтересів, захоплення новітніми політичними течіями. М. Драгоманов вражав викладачів своєю надзвичайною працьовитістю, освіченістю, цілеспрямованістю. Олена Пчілка згадувала, що “книжок... Михайло перечитав ще в гімназії таку силу і таких авторів, що багато учнів середніх шкіл пізнішого часу... здивувались би, почувши, що між тими авторами були й такі... як Шлосер, Маколей, Прескот, Гізо” [5, с. 55].

Значний вплив на формування світогляду Драгоманова мав учитель історії О. І. Стронін, який стояв біля витоків організації недільних шкіл у Полтаві і залучав своїх учнів до просвітницької роботи, приділяючи значної уваги їх національному вихованню. Як пізніше згадував Драгоманов, О. І. Стронін підбирав йому літературу для читання, познайомив його з творами М. Вовчка (М. О. Вілінської-Маркович) і П. Куліша. З рук учителя він отримав оповідання “Панська воля”, написане М. Вовчком українською мовою (більше відоме під назвою “Горпина”). Драматизм твору схвилював юнака до глибини душі. О. І. Стронін, спостерігаючи реакцію гімназиста на прочитане оповідання про смерть дитини через панщину, заспокоїв його, закликав не соромитись “золотих сліз” за долю народу. Пізніше, ознайомившись з іншими творами письменниці, Драгоманов усвідомив, що так проникливо могла писати лише жінка [6, с. 592, 596]. Підкреслюючи роль українського письменства у формуванні національної самосвідомості, він завжди ставив ім'я М. Вовчка поряд з Т. Шевченком, вказував на оригінальність її творів, написаних живою мовою, що проникали до глибини серця [6, с. 597, 604; 7, с. 205; 8, с. 474].

За незалежні погляди М. Драгоманов був виключений з останнього класу гімназії без права вступу до будь-якого іншого навчального закладу. Однак завдяки втручання попечителя Київського навчального округу М. Пирогова, за клопотанням О. І. Строніна, за рішенням ради гімназії було замінено “вик-

лючення простим звільненням” і дозволено Михайлу скласти іспити за курс гімназії екстерном, що дало йому можливість вступати до університету [4, с. 40; 5, с. 57].

До Київського університету на історико-філологічний факультет М. Драгоманов поступив у 1859 р., який закінчив у 1863 р. Він органічно поєднував процес навчання з практичною громадською роботою, на яку підштовхували розбуджені загальною ситуацією політичні настрої. Це був час активізації національного руху, коли було відчутне бродіння ліберальних і революційних ідей, серед яких виразно виділялося зацікавлення проблемою жіночої емансипації.

Київський університет у той час був одним із найважливіших осередків наукового, культурного і громадського життя. Значною мірою це була заслуга попечителя цього закладу, славетного хірурга і суспільного діяча М. Пирогова, який за висловом М. Драгоманова “допустив у Києві *de facto* академічну волю, похожу на європейську” [4, с. 40]. М. Пирогов один з перших у Російській імперії виступив ініціатором активізації жіночого питання, завдяки його зусиллям було дозволено вільнослухачкам відвідувати лекції у Київському університеті. Вплив видатного педагога й ученого Пирогова на формування світогляду М. Драгоманова, як пізніше згадувала О. Пчілка, був дуже сильним. Про це свідчить також виступ М. Драгоманова на одному з банкетів, влаштованих громадськістю Києва на честь М. Пирогова з приводу його відставки. У промові привернув увагу спільноти на прогресивність заходів Пирогова щодо заміни солдатської дисципліни у навчальних закладах, обмеження сваволі начальників законністю, що призвело “до більшого порядку в школах, а ніж це було раніше” [4, с. 42]. Його виступ, викликав гучні оплески присутніх і схвальні відгуки у пресі, особливо розхвалений в описі банкету, виданому професорами університету під редакцією В. Шульгина.

Свідченням становлення М. Драгоманова як політичного і громадського діяча став його виступ над труною Шевченка у Києві, коли прах великого Кобзаря перевозили на Чернечу гору. Пророчими виявилися для багатьох борців за національне звільнення його слова: “Кожний, хто йде служити народу, тим самим надіває на себе терновий вінець”.

У 1863 р. М. Драгоманов став членом Громади. Ці об'єднання виникали як форма пробудження свідомості національної інтелігенції до пізнання української літератури, історії, культури, народного побуту, права.

Ще під час навчання М. Драгоманов ступив на освітянську ниву, долучившись у 1859 р. до гуртка студентів, які засновували перші недільні школи у Києві, складали для них посібники, підбирали популярну літературу. У відповідності з встановленими урядом правилами недільні школи створювалися окремо чоловічі і жіночі [9, с. 91]. Свою педагогічну діяльність Драгоманов описав у роботі “Народні школи на Україні”. Студенти вбачали у народних школах вагомий засіб для політичної пропаганди. Однак швидко переконалися, що вагомою перешкодою у цій справі є відсутність у відвідувачів елементарної освіти. Ще до закриття недільних шкіл у Києві була заснована Тимчасова педагогічна школа, метою якої була підготовка вчительських кадрів. У цій школі також працював Драгоманов. Він з теплою згадував про своє викладання у навчальному закладі, який у 1862-1863 рр. готував вчителів для сільських шкіл, що планувалось відкривати на Правобережжі з метою протидії польській пропаганді. Коштів на цю справу було виділено обмаль (10000 крб. на три губернії). Тому для викладання у педагогічній школі було залучено студентів університету без оплати, які мали досвід роботи у недільних школах. М. П. Драгоманов викладав російську історію. Він згадував, що багато позитивного у функціонуванні тимчасової педагогічної школи, у тому числі й “допуск народної мови [української — Л. П.] при початках науки” було здійснено з ініціативи помічника попечителя Київського округу, професора М. А. Тулова, який підтримував ідеї М. Пирогова, друкувався у часописі “Основа” під псевдонімом Лінейкін, а при організації народних шкіл відстоював шкільну справу проти педагогічних домагань духовного відомства. У 1870 р. був відправлений у відставку.

Після закінчення університету М. Драгоманов працював у 2-й Київській гімназії, а також у пансіоні шляхетних дівчат Нельговської. Колектив цього навчального закладу один з перших в Україні ініціював заснування жіночої недільної школи, про що свідчить клопотання до попечителя навчального округу наприкінці 1859 р. [10]. Така школа була відкрита 31 січня

1860 року у приміщенні 2-ої гімназії, де викладав М. Драгоманов [11, с. 291]. Після смерті батька він опікувався вихованням брата і сестри. За спогадами Драгоманова, платня за роботу у жіночому пансіоні йшла на навчання сестри Ольги: “мусів давати уроки у пансіоні, де вона вчилася” [4, с. 46].

Освіті М. Драгоманов відводив особливу роль у формуванні світогляду жіноцтва. Про це свідчить не лише його допомога у навчанні близьких — сестри, дружини, племінниці, дочок, але й той факт, що він включився у рух щодо надання жінкам можливості здобуття вищої освіти. Він навіть розробив програму викладання всесвітньої історії на майбутніх Вищих жіночих курсах, відкриття яких у Києві зволікалося аж до 1878 р. [13].

У деяких дослідженнях жіночого руху зустрічаються повідомлення про те, що у 1876 р. на квартирі М. П. Драгоманова у Києві були організовані приватні жіночі курси за участю В. Антоновича і М. Зібера [12, с. 88]. Проте документальних підтверджень цього факту немає. Крім того, М. Драгоманов сам стверджує, що на початку 1876 р. у зв’язку зі звільненням його з університету він, отримавши дозвіл київського генерал-губернатора Дондукова-Корсакова, відразу виїхав закордон. Його еміграція унеможливила подальшу участь у справі організації вищої жіночої освіти. Перебуваючи за межами Батьківщини, він з боєм писав про те, що українки через відсутність можливості здобути освіту у Російській імперії поневіряються на чужині у пошуках навчання в університетах Західної Європи. За свідченням М. Драгоманова, лише у Цюріху 75 % студенток були з України [14, с. 188].

З плином років Олена Пчілка з вдячністю за підтримку у навчанні згадувала про брата. У пансіоні шляхетних дівчат Нельговської, який вона закінчила у 1866 р., “здобула добру освіту і мовами французькою та німецькою володіла досконало все життя”. Як писала у своїх спогадах про матір І. Косач-Борисова, учителі у тому пансіоні були добірні. Наприклад, природознавство викладав видатний хірург, педагог М. Пирогов, історію — М. Драгоманов, російську літературу й мову Є. Судовщикова, “інші предмети — теж все визначні сили”, що позитивно вплинуло на формування особистості Олени Пчілки [15, с. 209]. Можливо, саме під впливом М. Пирогова, який вивів “жіноче питання” на рівень офіційного визнання, і рідного брата майбутня

фундаторка українського жіночого руху замислилась над місцем і роллю жінки у суспільстві.

Проблему емансипації жінки в Україні М. Драгоманов пов'язував з національним рухом. У поневоленні українського народу двома імперіями він вбачав головну причину уповільненого усвідомлення суспільством необхідності вирішення жіночого питання. Драгоманов підкреслював, що у той час, коли “у передовому російському письменстві вже минуло й жоржсандство, і вже Михайлови, слідом за Міллями, піднімали справу про цілковиту рівність жінки з чоловіком в науці, і в праці громадській”, це “проминуло наших українолюбців”. У цьому вбачав головну причину деякого відставання передової спільноти у ставленні як до національного поневолення українського народу, так і до проблеми емансипації жінки. М. Драгоманов схвально сприймав праці російських публіцистів, які включилися в обговорення жіночого питання і виступили на захист жінки в Російській імперії; був знайомий з роботою Дж. Мілля “Про підкорення жінки”, активно популяризував його погляди серед української спільноти.

У статті “Шевченко, українофіли й соціалізм” М. Драгоманов підкреслював, що в Україні споконвіку спостерігалось більш шанобливе ставлення до жінки у порівнянні з Росією, було відсутнє “таке самодурство [виділено Драгомановим — Л. П.], яке малюють нам Островські в сім'ї московській” [16, с. 363]. Цим пояснював той факт, що навіть Шевченко належної уваги проблемі емансипації жінки не приділяв, не зачепила вона як і “наших українолюбців... найбільш чуткого з них Шевченка не то вже, щоб прямо, але навіть і через “Современник”, де започаткований був дискурс з жіночого питання. У листуванні с львівським часописом “Друг” М. П. Драгоманов прямо вказував на те, що український національний рух багато втратив від того, що переважна частина українських діячів і, зокрема, “Громади” не зуміли піднятися до усвідомлення у повній мірі необхідності вирішення жіночого питання і втратили потенційних поборниць за національну справу. “...Не вмiли українофіли вдержати біля себе найщирішу й найактивнішу частину молоді навіть тієї, котру самі виховали. Характерно, що найменше приставала до українства, або найбільше тікала від нього жіноча молодь, коли в 70-ті роки в Росії молодь бралась гаряче до радикально-народницьких думок, українофілок майже зовсім не було”, —

констатував М. Драгоманов у часописі “Друг” [17]. Це звучало як докір сучасникам і попередження майбутнім борцям.

Ще працюючи над магістерською дисертацією з проблем історії Римської імперії, яку успішно захистив на початку 1864 р., М. Драгоманов зацікавився становищем жінки у визначений для дослідження період. Пізніше розвинув цю тему у пробній лекції “Про стан жінки у першому столітті Римської імперії”, у якій виступив проти авторитету Ювенала. Не всі сучасники зрозуміли його позицію. І як він пізніше зазначив, консерватори вітали його на диспуті за критику Римської імперії, але були ображені “критикою Ювеналового консерватизму у жіночому питанні. Подібне траплялося зі мною і в усіх подальших стадіях моєї літературної кар’єри, — до чого я не швидко і не легко звик” [4, с. 46]. Результати своїх досліджень Драгоманов використовував у рефератах, з якими виступав у таємних студентських гуртках у 60-і роки, у своїй “Автобіографії” називав їх “таємні студентські корпорації”. Він не міг залишатися байдужим до того, що на своїх зібраннях вони “займалися більше касами, ідальнями, ніж самоосвітою і студіями своєї батьківщини”. У зазначений період у Києві діяло кілька таємних гуртків, спрямування яких співпадало з переконаннями М. Драгоманова. Він відвідував їх таємні зібрання, виступав там з лекціями, серед яких були доповіді, присвячені жіночому питанню. Пізніше він згадував, що на одному з таких засідань він “прочитав реферат про стан жінки в українській народній родині. Після того реферату у мене була цікава сутичка з петербурзьким делегатом, який підняв у гуртку питання про жінку. Делегат дорікав мені за те, що я говорю про Україну як про щось особливе”, коли у Росії тепер ставиться питання про об’єднання сил для боротьби зі спільним ворогом, тобто, з урядом [4, с. 51].

М. Драгоманова турбувало захоплення української молоді російським революційним рухом. Тісно спілкуючись з російською еміграцією, членами “Народної волі”, “Чорного переділу” та інших народницьких організацій, різко критикував їх за обмеженість поглядів і нехтування національного питання. Був особисто знайомий з Вірою Засулич, яка брала участь у замаху на петербурзького градоначальника Трепова, була серед засновників марксистської організації “Визволення праці”. М. Драгоманов

захоплювався її відвагою і героїзмом, але застерігав молодь від наслідування її вчинку, засуджував терор [16, с. 427; 18, с. 309.].

Себе М. Драгоманов називав “російським прогресистом”, який прагнув добиватися реалізації українського відродження у межах автономії майбутньої єдиної російської федеративної держави [1, с. 18]. Особливо застерігав молодих людей від впливу соціалістичних ідей. “Молодь українська кидалась до російського руху, котрий обіцяв скоре царство “народу” та ще одягав свої обіцянки у принадні фрази космополітичного соціалізму”. М. Драгоманов вказував на істотну відмінність російського революційного руху від європейського. Як аргумент наводив приклад поведінки групи чернігівських дівчат, які проходили навчання за кордоном і захоплювалися соціалізмом. Їх називали “ґавами”. Ці дівчата пропагували вільний спосіб життя, рівність жіночих прав демонстрували своєю розв’язною поведінкою, пили багато пива, “прикро вражали своїми хлоп’ячими манерами... Вони дуже подобались галичанам своїм інтересом до ідейних справ”. Цих дівчат Драгоманов зустрічав раніше, ще в чернігівський період їхнього життя. У своїх поглядах, за висловом Драгоманова, вони найближче стояли до українських гуртків. Але замість того, щоб залучити дівчат до корисної для народу справи, навчити їх працювати, “українські народолюбці” привчили їх “пива пити більш, ніж треба навіть хлопцям... і вони майже всі пропали марно, і навіть на встид, власне, українофільським гурткам, до котрих були найближчі” [14, с. 190]. Наприкінці 70-х років у Відні “ґави” вже дебатували з галичанами “на соціально-бунтарські теми”, а також щодо рівності прав, про те, що жінка “мусить рівнятися з мужчинами в усьому!”. З цього приводу М. Драгоманов відмічав, що це була перша перемога, яку одержала російська культура в австрійській Русі, перемога, яку “признавав кожний галичанин, навіть і ті, котрим не подобалися манери росіянок” [14, с. 190].

Вірною дружиною і помічницею М. Драгоманова в усіх справах була Людмила Кучинська. У першій половині 1870-х років вона організувала товариство денних початкових шкіл у Києві, перекладала й популяризувала у російських журналах твори українських письменників, займалася дослідженнями в галузі українського мовознавства. В еміграції Людмила завідувала експедицією журналу “Громада”, у якому була надрукована програ-

ма українського руху з вимогою повної самостійності спілки вільних громад України. Підтримувала і допомагала М. Драгоманову у його публіцистичній діяльності.

Яскраві докази підтримки М. Драгомановим ідеї емансипації жінки містить його листування з редакцією часопису “Друг”. М. Драгоманов неодноразово у своїх листах давав роз’яснення щодо свого позитивного ставлення до жіночого питання і емансипації жінки. Редакція навіть з деяким сарказмом ставила йому запитання на кшталт: “Який у вас ідеал жінки? Чи з стриженим волоссям? Нігілістка, чи емансипована прогресистка, яка у суперечках з чоловіками виявляє політичні питання і не дбає про власних дітей?”. У відповіді М. Драгоманов підкреслював, що його “ідеал — емансипована прогресистка, яка сперечається з чоловіками з усіх питань, які доступні для обговорення прогресивному чоловікові”. Вказував на те, що це “ідеал всієї передової Європи і Америки!”. Закликав усвідомити зміст слів “емансипований”, “емансипація” і рекомендував співробітникам редакції прочитати працю Дж. Мілля “Рабство жінок” (більше відома в Україні під назвою “Про підкорення жінки”). Драгоманов оптимістично наголошував на тому, що “чесна робота передових жінок, між якими, говорю про це з гордістю, наші [українки — Л. П.] займають не останнє місце, — дружнім натиском в Америці, Англії, Швейцарії, Голландії, Італії, Австрії займуть крок за кроком всі позиції, які до сих пір складали монополію чоловіків”. Що ж стосується питання нехтування жінками виховання дітей, то його Драгоманов вважав безпідставним.

Визнаючи нагальну потребу емансипації жінок і послідовно її підтримуючи, М. Драгоманов водночас не сприймав фемінізму як самостійної ідеології, не визнавав створення організацій за статевою ознакою, скептично ставився до суто “жіночих” видань. Але позитивно ставився до жіночих ініціатив, направлених на об’єднання спільних зусиль розірваної між двома імперіями України. Драгоманов дав високу оцінку жіночому альманаху “Перший вінок”, який вийшов друком у 1887 р. у Львові з ініціативи письменниць Наталії Кобринської і Олени Пчілки, які здійснили спробу об’єднати літературні сили жіноцтва Наддніпрянщини і Галичини [8, с. 497]. На пропозицію Н. Кобринської написати статтю до збірки “Наша доля” у 1893 р., який був присвячений проблемі становища жінки у суспільстві, відповів,

що “Жіноча бібліотека” його обмежує у виборі сюжету. “Я все ніяк не можу собі поділити арифметики на жіночу і чоловічу, думаю, що вона одна для всіх, і що жінки себе найшвидше піднімуть, коли просто стануть робити всі наші праці не гірше нас” [19, с. 14]. Вирішення жіночого питання в Україні М. П. Драгоманов розглядав виключно у контексті розв’язання загальнокультурних та національних проблем.

Література

1. Горбач Н. Я. Справжній Михайло Драгоманов. — Львів, 2008.
2. Міщук Р. С. Сторінки великого життя // Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 605-618.
3. Федченко П. М. Михайло Драгоманов: життя і творчість. — К., 1991.
4. Драгоманов М. Автобіографическая заметка // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. — Т. 1. — С. 39-68.
5. Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова // Україна. — 1926. — № 2-3. — С. 38-64.
6. Драгоманов М. Два учителі. Спомини. // Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 575-605.
7. Драгоманов М. Антракт з історії українофільства // Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 204-233.
8. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 461-458.
9. Основа. — 1861. — № 6.
10. Киевский Телеграф. — 1859. — № 52.
11. Киевская Старина. — 1898. — № 5.
12. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України другої половини ХІХ - поч. ХХ ст. Сторінки історії. — Одеса, 1998.
13. Державний архів м. Києва. — Ф.244. — Оп. 17. — Спр.3. — Арк. 1.
14. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867-1877). // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. — Т. 2. — С. 151-288.
15. Косач-Борисова І. Спогад про Олену Пчілку // Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. — Нью-Йорк-К., 2004. — С. 209-215.

16. Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм // Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 327-429.
17. Украинские Страницы // <http://www.ukrstor.com/>
18. Драгоманов М. П. Переднє слово [до “Громади”] // Драгоманов М. П. Вибране. — К., 1991. — С. 276-326.
19. Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895). — Львів, 1905.

Резюме

В статтє раскрывається вклад М. П. Драгоманова в разработку женского вопроса в украинской историографии второй половины XIX в.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. Н. Соколов.

УДК 655.11 “18”

В. М. Хмарський

ОДЕСЬКИЙ ДРУКАР ЄВФИМ ФЕСЕНКО (1850-1926) ЯК УЧАСНИК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Висока хвиля націотворення, що з кінця 90-х років XIX сторіччя перейшла в Україні у свою політичну чи масову фазу, здобула насамперед втілення у різноманітних політичних і державотворчих проектах. Проте політичні конструкції, що їх будували провідники нації, мали триматись не лише підтримкою політичних соратників, однодумців і співчуваючих, але й на підвалинах переконань тих, хто позитивно сприймав український проект як такий, тобто корінитися у масах, які хоча й залишались політично пасивними, але приймали формат “аполітичного культурництва”, властивого попередній фазі націотворення у другій половині XIX ст. Без такої глибинної підтримки будь-які політичні аспірації чи державотворчі зусилля виявились би марними. Як це не парадоксально, але й серед цієї “невидимої” маси були непересічні особи калібр особистостей яких привертає до себе увагу. В Одесі чи не найприкметнішою постаттю такої конфігурації вважаємо видавця Є. І. Фесенка.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України зберігається угода між міністерством фінансів Української держави (уповноважений В. П. Мазуренко) і власником типолітографії Є. І. Фесенко від 17 травня 1918 року

про друк купюр знаків Державної скарбниці. Отже, уряд гетьмана П. Скоропадського звернувся до одесита із замовленням надрукувати 5-карбованцеву купюру на 30 мільйонів, 10-карбованцеву — на сорок, 25-карбованцеву — на тридцять і 50-карбоваенцеву — на п'ятдесят мільйонів карбованців [1, арк. 2]. Можна передбачити, що переговори про друкування грошей Є. І. Фесенко розпочав ще за доби Української народної республіки, адже копія, яку завірив син Фесенка — Микола Юхимович — датована 26 квітня / 9 травня 1918 р., тобто всього через 11 днів після гетьманського перевороту.

Сам факт друку грошей — одного з атрибутів будь-якої державності — в такій іміджево “неукраїнській” Одесі робить цю подію неординарною, а персону, пов'язану з цим — непересічною. Адже апріорно пояснити вибір, який спочатку, імовірно, зробила Центральна Рада, а потім і гетьманський уряд, на користь названої друкарні можна лише через врахування двох чинників — високий видавничий рівень та особу видавця. Тому без біографічного експерту щодо особи Фесенка/друкарні Фесенка відповіді не знайти.

Постать Євфима (Юхима/Євтимія) Івановича Фесенка (1850-1926) останніми роками кількаразово ставала об'єктом уваги одеситів — п'ять років тому він опинився серед фігурантів книжки відомого одеського краєзнавця Г. Д. Зленка [11], а також йому було присвячено видання, що містило перелік всіх українських книжок, які побачили світ у його друкарні, упорядкуванню якого завдячуємо співробітниці Одеського літературного музею Г. В. Закіпній та відомому одеському краєзнавцю, колекціонеру й ентузіасту Т. І. Масим'юку [15]. Через два роки вийшов друком монументальний історико-мемуарний проект “Родинний альбом одеського видавця Є. І. Фесенка”, в якому крім названих вище осіб взяла участь ще одна співробітниця Одеського літературного музею Л. В. Майборода, а координатором видання (як і попереднього з перелічених) став один з нащадків Є. І. Фесенка — В. В. Дябло [14]. У книзі, крім статей про нього та його спадкоємців, наявні спогади видавця та різноманітні документальні та зображальні матеріали стосовно його родини. Хоча витоки зацікавлення цією постаттю слід все таки шукати на початку 70-х рр. минулого століття, коли згадуваний вище, тоді ще не патріарх одеського краєзнавства, Г. Д. Зленко разом з журналістом Є. М. Голубовським умістили

на шпальтах газети “Одесский вестник” замітку, присвячену Є. І. Фесенку і 90-літтю започаткування його друкарні [9]. Завдяки переліченим авторам і виданням стало можливим здійснення спроби інтегрувати невтомну роботу видавця у справу розбудови українства на зламі епох. Щоправда, треба визнати, матеріалу про події саме 1917-1920 рр. вони подають обмаль.

Родинна легенда Фесенків повідомляє, що їхнє генеалогічне древо у середині XVII ст. започаткував заможний козак Сава Супрунов з села Головеньки, що на Чернігівщині (село існує й досі у Борзнянському районі Чернігівської області). Сам Є. І. Фесенко чомусь вважав це прізвище російським. Проте друга версія передбачає походження імені від християнського імені Софрон, яке було адаптовано народним сприйняттям, трансформувалось у Супруна і розповсюдилось по всій Україні. А згадане закінчення активно додавалось до будь-яких козацьких прізвищ ще з XVIII ст.

Згодом, у першій половині XIX ст., Супрунови стали Фесенками — через бабусю Євфима Івановича Феодосію, яку називали Фесинькою. Оскільки тривалий час вона була удовицею, то і її синів почали йменувати “Фесинькиними”. Та під час запису на військову службу батько нашого героя з “Івана Степанова, сына Фесинкина” перетворився на Фесенко [14, с.16-18] — прізвище, так само утворене від імені, досить розповсюджене в Україні.

У дев'ять років Євфим — так сам він себе називає у спогадах (згодом ім'я трансформується у російське Єфим / українське Юхим або Євтим) — навчився читати. Це перша з ключових подій, що визначила його подальшу долю, а в 13 років він вперше побачив лубочні малюнки — це справило колосальне враження на майбутнього власника хромолітографії. Хлопець був енергійний, рухливий і допитливий. З 15 років почав міркувати про заробітчанство — щоб не лише родині допомогти, а й світ подивитись. 1869 р. Євфим такі остаточно залишив батьківську домівку й попрямував до Києва, а звідти — до Одеси. Ідею про місто над Чорним морем підказав батько, коли син його врешті переконав відпустити: “Ну, гаразд. Певно підеш до Одеси, там, здається, можна діло знайти швидше, ніж будь де” — адже хлопець мріяв заробити копійчину і викупити сінокіс, що був відданий у заставу.

Попрацювавши в аптеці та на парфумерній фабриці уже наступного року Є. Фесенко перейшов працювати до однієї з найкращих у місті друкарень — П. Францова. Кмітливий молодик швидко оволодівав всіма видами робіт на підприємстві — від крутильника колеса машини до комірника. Через кілька років він був уже одним з помічників знаменитого одеського видавця на підприємстві якого друкували журнал “Епархиальные ведомости”, видавали продукцію і для Російського товариства пароплавства і торгівлі, і для одеської залізниці, і навіть для Афонського монастиря. Принагідно зауважимо, що перебуваючи у 1880 р. на Афонській горі Є. В. Фесенко впізнав з багатьох мов, якими читали Євангеліє під час одного з урочистих богослужінь, і українську.

На початку 80-х років у Є. І. Фесенка визріла ідея про відкриття власної друкарні, що і було зроблено у 1883 р. Причому з Е. П. Францовим, тодішнім власником друкарні, вони розійшлися мирно, ставши не конкурентами, а партнерами. Свідченням цього може слугувати й присутність того на відкритті друкарні Фесенка. Прикметно, що сам Є. І. Фесенко серед тих, хто підтримав його дітище відзначив художника В. В. Ковальова (здобував навчання у Петербурзькій академії мистецтв разом з Т. Г. Шевченко, близький до українофільських кіл, товаришував з поетом С. В. Руданським і навіть намалював його портрета), П. К. Борзаковського (автор українських водевілів), М. П. Боровського (колишній редактор “Записок” Товариства сільського господарства Південної Росії, відомий своїми українофільськими симпатіями), П. П. Сокальського (українофіл, літератор, колишній редактор газети “Одесский вестник”, композитор — зокрема автор опери “Облога Дубна” за повістю Миколи Гоголя “Тарас Бульба”) [14, с. 31, 65, 79]. Г. Д. Зленко додає до цього кола ще знайомого Івана Франка журналіста Євгена Борисова та педагога Леоніда Смоленського — очільника місцевої “Громади” [11, с. 194-195]. Отже, цей перелік вказує на найближче громадське оточення Є. І. Фесенка, яке безсумнівно впливало й на його суспільні погляди.

За рекомендацією “українського гуртка” (так у спогадах Є. І. Фесенка) і з відповідним листом він їздив до Кишиневу для знайомства з українською театральною трупкою, щоб запропонувати свої послуги. Там він познайомився зі М. П. Старицьким, М. Л. Кропивницьким, М. К. Садовським, Г. П. Затиркевич і зем-

лячкою М. К. Заньковецькою. Врешті знайомство мало й не лише фінансовий аспект — на одержану контрамарку Юхим Іванович з дружиною цілий сезон насолоджувались грою славетних майстрів [14, с. 84-86]. М. Л. Кропивницький на згадку про знайомство подарував йому свою світлину, а у 1886 р. — збірку творів з дарчим написом [13].

Важливо зазначити, що першим значним проектом, який став успішним і надав ділу Фесенка відомості, стало видання у 1885 р. першої одеської української літературної збірки — “Нива”. Її було видано на високому поліграфічному рівні — було привезено навіть спеціальний шрифт зі столиці імперії. Замовлення від “українського літературного товариства” (як його характеризує сам Є. І. Фесенко) зробив згаданий вище М. П. Боровський [14, с. 82], який разом з письменником Д. В. Марковичем виступили укладачами альманаху, запросивши до співпраці в ньому Б. Д. Грінченка, П. І. Нищинського, Дніпрову Чайку, І. С. Нечуй-Левицького, М. П. Старицького та інших. Увесь нагляд розійшовся блискавично.

Справи друкарні Фесенка поступово йшли вгору — почали надходити замовлення від Одеської навчальної округи, а особливим попитом згодом почали користуватись “фесенківські” учнівські зошити. Видавали багато творів російської класики — Д. Фонвізіна, О. Пушкіна, О. Грибоедова, духовної літератури — як для читання, так і зображальної продукції, історичні огляди таких знакових для Одеси закладів як Одеський кадетський корпус чи Одеський Преображенський кафедральний собор. Якість продукції і дотримання термінів виконання замовлень було відзначено медалями у Петербурзі (1903 та 1906), Мілані (1906), Одесі (1910), Києві (1913) [3, арк. 14-15].

Успіх друкарні підвищував авторитет самого видавця. Якщо у посвідченні інспектора “друкарень, літографій і т. п. закладів та книжкової торгівлі” від 1902 р. про нього йшлося як про простого чернігівського козака, то через сім років — як про потомственного почесного громадянина. Зміст останнього з них характеризує основну виробничу спрямованість друкарні: “головне виробництво складалось з друкування святих зображень й учнівських зошитів, що розходяться у кількості кількох мільйонів” [14, с. 91, 101]. У 1908 р. в одеській пресі навіть була вислов-

лена думка, що за рівнем друкарської справи “Є. І. Фесенко не має собі суперників не тільки у Росії, але й за кордоном”.

Серед видавничих проектів друкарні Фесенка чільне місце посіла українська книжка. Згідно реєстру, який уклали Г. В. Закіпна та Т. І. Максим'юк, за 28 років — з 1887 по 1914 — наявні лише три роки, коли з-під друкарського верстата не виходила українська книжка. Загалом цей перелік містить 60 позицій — переважно літературні твори та фольклорні збірки.

Переважаю більшість опублікованого — понад половину — складають твори відомих (Т. Шевченко, М. Гоголь, Б. Грінченко, Дніпрова Чайка, Г. Квітка-Основ'яненко, О. Кониський, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький) та менш відомих (Ф. Базилевич, Т. Зінківський, Г. Комарова, О. Кузьминський, К. Милославський-Вінніков, О. Плющ, Т. Приходько, Т. Пуцанський-Кривий, П. Раєвський, С. Шелухін) авторів. Отже, друкарня підтримувала неофітів як в царині літературній — адже для когось це був перший досвід творчої самореалізації, так і на ниві української справи.

Приблизно четверту частину надрукованого доробку складають етнографічні збірки. Домінує десяток збірок українських пісень, що їх упорядкували О. Волошин, який деякий час працював коректором у Друкарні, А. Конощенко (Грабенко), який одну зі збірок присвятив Миколі Лисенку, та А. Баккалінський. Зазначимо, що сам Ю. І. Фесенко любляв співати й з молодих років навіть відвідував курси хорового співу [14, с. 52-53]. У друкарні двічі було видано навіть самовчитель гри на кобзі (М. Злобинець). Три видання зазнала збірка з українського весілля, яку упорядкував етнограф Іван Демченко, а по одній — з приказками, казками, прислів'ями, загадками — надрукували у Фесенка Б. Грінченко та М. Комаров.

Отже, спрямованість діяльності Фесенка була очевидною — сприяння збиранню спадщини, тобто тій активності, що була започаткована ще наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. і складала суть першої фази націотворення. Діяльність ця не повинна була припинятись, складаючи підвалини українського руху. Також згадану фазу називають ще академічною — з огляду на започаткування наукових студій в україністиці. Тут найбільший внесок належить М. Ф. Комарову, який видав у Друкарні три бібліографічні збірки, присвячені Т. Шевченко та українському театру.

До рівня другої фази націотворення, культурницької, пропагандистської чи просвітницької Є. І. Фесенко піднявся в роки революції 1905-1907 рр. Основним осередком українства стало в ті роки товариство “Просвіта”. Саме у роки революції у Друкарні побачили світ видання науково-популярного характеру, які мали громадське звучання і вже виходили за межі академізму чи фольклорної спадщини. Це праці Михайла Комарова “Про запорозькі вольності” (1907) та Івана Бондаренка “Про Гарібальді, борця за волю італійського народу” (1908). Останню брошуру, присвячену персоні, яка уособлювала завершальний етап формування італійської нації і держави, видану вже після завершення революції, було навіть сконфісковано, а старший інспектор видавничих закладів навіть пропонував застосувати до Фесенка заходи адміністративного стягнення [2, арк. 2].

Г. В. Закіпна цілком слушно вважає, що й у наступні роки Ю. І. Фесенко “лишився палким прихильником просвітянських ідей та української культури загалом” [14, с. 12]. Адже падіння Російської імперії вивело українську ідею на шлях політичної автономії, а за тим і самостійного державотворення, що призвело до посиленої мобілізації чи самообілізації внутрішнього потенціалу українства. Є. І. Фесенкові у ті буремні роки минав сьомий десяток років — з 1914 р. завідувати Друкарнею став його син Микола [2, арк. 19]. Проте його попередній досвід не міг не покликати його друкарський верстат до дії у царині української справи після тривалої паузи — адже з початком Світової війни у нього не було видруковано жодної української книжки.

У 1918 році друкарня Фесенка видала аж 10 книжок освітнього спрямуванням, що торкались української мови та літератури. Насамперед відзначимо два видання російсько-українського словника, які упорядкував В. Ф. Буряченко. Наприкінці другого видання він умістив спеціальний канцелярський словник — вочевидь для чиновників новопосталої держави. Досі вважалося, що після 1918 р. з Друкарні нічого не вийшло. Але, нагадаємо, що Б. М. Комаров встиг ще у 1919 р. видати “Короткий російсько-український словник термінів природознавства”.

Найбільше було видано підручничкового матеріалу — три видання “Короткої граматики української мови для шкіл та самонавчання: Етимологія, синтаксис” (93 с.) В. Мурського та два видання “Української граматики” С. Любича. На обкладинках

цих книжок зазначено, що вийшли вони накладом Є. І. Фесенка. Для читачів-початківців мало прислужитись видання того таки С. Любича “Рідна мова: Читанка: Перша книжка після граматики” (46 с.), а для широко загалу було видруковано “Краткий самоучитель украинского языка” (56 с.) доктора філософії Бернського університету М. М. Новикова.

Справжньою ж видавничою окрасою того року став вихід “Збірника творів видатніших українських письменників” (151 с.), до якого увійшли твори 14 авторів — Т. Шевченко, В. Винниченко, Л. Глібов, П. Гулак-Артемівський, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, Леся Українка, Марко Вовчок, Д. Мордовець, О. Олесь, С. Руданський, М. Стороженко, І. Франко, Г. Чупринка. Г. Д. Зленко пише й про друге видання, яке містило ще українсько-російський словник на майже тисячу слів [1, с.198].

Таким чином, Є. І. Фесенко відновив свої зусилля по сприянню розвитку української культури і науки, допомагаючи донести до широкого загалу різноманітне знання з україністики. Разом з тим, як помічено вище, не займаючись політичною діяльністю, він долучився до допомоги у державному будівництві.

Як відомо, перші українські гроші після розпаду Російської імперії з’явилися в УНР за доби Центральної Ради. Заговорили про друк власних грошей на засіданні Генерального секретаріату вже на третій день після більшовицького перевороту у Петрограді, а сама ідея виникла ще раніше — в оточенні генерального секретаря фінансів проф. М. Туган-Барановського. До кола його однодумців входив і згадуваний раніше В. Мазуренко, який був на той час заступником генерального секретаря. По мірі загострення стосунків з петроградською Радою народних комісарів прискорювалось і розв’язання появи власного платіжного засобу. Врешті 19 грудня 1917 р. (6 січня 1918 р. за н. ст.) Центральна Рада прийняла тимчасовий закон “Про випуск державних кредитових білетів”. Внаслідок цього з’явилися друком банкноти у 100 крб., які ще не були справжньою валютою (це відбудеться лише 30 березня 1918 р.) і мали відігравати роль кредитових білетів.

Для друку державних цінних паперів необхідним є спеціальний найкращий папір та устаткування, вони мають бути захищені від фальшування чи підробки ще й своєрідними водяними знаками у формі геометричних фігур, портретів тощо. Для цьо-

го була необхідна державна фабрика з якісним устаткуванням і підконтрольна відповідному відомству з метою стеження за кількістю виробленого паперу. Як слушно зауважує П. П. Гай-Нижник, подібної фабрики на підконтрольній уряду Центральної Ради території не було. Це підтверджує й те, що коли 28 листопада 1917 р. В. Мазуренко вкотре виніс питання друку українських грошей на засідання уряду УНР, йому було доручено переговорити з цього приводу з власником однієї з київських друкарень В. Кульженко. Ця друкарня випускала часописи й книги, а її робітники були свідомими українцями і можна було не побоюватись більшовицького саботажу серед них.

Таким чином, перші українські паперові гроші друкувалися поспіхом, на простій літографській машинці і простому папері, а тому й якість їхня була надзвичайно низькою. Технічне вироблення 100-карбованцевої купюри першої партії друку, попри її гарне художнє оформлення (малюнок виконав Георгій Нарбут), також було далеким від досконалості. Ці купюри офіційно почали вилучати за гетьманування П. Скоропадського [6]. А ще раніше, у січні 1918 р., після приходу до Києва військ М. Муравйова, нова влада взагалі анулювала карбованці і розпочала їх вилучення з обігу.

Після проголошення незалежності УНР за IV Універсалом Центральної Ради (9/22 січня 1918 р.) і виїзду її з Києва змусили провідників держави подбати як про нові гроші, так і про їхнього виробника. 1 березня (н. ст.) 1918 р. у Житомирі на засіданні Малої Ради УНР, на чолі з М. Грушевським, було прийнято закон “Про грошову одиницю, біте монети та друк державних кредитових білетів” згідно якому основною грошовою одиницею ставала гривня, що вартувала півкарбованця і поділялась на сто шагів. Через п’ять днів Рада народних міністрів (так з січня того року називався уряд УНР, а генеральні секретарі — народними міністрами) вирішила, що купюри номіналом 100 і вище гривень друкуватимуться у Німеччині, а менші — у Києві (війська УНР разом з німецькими військами на той час повернулися до столиці).

Оскільки з’ясувалось, що виконання замовлення у Лейпцигу було можливим лише до кінця літа, то акцент було вирішено зробити на місцевий ресурс. 30 березня 1918 р. було прийнято закон “Про випуск на сто мільйонів знаків Державної скарбниці”,

згідно якого мало бути випущено 100 мільйонів карбованців вартістю знаків 5, 10, 25 і 50 карбованців. З квітня 1918 р. Експедиція заготовок державних паперів (установа яка спеціально займалась даною справою) здобула дозвіл РНМ на реквізицію обладнання аж з восьми друкарень і вже через три дні купюру номіналом 50 крб. було видрукувано і майже одночасно з нею — купюру вартістю 25 карбованців.

Ще 5 квітня на засіданні РНМ В. Мазуренко повідомив, що Експедиція заготовок державних паперів має випустити знаки Державної скарбниці вартістю 50 та 25 крб. в обсязі наданого емісійного права (100 млн. крб.) до 25 квітня. Крім цього передбачалось випустити купюри номіналом у 5 та 10 крб. Гадаємо, що в умовах виконання цього амбітного плану і народилась ідея застосувати друкарню Є. І. Фесенка. Висловимо гіпотезу, що на це могла вплинути й чергова зміна міністра фінансів — 5 квітня 1918 р. на цю посаду було призначено одеського банкіра Петра Климовича. Хоча за оцінкою тодішнього повноважного представника Головного командування австро-угорською армією при уряді УНР Вальдштеттена П. Климович вважався ставлеником німців, був нічого не значущою і випадковою людиною, у нашому випадку це могло мати значення.

Хоча П. П. Гай-Нижник твердить, що гроші і поштові марки розпочали друкувати у Фесенка з березня 1918 р. [7, с. 426], висловимо сумнів щодо цього. Гадаємо, що навряд чи видавець взявся за це до оголошення згаданого вище закону від 30 березня. Та й сам шановний автор суперечить собі висловлюючи, буквально, таке: “Знак Державної скарбниці вартістю в 50 крб. емісії 6 квітня 1918 року мав номінальну коштовну вагу 38,3328 гр. золота і друкувався в київській друкарні В. Кульженка (вул. Пушкінська, 6) та пізніше (підкреслення наше — В. Х.) в Одесі у друкарні Є. Фесенка (вул. Рішельєвська, 47)”. Купюри мали загальний зеленувато-синій (чільний бік) та зеленувато-оливковий (зворотній бік) кольори, а сам малюнок виконав О. Красовський. Видано не більше 10 серій по 1000 примірників на суму 500 тис. крб. Асигнував видання директор Державної скарбниці Х. Лебідь-Юрчик. Таким чином, існували купюри київського випуску під серією “АК” та одеського випуску під серією “АО” з числом від 210 і вище. В одеському вар-

іанті голови людей на малюнку в овалі надруковано темно-бронзовою фарбою. Купюри швидко здобули народні назви “берізка”, “лопатки” або “денікінські лопатки” [4, с. 129] (*про останнє прізвисько йтиметься нижче — В. Х.*).

Гадаємо, що у цьому контексті розпочались і переговори з Друкарнею щодо випуску шагів — розмінної монети, яка задумувалась як поштові марки, але через брак коштів та металу для реальних “дзвінких” грошей, були запущені до обігу. І друкували їх так само, як твердить М. Гнатишак, у друкарні Фесенка [8, с. 183].

Немає сумніву, що друкарня Фесенка працювала сумлінно, наскільки це було можливо в тих умовах, виконуючи підписану угоду, забезпечуючи відносну стабільність в Україні доби гетьманату. Те, що вона функціонувала у нормальному режимі, свідчить адрес службовців Друкарні Є. І. Фесенкові з нагоди 35-річчя її існування, датований 15 грудня 1918 р. (тобто ювілей припав на наступний день після взяття Києва військами Директорії). В адресі зокрема йшлося: “В цей день нема місця смутку. За все, що мали й бачили під Вашим керівництвом, ми перші приносимо своє вітання і побажання, щоб Господь благословив Вашу працю у майбутньому і нагородив так само щедро, як і у минулому...” [14, с. 147]. Але справжні випробування для Друкарні лише розпочинались.

Як згадував Б. Мартос, ще до захоплення Києва Директорія намагалась заволодіти Друкарнею. До Одеси відрядили Г. Супруна з дорученням “або продовжувати в Одесі друк грошей, або вивезти у Вінницю ті літографські камені, що на них друкувалися гроші”. Невдача місії Г. Супруна на його думку сталась через те, що “в Одесі вже організувалася російська добровольська армія та з допомогою французького командування захопила владу в Одесі й друкарню, та почала друкувати й пускати в обіг українські гроші, хоч не мала на це жодного права” [12, с. 19]. Проте, як слушно вважає П. П. Гай-Нижник, насамперед це трапилось через бездіяльність українських республіканських посадовців та командирів, адже війська Директорії увійшли до Одеси без бою ще 10 грудня 1918 р., а французький десант висадився тут 17 грудня 1918 р. і лише наступного дня командувач французькою 156 піхотною дивізією генерал Боріус оголосив про взяття ним Одеси під свій захист та призначив російського генерала А. Грішина-Алмазова міським гу-

бернатором. Отже, якщо не у Г. Супруна, то в інших відповідальних осіб, підпорядкованих Директорії, був час якщо не на вивезення літографських каменів для друку карбованців, то хоча б на їхнє знищення. Таким чином, українські паперові гроші вже почали друкувати денікінці, які, із захопленням Одеси, безпроблемно заволоділи не лише друкарнею Фесенка, але й кліше для їхнього виготовлення.

За міністра фінансів Б. Мартоса було зроблено другу спробу припинити випуск українських паперових грошей денікінцями. Для цього до Одеси було відправлено колишнього гетьманського товариша міністра торгу і промисловості С. Бородаєвського, який за часів царату очолював Департамент торгівлі. Міністр сподівався, що в Одесі С. Бородаєвський “знайде своїх знайомих з Петрограду, і вони допоможуть йому виконати його місію”. Завдання цієї “місії” полягало у спробі вивезти з міста кліше для виготовлення українських грошей, або, “принаймні, переконати добровольське командування, щоб вони друкували свої, а не українські гроші”. Місія С. Бородаєвського зазнала невдачі, а сам посланець ледь не потрапив до в’язниці, коли заявив командуванню Добровольчої армії, що вони фактично є фальшивомонетниками [5, с. 172-173]. Звідси й “денікінські лопатки”.

Нам невідомо, як широко в Одесі відбувався випуск грошей у Друкарні наприкінці 1918 та на початку 1919 р., але очевидним є те, що від цього часу співпраця Є. І. Фесенка з українськими урядами припиняється. Немає відомостей про її долю і з квітня по липень 1919 р., коли містом володіли більшовики. Судячи по всьому, відступаючи з Одеси під тиском денікінських військ, вони увезли літографічне каміння, а скупа інформація в газеті “Одесский листок” про те, що “в Одесі отримано повідомлення, що на станції Бірзула під уламками висаджених у повітря більшовиками вагонів знайдено рештки літографічного каміння для друку грошей”, ставить крапку на історії видання грошей у Фесенка.

Сама ж Друкарня продовжувала існувати і на початок 1920 р. у своєму чотириповерховому будинку на вулиці Рішельєвській (будинок зберігся досьогодні — розташований впритул до більш відомого в сучасній Одесі Арабського центру) і мала у своєму розпорядженні шість літодрукарських, дев’ять типодрукарських, близько 70 допоміжних і верстатів, даючи роботу до 165 працівникам [3, арк. 19].

З поверненням більшовиків у лютому 1920 р. Друкарню було націоналізовано і вона стала Восьмою радянською типографією [15, с. 45]. Г. В. Закіпна вважає, що Є. І. Фесенко очолював її вже і після націоналізації [14, с. 133]. Відзначимо, що однією з перших книжок, виданих у радянській Друкарні одеським губернським відділом народної освіти, була “читанка” для першого року навчання “Світло” [13]. Проте маємо сумнів, що 70-літній видавець співпрацював з новим режимом. Адже його син Микола зазначав, що “підприємство мого батька викликало у них (*більшовиків* — В. Х.) гостру ненависть за свій напрямок і свої традиції, що залишались”. Та й сам М.Є. Фесенко точно вказував дату, до якої в ній пропрацював — 15 вересня 1920 р.

На думку М. Є. Фесенка, у міжвоєнні роки у націоналізованій Друкарні “якість продукції почала швидко падати, підприємство систематично руйнувалось і до кінця 1941 року перетворилось у напівзруйновану фабрику з кількома вцілілими машинами-інвалідами” [3, арк. 19]. З початком румунської окупації в роки Другої світової війни він став її директором і швидко відродив виробництво. Щоправда, директорство уже у квітні 1942 р. у нього відібрали і повернути його не вдалось навіть через клопотання до маршала І. Антонеску. З поверненням радянської влади Друкарня стала знову державним підприємством. Сьогодні це міська друкарня, в якій було видруковано кілька книжок, присвячених Є. І. Фесенко і, отже, їй самій.

На будинку друкарні, що на вулиці Рішельєвській, колись була вівіска — “Типографія и хромолитография Е. И. Фесенко”. Типографія (від грецьких “відбиток” та “писати”) — промислове поліграфічне підприємство, що випускає друковану продукцію в основному засобом високого друку, а літографія (від грецьких “каміння” та “писати”) — винайдений 1798 р. засіб плаского друку при якому друкованою формою слугує поверхня каміння. Якщо здійснюється виготовлення кольорових зображень, то тоді це хромолітографія (від грецького “колір, фарба”). На гербі Фесенків, на девізній стрічці було зазначено — “Каміння кричатиме”. Отже, за допомогою каміння своєї Друкарні українцеві Одеси Євфиму Івановичу Фесенко вдалось підтримати провідників України у їхніх зусиллях створити для новопосталої модерної нації українців новітню державність. Купюри, що збереглись дотепер, є пам’яткою тої непростой доби і з них каміння фесен-

ківської друкарні нагадують про внесок її власника в українську справу, вони волають про необхідність добудови для української нації уже постмодерної держави.

Література

1. ЦДАВО України. — Ф. 1509. — Оп. 5. — Спр. 335.
2. ДАОО. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 161.
3. ДАОО. — Ф. Р-2249. — Оп. 3. — Спр. 8.
4. Гай-Нижник П. Запровадження гривні в УНР і емісійна політика уряду у 1918 р. // Київська старовина. — 2007. — № 2. — С. 109-129.
5. Гай-Нижник П. П. Київський період відновленої УНР: фінанси і політика (14 грудня 1918 р. - 5 лютого 1919 р.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Запоріжжя, 2008. — Вип. XXIV. — С. 165-175.
6. Гай-Нижник П. Народження карбованця // Київська старовина. — 2007. — № 1. — С. 59-80.
7. Гай-Нижник П. П. Фінансова політика уряду Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня - 14 грудня 1918 р.). — К., 2004. — 430 с.
8. Гнатишак М. Державні гроші України 1917-1920 років. Ілюстрований історично-іконографічний нарис. — Клівленд, 1974. — 356 с.
9. Голубовский Е., Зленко Г. Жизнь для книги // Вечерняя Одесса. — 1973, 28 декабря.
10. Збірник творів М. Л. Кропивницького. Виправлений и доповнений. Видання друге. З нотами до куплетів. — Харків, 1885.
11. Зленко Г. Д. Перший на півдні український друкар Лицарі досвідніх вогнів. Тридцять три портрети діячів одеської “Просвіти” 1905-1909 років. — Одеса, 1905. — С. 192-200.
12. Мартос Б., Зозуля Я. Українська валюта 1917-1920 років // Гроші Української Держави. — Мюнхен, 1972. — С. 9-33.
13. “Світло”. Перша книжка після букваря (з малюнками). Читанка для першого року навчання. — Одеса, 1920.
14. Семейный альбом одесского издателя Е. И. Фесенко / Ред.-сост. Г. В. Закипная, Л. В. Майборода. — Одесса, 2007. — 314 с.
15. Славетний друкар Одеси: Каталог українських видань одеського друкаря Є. І. Фесенка. — Одеса, 2005. — 45 с.

Резюме

В статье предлагается более акцентированный взгляд на личность известного одесского издателя Е. И. Фесенко как на участника украинского национального движения во второй половине XIX - начале XX вв. Не будучи одним из лидеров политического или общественного движения, Е. И. Фесенко приложил немало усилий для развития украинской культуры. Особое место занимает его сотрудничество с правительствами УНР и гетмана П. Скоропадского по печатанию для них денежных знаков.

Рецензент доктор истор. наук, профессор А. А. Степин

УДК [001.83:168.522]:[(477):(470+571)]

А. О. Соловей

ПРО ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ГУМАНІТАРНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Українсько-російські відносини займають особливе місце у системі внутрішньо та зовнішньополітичних пріоритетів України. Багатовікова історія співіснування двох держав та народів у єдиному цивілізаційному, культурному та державно-адміністративному просторі вирішальним чином впливає на двостороннє співробітництво незалежних та суверенних держав. У той же час взаємовідносин України з Росією на протязі багатьох століть ніколи не були простими і однозначними.

Ситуація, що склалася в Україні та в Росії після розпаду СРСР, з початком посткомуністичної епохи та трансформацією ідеологічної інфраструктури, характеризувалася тим, що після зміни світогляду, що домінував у радянські часи, морально-етичних устоїв, ідеологічних догм, найважливіше значення набуває повернення історичної правди, вікових традицій народу, культурної спадщини людства.

Становлення України та Російської Федерації як суверенних держав відбувалося одночасно з глибокими змінами політичних та економічних відносин, осмисленням нової історичної ситуації, необхідністю розробки нових політичних концепцій, формування державних пріоритетів та національних інтересів, критеріїв національної безпеки. Нова політична ситуація кардинально змінила стосунки між українським та російським народами на дер-

жавному рівні, але на ментально-психологічному рівні багато чого залишилось від минулого, що можна пояснити феноменом “залишкової ідеологізації” [1, с. 115]. В деяких випадках виникала небезпека втрати толерантності у результаті ескалації протиріч, які мали місце у відносинах між двома державами.

У той же час, формування і розвиток українсько-російських міждержавних відносин на підставі цивілізованих, неконфронтаційних норм та форм передбачає спокійні, поважні, рівноправні відносини між двома державами з урахуванням об’єктивних закономірностей як довготривалого так і конкретно-історичного характеру. Це особливо важливо тому, що рівень партнерства України та Росії залишається і сьогодні одним з найважливіших факторів безпеки та благополуччя на континенті. Крім того, Росія залишається найбільшим ринком для українських товарів і найбільш значним постачальником ресурсів [2, с. 286]. Також необхідно відмітити, що в Україні вельми значна російська діаспора, а майже 40 % населення є російськомовними [1, с. 114]. Сумісна багатовікова історія українського та російського народів являє собою наочний приклад, в багатьох випадках, успішної духовної, економічної, національно-культурної та військово-політичної взаємодії. Вітчизняна історія налічує багато прикладів досягнення спільних для українського та російського народів національних цілей.

У сучасних умовах розвиток партнерства України з Росією базується на тому, що воно повинно бути спрямовано на забезпечення динамічного, стабільного, ефективного розвитку національних економік, підвищення рівня життя населення, розвиток добросусідських відносин між двома державами, укріплення міжнародної безпеки та стабільності. Реалізація цього підходу дозволить Україні легше досягнути стратегічної мети — повномасштабної інтеграції у європейські структури.

Міждержавні українсько-російські відносини все більше характеризуються прагматизмом та раціоналізмом, бажанням виконувати підписані міждержавні документи, реалізовувати двосторонні взаємовигідні економічні проекти, подальшим розширенням взаємодії як на двосторонній основі, так і на міжнародній арені.

Бажання розвивати співробітництво з Росією було підтверджено неодноразово, як в Україні, так і в Росії на вищому державному рівні. Підкреслювалося, що вікові традиції взаємопід-

тримки прогресивних сил України і Росії будуть і надалі зміцнюватися, гарантуючи політичне, економічне, науково-технічне і культурне співробітництво [3]. Зверталася увага на те, що Україна хоче будувати з Росією чесні й прозорі відносини у різних галузях економіки й у гуманітарній сфері, на основі реалізації конкретних спільних проектів, вигідних обом сторонам [4]. Відмічалось, що в прийнятті важливих рішень необхідно враховувати взаємні інтереси, як російські в Україні, так і українські інтереси в Російській Федерації [5].

Успішному виконанню цих завдань буде сприяти активне співробітництво у гуманітарній сфері.

Взаємовигідне співробітництво та взаємодія двох держав, збереження культурно-історичних цінностей є справжнім гарантом повноти суверенітету, відкривають можливості для більш повного та ефективного рішення завдань соціально-економічного розвитку, особливо в умовах сучасної світової кризи та глобальної конкуренції.

У зв'язку з цим доцільно консолідувати зусилля діячів науки, культури, освіти, представників громадсько-політичних та державних організацій по збереженню та розвитку загальних соціокультурних цінностей.

Існує пряма кореляція між галузевими питаннями освіти, науки, культури та магістральними шляхами розвитку світу, взаємозалежність політичної, соціальної, економічної і культурної сфери. В культурі і насамперед у духовній, формуються гарантії історичної бутності, національні традиції та звички, що суттєво впливає на процес подальшого національного розвитку.

Творення, збереження і розвиток культури є головним змістом історичного процесу — принаймні в тому значенні, що лише здобутки культури здатні зберігати свою актуальність для всіх поколінь. Українська національна культура є вираженням творчих зусиль українського народу, його світорозуміння, релігії, моралі, науки й філософії і водночас — засобом самореалізації людини з усіма її особливостями. Культура народу в значній мірі впливає на мотивацію поведінки особистості і ступінь її свободи.

Взаємовплив української і російської культур активно триває на протязі майже 350 років і весь час російська культура ніколи не була для української чужою, просто культурою сусіднього народу. Це була культура етнічно, духовно і мовно близького наро-

ду, зв'язаного століттями єдиною історією, спільною боротьбою з загарбниками, великими досягненнями в усіх галузях.

Взаємодія культур, будучи формою їхнього існування і розвитку, має свою складну діалектику і не завжди зводиться до благотворного взаємного впливу. Вплив однієї культури може як стимулювати розвиток іншої, так і нести загрозу знеособлення, навіть асиміляції, може й викликати захисну протидію.

Розглядаючи проблему українсько-російських культурних взаємин на основі загальносвітових гуманістичних тенденцій, слід враховувати, що в Росії мешкає близько 5 млн. етнічних українців, та у росіян завжди проявлявся великий інтерес до культури України. Необхідно створити умови для поліпшення інформованості мешканців Росії про українську історію та культуру, що буде сприяти взаєморозумінню між двома народами.

Рішення цих та інших питань українсько-російських відносин можливо лише за умов активного переговорного процесу, коли сторони готові йти на компроміси і проводити у відносинах між собою прозору політику.

Гуманітарна складова міждержавних відносин займає важливе місце у розвитку світової культури та світової цивілізації на підставі всесвітнього руху науки та освіти, підвищення ступеню технологізації. Сучасний світ характеризується інтенсивним процесом міждержавної інтеграції, в результаті якого громадяни різних країн, і в першу чергу молодь, мають більш широкі можливості для плідного оволодіння усіма досягненнями людської культури.

У формуванні світогляду важлива роль належить освіті. Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства кваліфікованими фахівцями [6, с. 22].

Вища освіта є найвищим ступенем освіти і в сучасних умовах активізації міждержавних зв'язків та все більшої інтеграції, велике значення набувають міжнародні контакти, засновані на пріоритеті загальнолюдських цінностей, співробітництво вищих навчальних закладів різних країн, що в цілому сприяє підвищенню рівня підготовки фахівців.

Сучасна вища школа повинна на підставі використання гуманістичного навчання і виховання висококваліфікованих майбутніх фахівців забезпечити соціально-відповідальне використання людством досягнень науки, техніки та культури в інтересах нинішніх і майбутніх поколінь. Конституція України у статті 54 закріпила положення про те, що держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством і забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність [7, с. 14]. Аналогічно й у статті 44 Конституції Російської Федерації записано, що кожен повинен турбуватися про збереження історичної та культурної спадщини, зберігати пам'ятники історії та культури [8, с. 13].

Для вищих навчальних закладів України та Росії одним з найперспективніших напрямків розвитку міждержавного співробітництва у гуманітарній сфері міг би стати обмін вищих навчальних закладів обох держав студентськими групами. Таке співробітництво являє собою одну з форм прямих міждержавних зв'язків, на основі яких може розвиватись інформаційний обмін, узгодження різних підходів до рішення сучасних завдань вищої школи, наукове та культурне співробітництво.

Серед блоку гуманітарних проблем, які знаходяться у центрі уваги міждержавних українсько-російських питань можна виділити також функціонування російської мови в Україні. Мовні проблеми є актуальними в будь-якому суспільстві. Особливо гостро вони відчуваються в поліетнічних державах, де переплітаються з економічними, соціально-політичними, національними, релігійно-конфесійними інтересами населення.

У жовтні 1989 р. був прийнятий “Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про мови в Українській РСР”, де відзначалося, що українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу і вказувалося, що відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова [9, с. 4]. Мова — це генетичний код нації, який поєднує минуле з сучасним, програмує майбутнє і забезпечує буття у вічності [10, с. 76].

Процес державотворення поставив завдання про необхідність перетворення української мови на державну мову, як найважли-

вішого засобу духовної консолідації нації, розвитку національної самосвідомості та становлення національної державності.

У сучасних умовах, коли економічні та політичні проблеми в Україні в багатьох випадках пов'язується з розривом нормальних та необхідних зв'язків з Росією, проблема перетворення української мови на державну, набуває також політичного характеру. Деякі політичні партії виносять цю проблему в центр своєї політичної платформи, що робить “мовне питання” важливим чинником довготривалої дії їй, потенційно, надзвичайної сили. Адже у мови, як засобу спілкування між людьми є особливість, яку ні в якому разі не слід забувати: будь-яке ущемлення прав людини у сфері мови неминуче призводить до порушення нормальної життєдіяльності даної людини, а отже, і її психічної рівноваги, стимулюючи неадекватні зовнішні реакції. Коли ж подібне ущемлення прав має масовий характер і поширює дію майже на половину населення країни, то на даному ґрунті неминучими стануть ексцеси.

Така ситуація показує доцільність активізації українсько-російського співробітництва у гуманітарній сфері — проведення сумісних наукових конференцій, видавничої діяльності, медіа-проектів, спортивних змагань, туристичних програм тощо.

Успішне рішення актуальних проблем духовного відродження українського народу можливо лише в умовах збереження громадянського миру, поваги демократичних прав та особистої гідності усіх людей, незалежно від національності, що складають народ України.

Позитивний вплив на розвиток гуманітарного виміру україно-російського співробітництва та інших напрямів відносин очікувався від проведення заходів, присвячених проведенню Року України в Росії і Року Росії в Україні у 2002 та 2003 рр. відповідно. Під час урочистого закриття Року України в Росії у своєму виступі президент Росії В. Путін наголосив, що Рік України в Російській Федерації яскраво засвідчив, що українська держава є пріоритетним, основним партнером Росії [11].

Але на жаль, як показали подальші події, неприпустимою для здорового розвитку відносин між Україною і Російською Федерацією була діяльність деяких політиків та засобів масової інформації як Росії так і України із створення негативного іміджу сусідньої держави через подачу переважно негативних, тенденційних матеріалів.

Історичний досвід показує, що розвиток всебічного партнерства між двома державами буде реальним і ефективним, раціональним лише за умови рівноправності взаємин, політичної відповідальності влади обох країн та підтримки з боку суспільства. Таким чином, оптимізація відносин України й Росії потребує активізації зусиль з укріплення довіри та розвитку стратегічного співробітництва у гуманітарній сфері. Безумовно, що в процесі взаємодії Україна та Росія будуть прагнути реалізувати свої національні інтереси і у цьому плані дуже важливо знайти можливість, захищаючи свої стратегічні інтереси, шукати компроміси і розвивати взаємовигідне співробітництво в усіх напрямках.

Література

1. Мадіссон В. В., Шахов В. А. Сучасна Українська геополітика: Навч. посіб. — К.: Либідь, 2003. — 176 с.
2. Сухоруков А.І. Гармонізація українсько-російських відносин як фактор економічного зростання України // Україна на порозі ХХІ століття: уроки реформ та стратегія розвитку: Мат. наук. конф. — К.: НТУУ КПІ, 2001. — 340 с.
3. Голос України. — 1991, 27 серпня. — № 165.
4. Демократична Україна. — 2005, 26 січня. — № 12 (23083).
5. Демократична Україна. — 2005, 11 лютого. — № 22 (23093).
6. Рябіка В. Л., Труханов Г. Ф. Як здобути вищу освіту: Права та гарантії. — К.: Четверта хвиля, 1998. — 256 с.
7. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. — Одеса: Черноморье, 1996. — 96 с.
8. Конституция Российской Федерации. — М.: Вершина, 2003. — 48 с.
9. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки про мови в Українській РСР: Прийнятий на десятій сесії Верховної Ради УРСР одинадцятого скликання, 28 жовтня 1989 р. — К.: Україна, 1991. — 16 с.
10. Іванішин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. — Дрогобич: Відродження, 1994. — 218 с.
11. Урядовий кур'єр. — 2002, 10 грудня. — № 230 (2401).

Резюме

Стаття посвячена проблемам українсько-російського співробітництва в гуманітарній сфері, як важному фактору розвитку

добрососедских межгосударственных отношений, актуальным вопросам расширения взаимодействия двух стран в области культуры, науки и образования.

Рецензент канд. истор. наук, доцент А. Е. Румянцева

УДК 908 (477.74)

Н. Ф. Щербина

НАУКОВА СПАДЩИНА КРАЄЗНАВЦІВ-АМАТОРІВ ОДЕЩИНИ ЩОДО РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА РЕГІОНУ

Упродовж кожного періоду розвитку історичного краєзнавства історики, краєзнавці-аматори робили безцінний внесок, що потребує переосмислення. Важлива роль історичного краєзнавства у розумінні правдивості і об'єктивності висвітлення історичного процесу, наскільки про це можна говорити, підтверджується тим, що у радянський час (особливо 20 -30-ті рр. ХХ століття) серед краєзнавців було репресовано багато дослідників, вчених, які намагалися висвітлювати історичний процес всупереч офіційній ідеології і соціальному замовленню [1, с. 35]. Це свідчить, про те, що вони мали певний вплив на формування історичного мислення, історичну освіту.

З другої половини 50-х рр. в умовах соціально-політичних зрушень починається етап відродження і подальшого розвитку досліджень з краєзнавства. Значний внесок у розвиток історичного краєзнавства зробила ціла плеяда вчених і краєзнавців Одещини, серед яких можна назвати А. Бачинського, С. Борового, В. Ващенко, С. Кирилюка, В. Коновалова, П. Карішківського, С. Мельника, П. Некрасова, З. Першину, І. Пустовойтенка, М. Раковського, Ф. Самойлова, М. Синицина, М. Скрипника, Л. Смичок, В. Станка, В. Чигиріна, Р. Шувалова та багато інших.

Дослідження життя, діяльності і творчої спадщини місцевих краєзнавців є важливою складовою у вивченні історії життя суспільства, розвитку краєзнавства й історичної науки в цілому. Тому мета даної статті полягає у визначенні ролі краєзнавців-аматорів у краєзнавчому русі на Одещині у II половині ХХ століття.

Для чисельної армії місцевих краєзнавців наукові дослідження істориків-професіоналів, їх праці були одними з головних літературних джерел. Разом з тим, краєзнавці проводили само-

стійно науковий пошук. Багато з них є авторами численних історико-краєзнавчих публікацій. Так, вчитель історії середньої школи Л. Суботін видав брошуру з історії рідного села Петрівка (Комінтернівський район), а викладач історії м. Ізмаїла С. Кирилук — з історії міста Ізмаїла [2, арк. 45].

Значну допомогу вченим надавали краєзнавці-аматори в археологічних експедиціях, організації краєзнавчих конференцій. Найважливіша задача краєзнавців полягала в обліку і охороні археологічних пам'ятників на місцях. Проблема охорони пам'ятників особливо гостро підіймалась при умовах інтенсивного будівництва і промислового освоєння краю. Тісний контакт краєзнавчих організацій з провідними підрозділами археологічної науки, які брали на себе функцію наукового керівництва і координації досліджень.

Значну допомогу відділам культури місцевих органів влади, державним музеям щодо обліку, охорони і популяризації пам'яток історії, археології і мистецтва надавали краєзнавці області. Їхні права і обов'язки у справі обліку, збереження, популяризації пам'яток культури зводилися до наступних умов:

1. Надавати допомогу районним відділам культури щодо виявлення, обліку і паспортизації пам'яток історії, археології і мистецтва на території міста, села, району.
2. У кожному народному музеї мати списки, фотознімки і фотоальбоми пам'яток історії і культури міста, села, району. Два рази на рік краєзнавці спільно з відділами культури повинні інформувати обласне управління культури про появу нових історичних, археологічних та інших пам'яток. При необхідності краєзнавці повинні ставити питання перед місцевими органами влади, колгоспами, підприємствами про охорону, ремонт чи реставрацію пам'яток.
4. Краєзнавці, активісти народних музеїв повинні надавати допомогу виконавчим комітетам місцевих рад, відділу культури у справі здійснення контролю за тим, щоб археологічні розвідки і розкопки пам'яток здійснювалися виключно особами, які мають "Відкритий аркуш" (рос. "Открытый лист"), виданий Інститутом археології АН СРСР чи АН УРСР. Не допускати самовільних розкопок, руйнації залишків поселень, вивезення будівничих матеріалів з давніх споруд тощо. У випадку необхідності спасіння археологічних пам'яток чи

будівництва на території, де розташований пам'ятник, органи охорони повинні дати дозвіл на проведення робіт, і до початку цих робіт організувати наукове дослідження і фіксацію даного пам'ятника (розкопки, фотографування, заміри, передачу речових знахідок музеям тощо).

5. Відповідальність за збереження пам'яток культури згідно постанови Кабінету Міністрів СРСР покладалася на місцеві ради депутатів трудящих. Краєзнавці і активісти народних музеїв повинні були здійснювати громадський контроль щодо складання відділами культури "Сохранных обязательств" з колгоспами, підприємствами, різними установами і виконанням цих зобов'язань щодо охорони і збереження пам'яток. Досягнути такого положення, щоб над могилами героїв Радянського Союзу, воїнів Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., партизанами, над пам'ятками діячів радянської держави було встановлено шефство комсомольських, піонерських організацій, шкіл та інших установ і організацій.
6. Інформувати відділи культури, державні музеї області про цінні знахідки (історичні документи, фотографії, клади монет і дорогоцінних речей тощо), а також приймати необхідні заходи щодо їх зберігання і передачі музеям.
7. Краєзнавці повинні брати активну участь щодо проведення днів пам'яті героїв, лекцій, бесід про історію пам'яток, проведенні походів юних археологів і червоних слідопитів по містам історичних подій і давніх пам'яток.
8. Залучати червоних слідопитів, юних археологів і юних краєзнавців, громадськість села і міста щодо виявлення, вивчення, опису пам'яток історії і культури.
9. Здійснювати контроль за їхнім станом, виявляти прізвища загиблих воїнів і партизан Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. і похованих у братських могилах.
10. Брати активну участь у пропаганді пам'яток, шляхом публікацій довідкового матеріалу на сторінках газет, журналів і виступів по радіо і телебаченню. З усіх питань організаційної, методичної і наукової роботи звертатися за допомогою в Одеський історико-краєзнавчий та археологічний музеї [3, арк. 87-90].

У досліджуваній період для розвитку історичного краєзнавства на Півдні України характерне розростання краєзнавчого руху,

про що свідчить розробка місцевими дослідниками низки нових тем. Краєзнавча тематика була основною у науково-дослідній діяльності краєзнавчих активів музеїв, бібліотек, архівів, місцевих товариств охорони пам'ятників історії і культури. Негативними явищами цього етапу, слід вважати неузгодженість науково-дослідної роботи краєзнавців і науковців краю; відсутність програм роботи збирача краєзнавчого матеріалу, недостатня увага до вивчення таких питань як культура і побут міського населення краю.

Вивчення питань історичного краєзнавства ставило дослідників перед необхідністю комплексного підходу, обліку всієї сукупності політичних, економічних, демографічних чинників, що відобразилися на історичному розвитку області. У зв'язку з підготовкою до видання багатотомної історії міст і сіл України, краєзнавці провели значну роботу щодо збору і написання історії сіл і районів Одеської області. Вони виступали в періодичній пресі з цінними повідомленнями з окремих питань історії міст і сіл області. У селах, районних центрах і містах Одещини було організовано краєзнавчі товариства, групи самодіяльних дослідників на підприємствах і установах, у колгоспах і радгоспах, технікумах, вузах, профтехучилищах тощо. За ініціативою ентузіастів-краєзнавців, за активною допомогою й підтримкою місцевих органів влади, а також під керівництвом музейних працівників в Одеській області було створено понад 80 громадських музеїв різних видів. Особливо місце серед яких посідали історико-краєзнавчі музеї [4, с. 89-90].

Розвиток краєзнавства уповільнювався у 70-80-х рр. внаслідок відсутності історичних джерел на місцях. У пошуках джерел краєзнавці зверталися до музеїв, архівів, збирали матеріал у приватних осіб, записували спогади, які не завжди правильно висвітлювали історичні факти. Проте, поза увагою деяких краєзнавців залишалися архіви, тому дослідження мали іноді поверховий характер, не висвітлювали основні питання з історії краю.

Серед подвижників історико-краєзнавчого руху на Одещині можна назвати відомих краєзнавців, а саме Х. Кіскіна (Арцизький район), І. Закливенця, П. Жигалова, П. Коваленка (Березівський район), П. Тараненка (Біляївський район), В. Митєва, Н. Карайвана (Болградський район), С. Кирилюка, В. Чигирина, П. Єремія, М. Мальцева (Ізмаїльський район), П. Борисенка (Комінтернівський район), І. Богаченка, Я. Грабовенка, П. Білоуса

(Любашівський район), І. Рожкова (Ренійський район), О. Ткаченка (Татарбунарський район) та ін.

Відомий краєзнавець Ізмаїльщини С. Кирилюк, працюючи над темою дисертації: “Краєзнавча робота з учнями середньої школи”. займався вивченням історії Придунайського краю. Про це свідчать понад двадцять робіт в періодичній пресі. Хронологічні рамки його досліджень були досить широкі — від перших поселень у Придунайському краю (IV-III тис. до н. е.) до другої половини XX ст. [5]. Серія статей С. Кирилюка присвячена видатними особам, які відвідували місто. В його працях йдеться про перебування в Ізмаїлі М. Горького, В. Короленка, І. Котляревського, О. Пушкіна, О. Шмідта [6]. Таке глибоке вивчення краю підштовхнуло С. Кирилюка до написання книги про історію міста Ізмаїла. У 1959 р. вийшов перший історичний нарис про місто Ізмаїл. У передмові книги С. Кирилюк пише: “Історія цього міста складна і своєрідна і бере свій початок з найдавніших часів. Відкриємо ж її сторінки, заглянемо у минуле цього чудового краю, прослідкуємо суворий шлях, який пройшло багато поколінь, що жили на ізмаїльській землі і що боролися за своє щастя і незалежність” [7, с. 2].

Об’єктом розгляду може стати також діяльність відомого краєзнавця, який впродовж багатьох років очолював музей О. Суворова в м. Ізмаїлі — В. Чигиріна. Наприкінці 60-70-х рр. у Придунайському краю проводилися інтенсивні археологічні розкопки під керівництвом вчених Інституту археології АН УРСР і за участю співробітників музею археології Південного регіону. В. Чигирин налагоджував контакти з вченими, археологами, істориками Москви, Києва, Одеси, Кишинєва, був учасником багатьох археологічних експедицій. Про результати всіх археологічних розкопок на території Ізмаїльського району свідчать його статті у періодичній пресі [8]. Стараннями В. Чигиріна фонди музею О. Суворова поповнювалися новими експонатами, була створена нова експозиція, зали, присвячені історії міста Ізмаїла.

У 1970 р. в Ізмаїлі було створено відділення Українського товариства охорони пам’яток історії і культури, головою правління Ізмаїльської міської організації було обрано В. Чигиріна. Його організаторські здібності допомогли створити в організації актив, в який входили вчителі, історики, краєзнавці-ама-

тори, студенти тощо. Вони допомагали у виявленні історичних пам'ятників та їх охороні, у зборі експонатів, у вивченні історії місцевого краю. Діяльність В. Чигирина, як активного діяча Товариства, відмічав А. Бачинський — відомий український історик, член Одеської обласної організації товариства охорони пам'ятників історії і культури.

В. Чигирин доклав немало зусиль для створення нових відділів музею О. Суворова — діорами “Штурм фортеці Ізмаїл” (1973) і виставкового залу (1974), які стали центрами культурного життя міста. Під його керівництвом наукові співробітники музею О. Суворова написали і видали перший путівник по музею [9]. У 1976 р. вийшов фотоальбом про історію м. Ізмаїл, автором тексту фотоальбому був В. Чигирин [10]. В. Чигирин — історик, археолог, краєзнавець — впродовж всього життя вів велику дослідницьку роботу з краєзнавства.

Відомий своєю плідною краєзнавчою діяльністю одеський краєзнавець-аматор Р. Шувалов. Понад 20 років він був активний член Одеської обласної організації товариства пам'яток історії та культури. Головною темою його краєзнавчих розшуків була атрибуція поховань невідомих солдат, які загинули під час воєнних дій Другої світової війни. Він був у складі обласного комітету з керівництва операцією “Згадаємо усіх поіменно”. Результатом його історико-краєзнавчих зусиль є понад 200 публікацій. У 1997 р. було видано унікальний покажчик імен воїнів, партизан, підпільників тощо та увічнено імена всіх Героїв Радянського Союзу, і повних кавалерів ордену Слави, які були встановлені завдяки зусиллям Р. Шувалова. Він брав активну участь у роботі щодо підготовки і виданню обласної Книги Пам'яті і Книги Скорботи. До кола його краєзнавчих досліджень входило й вивчення діяльності в Одесі болгарських просвітників В. Априлова, В. С. і Н. Х. Палаузових; пошук пам'ятних місць, пов'язаних з діяльністю грецького товариства “Феліки Етерія”; одеської адреси А. Ахматової, Н. Гарина-Михайловського, Е. Павлюченко тощо. Р. Шувалов був активним членом Пушкінської комісії та історико-краєзнавчої наукової секції “Одесика” Одеського будинку вчених.

Таким чином, у II половині ХХ століття на Одещині завдяки зусиллям краєзнавців-аматорів багато аспектів місцевої історії краю різних періодів мали своє дослідження. Значна робота була

проведена щодо виявлення матеріалів з місцевої історії, що стало вагомим внеском у розвитку історичного краєзнавства на Одещині. Одним з яскравих проявів розвитку історичного краєзнавства у досліджуваній період став вихід у світ одеського тому “Історії міст і сіл Української РСР”, у підготовці якої брали участь науковці, викладачі, учителів, представники громадськості та краєзнавці-аматори. Це видання стало своєрідним підсумком формування нового напрямку історико-краєзнавчих досліджень, адже саме підготовка до написання сприяла виданню нової історико-краєзнавчої літератури, створенню краєзнавчих осередків, проведенню різноманітних краєзнавчих, пам’яткознавчих програм, підвищенню рівня краєзнавчих досліджень у регіоні, поліпшило організацію та координацію регіонально-історичних студій, конференцій, семінарів, нарад тощо. Саме краєзнавці-аматори забезпечували збереження, дослідження і популяризацію історії рідного краю, а також збагачували свій науковий доробок, який ставав необхідною основою для пізнання історичної реальності. В статті представлена частина цих матеріалів, тому в перспективі виникає необхідність проаналізувати та систематизувати діяльність краєзнавців-аматорів нашого регіону, виявити місцевих дослідників — яскравих представників історичного краєзнавства нашого краю, установити біографічні данні краєзнавців, простежити джерела їх краєзнавчих інтересів, охарактеризувати творчу спадщина краєзнавців, визначити напрямки і методи їх роботи, проаналізувати їх роль у культурному житті регіону, визначити значення для сучасних історико-краєзнавчих досліджень.

Література

1. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания “Истории городов и сел Украинской ССР”. — К., 1981. — 128 с.
2. Справка о состоянии и мерах улучшения работы музеев и краеведческой работы в области // ДАОО. — Ф. Р. 6712. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 43-45.
3. Права и обязанности краеведов в деле учета, сохранения, популяризации памятников культуры // ДАОО. — Ф. Р. 6712. — Оп. 1. — Спр. 142. — Арк. 87-90.
4. Історичне краєзнавство в Українській РСР / П. Т. Тронько, В. О. Горбик, О. І. Лугова та ін.; відп ред. П. Т. Тронько; АН УРСР, Ін-т історії. — К.: Наукова думка, 1989. — 237 с.

5. Кирилюк С. Революційні події 1905-1907 рр. // Придунайська правда. — 1956, 22 січня. — С. 4.; Кирилюк С. Перше згадування про Ізмаїл // Придунайська правда. — 1956, 21 жовтня. — С. 4.; Кирилюк С. Далеке минуле Ізмаїла // Придунайська правда. — 1956, 28 жовтня. — С. 4. та інші.
6. Кирилюк С. І. П. Котляревський в Ізмаїлі // Придунайська правда. — 1955, 30 січня. — С. 4.; Кирилюк С. А. С. Пушкін в Ізмаїлі // Придунайська правда. — 1955, 20 лютого. — С. 4. та інші.
7. Кирилюк С. Ізмаїл. Короткий історический нарис. — Одеса: Одеське книжне видавництво. — 1959. — 76 с.
8. Чигирин В. В глиб тисячоліт (По слідах археологічних розкопок на території Ізмаїльського району) // Ленінський шлях. — 1972, 11 січня. — С. 4.
9. Ізмаїльський музей О. В. Суворова. Путівник / Авт. тексту В. К. Чигирин та ін. — Одеса: Маяк, 1968. — 116 с.
10. Ізмаїл. Фотоальбом / Авт. тексту В. К. Чигирин. — К.: Мистецтво, 1977. — 48 с.

Резюме

В статті аналізуються діяльність краєведів-аматорів Одещини, а також їх основні наукові праці стосовно розвитку історического краєзнання в регіоні.

Рецензент канд. істор. наук, доцент В. Е. Пилипенко

УДК

О. Б. Дьомін

ІСПАНО-НІДЕРЛАНДСЬКЕ ДВАНАДЦЯТИЛІТНЄ ПЕРЕМИР'Я 1609 РОКУ ТА ПОЗИЦІЯ АНГЛІЇ

Відомий англійський економіст Томас Мен (1571-1641) як сучасник подій писав про республіку Сполучені Провінції Нідерланди: “Усьому світу дивом здається, що така маленька країна ... маючи обмаль природних багатств, їжі, лісу чи інших необхідних для війни і миру припасів, попри це має все у такому надзвичайному достатку, що крім своїх власних потреб (дуже великих) ... продає іншим державам кораблі, артилерію, снасті, зерно, порох, кулі тощо”. І це при тому, що в ті роки, коли писались ці рядки, формально нідерландці вели впродовж десятиліть

війну з Іспанією, відому під назвою Вісімдесятилітня війна. Її остаточні підсумки були підведені на Вестфальському конгресі 1648 р. із юридичним визнанням незалежності Сполучених Провінцій Нідерландів. Але цьому передували роки важких випробувань, що почались із антикатолицького народного виступу 1566 р. відомого під назвою Іконоборське повстання.

Існують різноманітні підходи до періодизації історії боротьби нідерландців за незалежність. Та попри історіографічні розходження, її віхами стали 1581 р. — позбавлення Філіпа II влади над провінціями і 1609 р. — припинення військових дій та встановлення перемир'я на дванадцять років між королем Іспанії та штатами Сполучених Провінцій Нідерланди. Цим роком позначають де-факто незалежності Провінцій, враховуючи дипломатичне визнання нової країни трьома європейськими державами — Францією, Англією та Венецією.

Впродовж усього часу боротьби нідерландців проти іспанського панування іноземні країни втручались у внутрішні справи нідерландських провінцій під будь-якими приводами та з різноманітними, найчастіше далекими від інтересів самих провінцій, цілями. Найбільш активно використовували політичну та військову ситуації на підконтрольній іспанській короні території Франція та Англія. Їх протидія посиленню позицій Іспанії на бережжі Північного моря об'єктивно співпадала із незалежницькими прагненнями населення Сполучених Провінцій Нідерланди.

Одночасно нідерландська революція стала надзвичайною геополітичною подією, яка суттєво змінила тло європейських міжнародних відносин та сприяла перерозподілу політичного простору та політичної ієрархії Європи. Англія часів правління королеви Єлизавети Тодор (1558-1603) сповна використала надані історією можливості для піднесення ролі та ваги своєї держави в Європі. В середині XVI ст. вона була другорядною європейською країною, але вже у 60-і — на початку 70-х рр. зайняла місце гегемона Британських островів. В наступні десятиліття, попри жорстку європейську конкуренцію, англійці почали боротьбу за посилення свого впливу на європейську та світову політику. Війна із Португалією за право плавати та торгувати в межах португальського колоніального світу, “торговельна війна” із нідерландськими провінціями та іспанською адміністрацією, “дипломатична революція” у відносинах із Францією, пряме військове втручан-

ня в події нідерландської революції сприяли зростанню політичного авторитету королеви Єлизавети в європейських справах [1]. Наступним кроком Англії на шляху перетворення в провідну європейську країну стала війна із Іспанією, яку Лондон вів разом із Францією та Сполученими Провінціями в рамках Троїстого союзу, створеного 1596 р. [2].

Проте виснажена релігійною та громадянською війною Франція виявилась неспроможною вести ще й активну зовнішню війну. У 1598 р. король Франції Генріх IV уклав мирний договір із Іспанії та вийшов із Троїстого союзу. Англія ще впродовж п'яти років у союзі із Сполученими Провінціями Нідерландів вела війну із Іспанією. Ситуація змінилась після смерті королеви Єлизавети у 1603 р., коли англійський престол зайняв король Шотландії, який правив у Англії під ім'ям Джеймс I.

В серпні 1604 р. Джеймс I підписав договір про припинення англо-іспанської війни та відновлення миру між двома країнами. Спроба іспанської делегації на мирних переговорах у Лондоні долучити до договору Сполучені Провінції за умов визнання ними верховної влади правителів південнонідерландських провінцій доньки Філіпа II Ізабелли та її чоловіка ерцгерцога Альберта зазнала краху.

Таким чином, із 1604 р. Сполучені Провінції Нідерландів залишилися сам на сам у війні із Іспанією. На той час військово-політична ситуація на теренах Нідерландів не надавала переваги жодній із протидіюючих сторін. Перемоги змінювались поразками: завдячуючи військовому таланту Моріца Оранжського голландці захопили ряд іспанських фортів та розгромили іспанську армію при Ньюпорті. Зате у 1604 р. іспанці, після кількарічної облоги, оволоділи Остенде. Ряд успішних операцій з іспанського боку провів головнокомандувач іспанської армії ерцгерцога Альберта генерал-фельдцейхмейстер Амброзій Спінола, який у 1606 р. здійснив вдалий похід в Оверейсел і Зютфен. Та в наступному році голландці розгромили іспанський флот біля Гібралтару. Загальне знесилення, втрата боєздатності військ і визнання частиною політиків обох сторін неспроможності розв'язання конфлікту військовими засобами, відкривали шлях до мирних переговорів. Пропозиції про це неодноразово надходили до Сполучених провінцій із столиці південних провінцій Брюсселя.

Хиткість та непевність ситуації сприяла підписанню у квітні 1607 р. шестимісячного перемир'я і початку переговорів про укладення миру. Однак у Голландії одностайної думки щодо нього не склалося. Одному із найвпливовіших нідерландських політиків великому пенсіонарію Голландії Й. Олденбарнефелту (Олденбаршевелту) та частині купецької олігархії, які схилились до підписання мирної угоди, протистояли військові кола на чолі з принцом Морицем Оранжським і окремі групи купецтва, пов'язаного із заморською торгівлею, що були зацікавлені в продовженні війни [3].

Одностайної позиції не існувало і в Брюсселі. Є підстави вважати, що якраз А. Спінола за сприяння головного радника Філіппа III герцога Лерми став одним із ініціаторів початку переговорного процесу. Його похід 1606 р. до кордонів Голландської республіки, загарбання і захист Гролля увійшли до числа найбільш відомих військових подій початку XVII ст. Та в кінці кінців результат виявився майже нульовий. На його подальші дії вплинули загальний стан армії, відсутність фінансування та, нарешті, відверте небажання Філіппа III бачити свого головнокомандувача у Мадриді, оскільки король не хотів навіть слухати прохань про надання грошової допомоги Південним Нідерландам. Комплекс цих причин, разом із внутрішнім становищем в Південних Провінціях схилили А. Спінолу до думки про необхідність досягти домовленості із Сполученими Провінціями. Тому за його ініціативи у 1607 р. було укладено перемир'я, і саме його наполегливість, незважаючи на протидію посла короля Філіппа III в Брюсселі дона Хуана де Ібарра, змусила розпочати переговори в Гаазі з представниками Сполучених Провінцій. Коли ж справи на переговорах почали гальмуватися, А. Спінола сам поїхав до Гааги, щоб особисто взяти участь у роботі мирної конференції.

Історія укладення миру 1609 р. недостатньо вивчена в літературі [4]. Є навіть підстави говорити, що для сучасних істориків це — “забутий мир”. Починалась конференція тяжко, бо Голландія обов'язковою передумовою майбутніх переговорів висунула вимогу попереднього визнання Сполучених Провінцій “вільними та незалежними штатами”, тобто, фактично суб'єктами міжнародних відносин. Проте у жовтні 1607 р. король Іспанії Філіп III, хоча із певними застереженнями, але погодився з цим [5].

Історики вважають, що ледь не основною причиною, яка підштовхнула короля Філіпа III та його міністра герцога Лерма до цього кроку, було бажання забезпечити захист своїх колоній від зазіхань голландців. Втім, слід враховувати й інші чинники [6].

У Гаазі, крім зацікавлених сторін, зібралися представники ряду європейських монархій — Франції, Англії, Данії. До них приєдналися послы німецьких протестантських князів — пфальц-графа Рейнського, курфюрста Бранденбурзького, ландграфа Гесенського. Тобто, провідні європейські держави виявили високу ступінь зацікавленості щодо, здавалось би, регіональної проблеми. Отже, фактично в Гаазі засідав перший загальноєвропейський мирний конгрес нового часу. Він розтягнувся на два роки і пройшов двома етапами: спочатку в Гаазі, а потім в Антверпені. Про важливість події свідчив високий рівень дипломатичного представництва майже на усіх етапах конференції.

Незважаючи на те, що французьку делегацію очолював посол Жаннен, визначальну роль у роботі конференції відіграв король Генріх IV, який діяв через свого посла. Для французького монарха переговори відкривали шлях до реалізації деяких положень так званого “Великого проекту”. Його ідея виникла у короля Генріха IV ще наприкінці XVI ст. і була зв’язана із створенням політичної системи європейських держав. Проект Генріха IV принципово відрізнявся від планів “всесвітньої християнської монархії” Карла V Габсбурга. Останні передбачали в ідеалі створення монархії, яка б об’єднувала всі країни Західної Європи на чолі з самим імператором, тобто пропонувалось відродження середньовічної імперії, але у новому, більш привабливому вбранні. Король Генріх IV пропонував розбудову фактично модерної Європи на федеративних засадах, а зустріч у Гаазі представників європейських країн розглядав як початок конкретних кроків у цьому напрямку.

Англію на конференції представляли Вінвуд і Спенсер. Головний радник англійського короля Джеймса I Роберт Сесіль (з 1605 р. — маркіз Солсбері) в інструкціях послам, як завжди, недостатньо чітко визначив кінцеву ціль їх місії. Його стратегічна мета полягала в подальшому поглибленні європейського конфлікту, але за умов мінімальної участі в ньому Англії. Послам наказувалося, не виступаючи відверто проти миру, підтримувати ту частину Генеральних штатів, яка планувала продов-

ження війни. Вказівки дипломатам підтверджують характеристику зовнішньої політики Джеймса I та Р. Сесіля як балансування між Іспанією та Францією, яку дав їй венеціанський посол у Лондоні [7]. Генеральні штати Сполучених Провінцій Нідерландів представляли граф Віллем Нассау, фон Бредероде і уповноважені від кожної провінції. Найбільш впливовою фігурою серед них був Й. Олденбарнефелт, прибічник миру з Іспанією [8].

Офіційно мирна конференція відкрилася на початку лютого 1608 р., коли в Гаагу прибули делегати ерцгерцога Альберта, уповноважені також виступати також і від імені короля Іспанії. Фактично ж іспанську делегацію очолював А. Спінола. В центрі уваги дипломатів знаходились питання надання незалежності Сполученим Провінціям Нідерландів, введення свободи віросповідання католицької релігії в цій країні та умови торгівлі підданих Республіки в Індіях. Найбільші розходження виявились у останньому питанні [9]. Лише в квітні делегації виробили компромісну взаємоприйнятну позицію, але в серпні стало відомо, що король Філіпп III наполягає, насамперед, на усуненні голландців від іспанської торгівлі і на толерантному ставленні до католицької релігії у Сполучених Провінціях як на необхідних умовах визнання їхньої незалежності. Це означало, по суті, безперспективність подальших переговорів, бо відкидало їх на початкову стадію.

У цей вирішальний момент, всупереч позиції прибічників закінчення переговорів принца Морица Оранжського і представників провінції Зеландія, французький та англійський повноважні делегати виступили в якості посередників, відкривши у лютому 1609 р. в Антверпені новий етап конференції з делегатами ерцгерцога Альберта. Як і раніше, основною перепороною на шляху до порозуміння стало питання колоніальної торгівлі. Проте наполегливість сторін, і не в останню чергу представників Англії та Франції дала результати. Кінцевий варіант домовленості передбачав надання Нідерландам таких само прав на ведення торговельних операцій в габсбурзьких володіннях, що й союзникам Іспанії, а поза цими кордонами, тобто в Індіях, для купецтва Сполучених Провінцій вимагався дозвіл короля Іспанії. В районах, не зайнятих іспанцями, досить було рішення тубільців, причому на іспанську королівську адміністрацію покладався обов'язок не перешкоджати цій торгівлі. Король Філіпп III, ерцгерцог Альберт та його дружина визнавали незалежність Сполуче-

них Провінцій, проголосивши їх “вільними державами, штатами і провінціями, до яких вони не мають претензій”. Крім того, у домовленостях були зафіксовані обмеження свободи віросповідання католицької релігії у Сполучених Провінціях, а також проводилось невелике корегування кордонів у Брабанті і Фландрії. Чи не основним досягненням голландців стало визнання їх права збирати мито з суден, які рухались по Шельді до Антверпена, і заборона торгівлі на Шельді з боку моря. Згодом це дозволило голландським купцям позбутися конкуренції Антверпена, а Амстердаму — посісти його місце в міжнародній торгівлі та кредитних операціях.

9 квітня 1609 р. представники Генеральних штатів Сполучених Провінцій Нідерландів зустрілися в Антверпені з учасниками конференції і підписали вироблену ними угоду. Особливу наполегливість і водночас значну поступливість виявили фламандські депутати ерцгерцога Альберта. Для них укладення договору стало важливим успіхом: адже не виключалась можливість, що Південні Нідерланди можуть опинитись між двома вогнями [10]. Англіїці мали серйозні сумніви відносно того, чи буде ця угода ратифікована Іспанією, враховуючи попередню позицію іспанської корони. Однак через три місяці з Мадриду надійшло повідомлення, що 7 липня 1609 р. король Філіп III підписав договір [11]. Цей документ отримав назву “Дванадцятилітнє перемир’я”, оскільки термін його дії встановлювався на 12 років. Прямим наслідком підписання угоди стало дипломатичне визнання Сполучених Провінцій європейськими державами. Посланці Генеральних штатів Нідерландів у Франції, Англії і Венеції отримали статус послів, а в жовтні 1609 р. Джеймс I і свого представника в Гаазі підвищив до рангу посла. Незабаром його приклад наслідували також інші монархи. Таким чином, конференція в Гаазі і Антверпені підтвердила, що сорокап’ятирічна боротьба Іспанії проти Нідерландської революції закінчилась повним крахом.

Перебіг подій 1607 — 1608 рр. показав, що впродовж переговорів позиція Англії змінилася і еволюціонувала від прихованого неприйняття миру до активної підтримки виробленої угоди. Це було пов’язано з оформленням нового франко-англо-голландського союзу. Ще влітку 1607 р., під час перерви в переговорах, Франція і Англія дали Сполученим Провінціям згоду стати

гарантами їх майбутнього миру з Іспанією. 23 січня 1608 р. Голландія і Франція уклали оборонний союз. Король Франції і Генеральні Штати брали на себе обов'язок у разі порушення миру надсилати в якості взаємодопомоги експедиційні сили для спільних дій. Подібного типу союз між Англією і Сполученими Провінціями сторони оформили угодою від 26 червня 1608 р., згідно з якою союзницькі зобов'язання Англії складали 20 військових кораблів, 6 тисяч піхотинців і 400 кіннотників [12]. Зміцненню цього союзу сприяло те, що за Англією залишались міста Брил і Фліссінген, які Штати передали їй ще за часів правління королеви Єлизавети як гарантію повернення наданих англійською стороною позик. У них розміщувались англійські гарнізони, і лише згодом, у середині другого десятиріччя XVII ст., коли Джеймс I опинився у скрутному фінансовому становищі, він фактично продав ці міста голландському урядові за ціну в три рази меншу, ніж складав борг Голландії.

Вже після успішного завершення конференції в Антверпені представники Англії, Франції і Сполучених Провінцій оформили 17 червня 1609 р. спільний договір про гарантії, який базувався на угодах попереднього року [13]. В ньому конкретизувались ситуації, які могли викликати необхідність ведення спільних військових дій проти Іспанії: перешкоди іспанців чи фламандців голландській торгівлі в Індіях або розгортання іспанцями воєнних акцій проти країн Нового світу, які надали голландцям право торгівлі. Трьохсторонній договір підтвердив першочергову зацікавленість Англії не в поверненні нідерландських боргів, як стверджував М. Лі стосовно англо-голландської угоди 1608 р. [14], а у зосередженні сил для експансії у Новий світ.

У сучасній історіографії висловлюється точка зору, нібито Англія приєдналася до договору про гарантії, побоюючись, що її відмова змусить Голландію шукати союзника в Парижі [15]. Проте, як було з'ясовано вище, такий підхід відповідав політиці Р. Сесіля — зіштовхнути між собою Францію та Іспанію. Але свою позицію він змінив у 1607-1608 рр. Договір про спільні гарантії відкривав перед союзниками широкі можливості для вторгнення в колоніальні володіння Іспанії під будь-яким, навіть незначним, приводом. Для англійців питання колонізації нових земель і колоніальної торгівлі мало не менше значення, ніж для голландців. Недооцінка Джеймсом I у 1604 р. ролі для Англії

Нового світу і “тіньових колоніальних структур” призвела до укладення не вигідного договору з Іспанією. Та вже невдовзі позиція англійського короля у колоніальному питанні, незважаючи на його особисте бажання уникати конфліктів з Іспанією, почала змінюватись, що засвідчило надання патенту для колонізації Північної Америки вже в 1606 р. Фінансові ускладнення корони переконали політичну еліту у необхідності активізації колоніальної експансії і у неспроможності тільки власними силами скасувати монополію Іспанії. На тлі цих змін розгортався поступовий процес визнання Джеймсом I та його радниками ваги колоніального питання. Англійська політика поверталась до часів боротьби із португальцями, коли під гаслами “фактичної окупації” англійці боролись за вільний доступ до територій не зайнятих європейцями [16].

Тому є підстави вважати, що саме зацікавленість англійського суспільства у колоніях спричинила приєднання Англії до франко-голландського альянсу. Події 1607-1609 рр. показали зміни у зовнішній політиці Англії, зміщення підходів Джеймса I стосовно Нового світу, заклали підвалини англо-франко-голландського союзу. Доказом переміни курсу Англії від балансування між Францією та Іспанією до союзу з першою стало надання патенту Ост-Індській компанії у 1609 р. Міжнародні угоди 1608-1609 рр. призвели до формування нового політичного розподілу сил у західноєвропейському просторі, сприяли певному відходу Англії від політики дистанціювання від франко-іспанського суперництва, ознаменували початок нового етапу колоніальної політики, позначеного фактичною ліквідацією (юридично Іспанія скасувала дію Тордесільяського договору тільки у 1777 р.) монополії Іспанії на Новий світ. Для Сполучних Провінцій Нідерландів “Дванадцятилітнє перемир’я” надавало можливості відновитись після виснажливих років війни.

Результати, досягнуті на переговорах в Гаазі та Антверпені, мали загальноєвропейське значення. Кінець першого десятиліття XVII ст. характеризувався зростанням військової та політичної напруги в Західній Європі, особливо на кордонах німецьких земель. Разом із підвищенням активності зовнішньої політики Франції, збереженням іспано-нідерландського конфлікту, утворенням франко-нідерландського та англо-нідерландського союзів з’являлась небезпека сповзання Європи до повномасштабної

війни. Вона й вибухне, але тільки в 1618 р., через дев'ять років після підписання "Дванадцятилітнє перемир'я". Можна вважати, що домовленості, досягнуті в Гаазі та Антверпені, зберегли європейський мир майже на десятиліття.

Література

1. Дьомін О. Б. Біля витоків англійського атлантизму. Зовнішня політика Англії кінця 50 - кінця 80-х років XVI ст. — Одеса, 2001.
2. Wernham R. B. *After the Armada: Elizabethan England and the Struggle for Western Europe, 1588-1595.* — Oxford, 1985; Барбанов Ю. М., Дьомін О. Б. До передісторії першого військово-політичного союзу в Європі на початку XVII ст. // Український історичний журнал. — 1997. — № 6. — С. 36-38.
3. Geyl P. *The Revolt of the Netherlands.* — L., 1932. — P. 250-254; *Tex J. den. Oldenbarnevelt.* — Cambridge, 1973. — V. 1. — P. 359-422.
4. Wilson C. *The Transformation of Europe 1558-1648.* — Berkeley, 1976. — P. 182; Parker G. *The Dutch Revolt.* — Norwich, 1979. — P. 239-240.
5. Dumont J. et Rousset de Missy J. *Corps universal diplomatique du droit des gens, contenant un recueil des traites d'alliance de paix, de treve, de neutralite.* — Amsterdam, 1728. — T. V, pt. 2. — P. 83-84.
6. Israel J. I. *The Dutch Republic and the Hispanic world.* — Oxford, 1982. — P.2-4; Elliott J. H. *Spain and its world, 1500-1700.* — L., 1989. — P. 116.
7. Lee M. *James I and Henry IV. An Essay in English Foreign Policy 1603-1610.* — Urbana, 1970. — P. 51, 88-89, 139-140.
8. *The Low Countries in the Early Modern Times.* — N. Y., 1972. — P. 109-112; Gardiner S. R. *History of England from accassion of James I. To the outbreake of the civil war, 1602-1642.* — L., 1893. — V. 2. — P. 22; Бушмакин М. Д. *Международная обстановка в Европе к началу XVII века и основные тенденции внешней политики Франции после заключения Вервенского мира // Ученые записки Казанского педагогического института.* — 1956. — Вып. II. — С. 135-138.
9. *Calendar of State Papers, Domestic series, Edvard IV, Mary, Elizabeth, 1547-1603 (Далі — CSP, Dom.).* — L., 1882. — V. 6. — P. 411; *European Treaties bearing on the History of the United*

- States and its Dependencies to 1648 / Ed. by F. G. Davenport. — Washington, 1917. — P. 260-261; Lee M. Op. cit. — P. 106-108, 131-133; Israel J. I. Op. cit. — P. 8-9.
10. Steinberg S. H. The “Thirty Years war” and the conflict for European Hegemony, 1600-1660. — L., 1966. — P. 10; Parker G. Europe in crisis 1598-1648. — N. Y., 1980. — P. 132, 134-135; Israel J. I. Op. cit. — P. 10-12.
 11. CSP. Dom. — V. 6 — P. 505; Dumont. — T. V, pt. 2. — P. 99-102.
 12. Dumont. — T. V, pt. 2. — P. 89-91, 94-95.
 13. Ibid. — P. 110; Calendar of State Papers and Manuscripts, relating to English affairs, existing in the archives and collections of Venice and in other libraries of Northern Italy. — L., 1904. — V. 11. — P. 96-102, 260.
 14. Lee M. Op. cit. — P. 113-116.
 15. Howat G. Stuart and Cromwellian foreign policy. — L., 1974. — P. 57; Loomie A. J. Spain and the Early Stuarts, 1585-1655. — Norfol, 1996. — P. 43.
 16. Дьомін О. Б. Біля витоків. — С. 101-116.

Резюме

Автор исследует вопрос, связанный с историческим событием: испанско-нидерландским двенадцатилетним перемирием 1609 года и позицию Англии.

Рецензент доктор истор. наук, профессор А. Ф. Ивашин

УДК 94 (477):856.8] “16/17”

І. С. Міронова

УКРАЇНСЬКА ПОШТА В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ПАВЛА І (1796-1801 рр.)

Пошта в житті людей займає важливе місце, оскільки є важливим показником торгового, економічного та культурного життя населення. Але її діяльність не обмежується лише вказаними критеріями, більш важливим є її соціальне значення, яке призване слугувати цілям сімейного, громадського, державного життя і духовно-моральним потребам людства.

Історія поштового розвитку в Україні багата цікавими фактами і подіями, що заслуговують уваги сучасників. Питаннями розвитку та діяльності поштового зв'язку Російської імперії

займалися дореволюційні дослідники О. Бржозовський, М. Соколов, Д. Толстой, І. Хрущов та ін. [1]. В своїх роботах автори, розглядаючи утворення та розвиток поштової структури Російської імперії, не надавали належного значення українській пошті. Питання поштового розвитку України в період правління Павла I не отримали належного висвітлення і в працях сучасних дослідників. Саме цю прогалину намагається заповнити автор статті.

Початок урядових поштових установ у Росії та Україні було покладено Петром I: ним були влаштовані перші поштамти і поштові контори, утворене поштове управління з генерал-поштдиректором на чолі, якому були підлеглі поштові і ямські установи [2].

Нащадки Петра I по відношенню до пошт слідували більшою частиною по стежі, ним вказаній. Головна діяльність була направлена на повсюдне влаштування пошт. Декілька разів було підтверджено про влаштування правильних пошт від Москви через Калугу, Севськ і Глухів до Києва та інших українських міст [3].

У XVIII ст. центральне управління поштовою справою було зосереджено в Колегії іноземних справ і в Ямській канцелярії. В 1781 р. при Колегії іноземних справ був організований Поштовий департамент, який отримав адміністративну і фінансову самостійність і був підлеглий безпосередньо імператору. В 1782 р. під загальним управлінням Сенату було створене Головне правління поштових справ [4].

З розширенням функцій і обсягів роботи Московського поштамту, якому підпорядковувалися стани й в Україні, постала необхідність організувати окремий верховний поштовий орган і в нашій країні. Так, у 1782 р. у Чернігові був заснований Малоросійський поштамт, якому підпорядковувалися всі поштові установи Лівобережної України та прикордонний поштамт в Ольвіополі. Малоросійська пошта була підзвітна Поштовому департаменту [5].

В кінці XVIII - на початку XIX ст. в Російській державі відбувалося подальше зміцнення державного апарату і посилення його централізації. Були створені два нових вищих державних органи — Державна Рада і Комітет міністрів, центральними органами управління стали міністерства [6].

Катерина II хоча й перетворила пошту на солідне комерційне підприємство, але використання підвищеної прибутковості пошти

для її ж удосконалення і потреб ніяк не простежувалося. Павло I за своє короткочасне правління зумів вжити важливих заходів для розвитку пошти [7].

В 1797-1800 рр. Павлом I був проведений ряд реформ поштового управління: 1) відбулася реорганізація у структурі військово-польової пошти; 2) встановлені нові штати поштового відомства; 3) відновлена ямська система утримання поштових станцій; 4) влаштовані поштові будинки; 5) встановлене обов'язкове страхування грошей і посилок, які пересилалися поштою; 6) влаштовані екстра-пошти.

Розглянемо зміст кожної реформи окремо.

Поступові зміни у системі державного управління і постійні війни, які вела Росія у XVIII ст., вимагали реорганізації військово-польової пошти і кур'єрського урядового зв'язку. В кінці 1796 р. Павло I заснував Фельд'єгерський корпус як спеціальну військову частину, яка призначалася для відбування служби урядового зв'язку і виконання доручень імператора.

17 грудня 1796 р. Павло I затвердив штат фельд'єгерського корпусу в кількості одного офіцера і тринадцяти фельд'єгерів. Але практика роботи перших місяців показала, що такий штат доволі малий для забезпечення доставки всіх важливих урядових документів по країні і за кордон і виконання спеціальних доручень імператора. Тому 2 лютого 1797 р. імператорським указом був затверджений новий штат фельд'єгерського корпусу в кількості двох офіцерів і тридцяти фельд'єгерів. Указом було встановлено грошове жалування чинам корпусу: капітану — 340 руб. на рік, підпоручику — 200 руб., фельд'єгерям — по 100 руб. [8].

Штат фельд'єгерського корпусу був укомплектований за рахунок особистого складу кавалерійської частини придворного призначення — кавалергардів, а також гвардійських унтер-офіцерів Ізмайлівського, Преображенського і Семенівського полків. При першому комплектуванні корпусу особлива увага приділялася зовнішньому вигляду і фізичним здібностям чоловіків, які зараховувалися на фельд'єгерські посади. Кількість прийнятих на службу у 1796 і 1797 рр. склала 42 особи і перевищила встановлену за штатом на 10 чоловік.

Коло службових обов'язків фельд'єгерів у перші часи не було чітко визначеним, не було тоді і нормативних документів, які б регламентували службу і поведінку складу корпусу. Доручення,

які доводилося виконувати фельд'егерям були різнобічними: доставка важливих і термінових імператорських документів членам уряду, головнокомандуючим арміями та іншим посадовим особам; супроводження імператора, членів імператорської родини та їх закордонних гостей; перевезення грошових сум і державних цінностей; виконання поліцейсько-жандармських функцій, які полягали у супроводженні політично неблагонадійних осіб на каторгу та цілий ряд доручень іншого характеру.

Обмундирування фельд'егерів було схожим з драгунським, до того ж форма офіцерів корпусу мало відрізнялася від форми фельд'егерів: офіцери носили шляпи з султаном із пір'я, у фельд'егерів же вони були прикрашені тільки золотим зубчастим галуном. Символом офіцерського звання тієї епохи була трость, яку носили всі фельд'егері.

В часи правління Павла I фельд'егерський корпус знаходився у підлеглості Кабінету імператора, а пізніше, з 26 січня 1808 р. указом імператора Олександра I він був переведений у підлеглість до військового міністра.

Наступні реформи Павла I стосувалися реорганізації державного поштового зв'язку.

Через погане влаштування поштових станцій і повільне пересилання кореспонденції, Павло I обов'язки по утриманню ямської гоньби поклав на місцеве начальство. За указом 19 січня 1797 р. губернатори по дорогам до обох столиць, між губерньськими та іншими “знатними” містами мали поставити необхідну кількість коней; для кур'єрів царського двору виділяти на дорогах від 6 до 10 коней, яких, крім кур'єрів, нікому не давати; губернатори мали посилати до Сенату звіти про кількість станцій і коней на них [9]. За указом, поштові станції мали знаходитися одна від одної на відстані від 20 до 30 верст. Контроль за кількістю поштових коней, пошт і станцій “відавався” Головному директору пошт. Губернаторам і земському начальству мали сприяти і звітувати. Одночасно заборонялося відправляти із військ кур'єрів, а користуватися звичайною поштою, а якщо справи вимагали великої спішності — пошту відправляти через естафети або нарочних [4, с. 17].

Сенатським указом від 16 липня 1797 р. утримання пошт покладалося на ямщиків або наряди від міст і повітів. Наступним указом від 19 травня 1800 р. визначалося, щоб “всі гу-

бернські правління предписали нижнім земським судам співдіяти утриманню поштових станцій і отримали від них рапорти про їхню відстань” [10] і т. п.

2 вересня 1797 р. Павло I видав укази “Про порядок відправлення поштою вантажів” і “Про пожалування Д. П. Троцинському, першому членові Головного поштового правління чина таємного радника”, який пізніше став на чолі Головного поштового відомства [5, с. 45].

В 1799 р. були затверджені перші штати для відновлених у попередні часи поштових установ імперії. За цими штатами поштове керівництво належало шести поштамтам: Санкт-Петербурзькому, Московському, Малоросійському, Литовському, Тамбовському і Казанському. З 1800 р. до них приєднався ще сьомий — Сибірський. Кожен поштамт управляв поштовою частиною у кількох губерніях. На місцях прийомом і видачею кореспонденції займалися поштові контори. Загальна кількість поштових установ у Російській державі до початку XIX ст. складала 458, працювали в них біля 5 тис. службовців [11]. Штат Малоросійського, як і інших поштамтів, складався з поштдиректора, його помічника, секретарів, експедиторів, їх помічників, протоколістів, перекладача, архіваріуса, реєстраторів, бухгалтерів, їх помічників, економа, його помічника, езекутора, його помічника, цензорів, офіцерів для огляду поштових станцій та інших чиновників і службовців [12].

Поштамтам підпорядковувалися польові поштамти, експедиції у містах і контори, які поділялися на п’ять розрядів. До першого розряду належала Дубосарська прикордонна поштова контора, до другого — губернські прикордонні і портові поштові контори, до третього — тільки губернські поштові контори, до четвертого — прикордонні і портові (не губернські) контори і до п’ятого — міські поштові контори [13]. Штати поштових контор склалися із поштмейстера, його помічника, бухгалтера (за виключенням міських поштових контор) та інших службовців. У поштових конторах перших двох розрядів передбачалася посада перекладача. Станції наглядалися чиновниками повітових контор. Різниця в оплаті праці службовців була великою. Якщо поштдиректор одержував платню у 1875 руб., то платня доглядача станції та листоноші не перевищувала 30 руб. на рік [12].

Поштові експедиції поділялися на міські і повітові і складалися із поштового експедитора та інших нижчих службовців. В міських поштових експедиціях існувала посада помічника експедитора.

Поштові станції при Павлі I були віддані під нагляд повітових поштових контор і експедицій, а також листонош, які супроводжували пошти. На чолі їх стояли поштові наглядачі. В тих містах і селищах, в яких знаходилися поштові контори і експедиції, поштові наглядачі були замінені місцевими листоношами.

У 1801 р. в Малоросійській губернії нараховувалося 88 станцій, на яких утримувалося 1438 коней; у Слобідсько-українській губернії — 43 станції і 549 коней; у Новоросійській — 154 станції і 1622 коня; у Київській — 48 станцій і 634 коня. Отже, в українських губерніях нараховувалося на згаданий рік 333 станції, на яких утримувалося 4243 коня (приблизно від 10 до 12 коней на кожній станції) [14].

Всі поштові службовці, в тому числі листоноші і ямщики, перебували як би на військовій службі. Поштове керівництво заради прагнення мати сталі, перевірені кадри надавало великого значення спадковості посад. Справа батьків передавалася дітям, сторонні особи до поштової справи не допускалися. 30 вересня 1799 р. був виданий указ, за яким діти поштарів призначалися на поштову службу у званні їхніх батьків на посаду нижчих канцелярських службовців при Поштовому департаменті. В одному із приказів генерал-поштдиректора був взагалі принижуючий людську гідність пункт: “дітей, прижитих поштовими чиновниками вважати прикріпленими до поштового відомства”. Кожний, хто закінчив поштове училище, був зобов’язаний прослужити у поштовому відомстві 25 років [15]. Пізніше Павло I дозволив відставним унтер-офіцерам, солдатам і офіцерам заміщати вакантні місця у поштовому відомстві [13, с. 85].

Як же відбувалося призначення поштових робітників? Важливою діловою якістю визнавався почерк. Ось виписка із тодішнього положення: “ті, хто відрізняється відмінною поведінкою, успіхами в науках і каліграфії, приймаються на службу у поштовий департамент; але ті, хто не відрізняється добрим почерком вступають на службу в поштові контори по губерніям і повітам...” [16].

Таким чином, указом від 30 вересня 1799 р. був покладений початок “кріпосного” поштового стану, який існував протягом першої половини ХІХ ст. Штати місцевого поштового управління, затверджені Павлом І, діяли до реформи 22 жовтня 1830 р. [2, с. 245].

Головне правління поштових справ за штатами 1799 року складалося із президента, 4 радників, правителя канцелярії, 4 секретарів, 8 столоначальників, 8 помічників столоначальника, казначея, економа, езекутора, перекладача, протоколіста, 4 регістраторів, архіваріуса та інших чинів. При Головному правлінні поштових справ, крім того, знаходились: рахункова експедиція із контролера, камерирів, бухгалтерів, їхніх помічників і канцелярських службовців; команда поштарів, яка складалася із унтер-офіцера і 12 листонош; команда для караула із 4 унтер-офіцерів і 40 інших представників [12, с. 1146].

Діловодство Головного правління поштових справ розподілялося між 7 експедиціями, які склалися із секретарів, столоначальників, помічників та інших чинів. Установи з малим обсягом роботи називалися відділеннями. В І експедиції зберігалися справи про відкриття, переведення і закриття поштових контор, про особовий склад установ поштового відомства і про спілкування службовців. В ІІ експедиції зберігалися справи по управлінню поштовими станціями, скарги на поштових службовців, складання маршрутів, а також про втрату естафет і про поштові будинки. В ІІІ експедиції зберігалися економічні справи: про прибутки і витрати на жалування, пенсії, канцелярські матеріали, виплату грошей за іноземну кореспонденцію і т. п. В ІV експедиції зберігалися справи про стягування з різних установ боргів за пересилання іноземної кореспонденції і естафет, слідчі справи (про втрати і витрати державних сум, про штрафи за пересилання приватної кореспонденції, про пошук кореспонденції і про видачу за втрачені на пошті гроші і посылки винагороди) і, нарешті, справи про відсилення відомостей про грошову казну в належні установи і про відношення з експедицією державних прибутків відносно розрахунків. V експедиція була розрахункова, VI — казначейська і VII — реєстраторська [12, с. 1147].

Щодо утримання пошт, то різні монархи робили це на власний розсуд: Катерина ІІ запровадила грошовий збір. Павло І, відомий скасуванням указів своєї матері, поклав поштову по-

винність на міських і сільських мешканців. Зміни, які відбулися при імператорі Павлі I у влаштуванні поштової гоньби, торкнулися, головним чином, заходів по відпрацюванню поштової повинності. Указами 28 грудня 1796 р., 10 січня 1797 р. і 30 травня 1799 р. стан ямщиків був відновлений за всіма його попередніми правами і обов'язками, однак, не був звільнений від рекрутської повинності [17]. Грошовий збір на пошти був скасований. Утримувачі поштових станцій були звільнені. У місцях, де ямщиків не було, мешканці самі мусили потурбуватися про їхній найм.

Особлива увага була звернена Павлом I на безпечність поштових доріг і на охорону перевезення пошт по трактам. Сенатським указом 8 квітня 1798 р. губернаторам був доручений безпосередній нагляд за правильним надходженням поверстового збору з подорожніх [18]. Указом 1 березня 1800 р. була встановлена відповідальність за пограбування пошт, згідно якого, губернаторів могли позбавити маєтків у разі спричинення на їх території пограбувань пошти або, взагалі, звільнити від служби [19].

Законодавчими документами, виданими в останній третині XVIII ст., місцевій владі пропонувалося “у кожному місці, де належало утримувати поштових коней, мати особливий для того поштовий будинок, споруджений за особою на те даним планом, а у губернських містах називатися їм поштамтами, в інших — поштовими дворами, а встановленим на шляхах, а не у містах — станціями” [20].

Напередодні XIX ст., попри всі зусилля щодо розвитку, засоби поштового зв'язку в Україні і Росії були вкрай мізерні, особливо це стосувалося власних будівель поштових контор і станцій. Відомство мало лише 54 кам'яні та 27 дерев'яних будинків. У багатьох губерніях контори будівель не мали взагалі. Наскільки така кількість поштових будинків була незначною у відповідності з вимогами того часу, видно із розрахунків, зроблених Головним правлінням поштових справ у 1800 р., за якими, для поштових контор і станцій необхідно було мати 3352 будинки [12, с. 1148].

У 1797 р. урядом на утримання Малоросійського поштамту було виділено 6345 руб., в той час, коли на утримання Московського поштамту було виділено 502703 руб., Санкт-Петербурзького — 42455 руб., Литовського — 9520 руб., Ризької поштової кон-

тори — 5823 руб. [21]. Звісно, що ця сума була мізерною і не могла оплатити навіть жалування поштовим службовцям.

Такі ж мізерні суми виділялися урядом на ремонт існуючих і спорудження нових будинків. У 1799 р. на утримання і ремонт поштових будинків було виділено лише 110680 руб., а це не дозволяло покращити положення будівничої частини у поштовому відомстві. З огляду на це, 24 квітня 1800 р. Головний директор пошт граф Растопчин постановив: додавати кожного року по 50 тис. руб. на ремонт і перебудову поштових будинків у містах; в результаті збільшення сум на будівництво нових будинків, користуватися вже побудованими; будівництво і утримання поштових будинків на віддалених дорогах покласти на громадських губернаторів [22].

У 1783 р. був встановлений напіввідсотковий збір страхування грошей і посилок для всіх кореспондентів. Після доповіді Головного директора пошт графа Растопчина “Про вагові і напіввідсоткові гроші з грошових сум і посилок, які пересилалися” у 1800 р., з метою запобігання втратам поштової казни, цей збір став обов’язковим [23].

Ще однією реформаторською новизною Павла I було запровадження в 1799 р. екстра-пошт, які спочатку ходили лише із Москви і Митави, а пізніше отримали своє розповсюдження на всій території Російської імперії і України в тому числі [12, с. 1149]. Екстра-пошта була влаштована для доставки у Петербург з кур’ерами внутрішньої та іноземної кореспонденції [24].

Отже, за своє короточасне правління, Павло I провів ряд реформ поштового управління: реорганізував військово-польову пошту, утворивши Фельд’єгерський корпус, встановив нові штати поштового відомства, відновив ямську систему утримання поштових станцій, влаштував нові поштові будинки, встановив обов’язкове страхування грошей і посилок та організував екстра-пошти. Завдяки реформам, поштова справа в Україні була впорядкована. Але якщо в організації поштової справи наводився певний порядок, то стан людей, які обслуговували пошту, особливо “нижчих” чинів — листонош, ямщиків, як і раніше залишався незадовільним. Указом від 30 вересня 1799 р. був покладений початок “кріпосного” поштового стану, який існував протягом першої половини XIX ст. Штати місцевого пошто-

вого управління, затвержені Павлом I, діяли до нової поштової реформи 22 жовтня 1830 р.

Література

1. Бржозовский О. Историческое развитие постановлений русского законодательства по почтовой части. — Казань, 1855. — 68 с.; Соколов Н. И. Неопубликованные записки и исследования по истории русской почты, хранящиеся в правительственных архивах и библиотеках // Почтово-телеграфный журнал. — 1901. — № 10. — С. 911-936; № 11. — С. 1005-1021; Соколов Н. И. Об отношениях губернского и уездного начальства к почтовому управлению со времени учреждения в России первых почт до присоединения почтового ведомства к Министерству Внутренних Дел в 1806 г. // Почтово-телеграфный журнал. — 1901. — № 4. — С. 388-415; Соколов Н. И. Русская почта в царствование Императора Павла I // Почтово-телеграфный журнал. — 1900. — № 10. — С. 1145-1149; Толстой Д. А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. — СПб., 1848. — 258 с.; Хрущов И. П. Очерк ямских и почтовых учреждений от древних времен до царствования Екатерины II. — СПб., 1884. — 87 с.
2. Шедлинг М. Очерки по истории мировой почты. — М.: Жизнь и техника связи, 1926. — Ч. 2. — С. 233.
3. Бржозовский О. Вказ. праця. — С. 25.
4. Бизина В. Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта). — К.: [Б. в.], 2000. — С. 16.
5. Мухін В., Мороз В., Дюков П., Іванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти. — К.: [Б. в.], 2002. — С. 42-43.
6. Трифанов М. А. Почта особого назначения. Фельдъегерский корпус — специальная воинская часть правительственной связи // Вестник связи. — 1991. — № 10. — С. 47.
7. Бизина В. Г. Вказ. праця. — С. 17.
8. Трифанов М. А. Вказ. праця. — С. 47.
9. Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗ): Собрание 1-е. — СПб., 1830. — Т. XII. — № 17744.
10. ПСЗ. — № 19422.

11. Скропышева В. Г., Карлова Е. Л. К вашим услугам — почта. — М.: Радио и связь, 1990. — С. 26.
12. Соколов Н. И. Русская почта в царствование Императора Павла I. — С. 1145.
13. Остряков А. Кратный очерк по истории Всемирной и Русской почты. — М.: Издание Ц. К. Союза Связи, 1924. — С. 85.
14. Материалы по истории связи в России XVIII — начало XX вв. Обзор документальных материалов // Под ред. Н. А. Мальцевой. — Л.: Ленинградская типография № 5 СССР, 1966. — С. 197-198.
15. Сафонов Н. А., Карминский В. А. Письмо оправляется в путь. Рассказы о зарождении и развитии отечественной почты. — М.: Связь, 1965. — С. 21.
16. Сафонов Н. А. Вказана праця. — С. 21.
17. ПСЗ. — № 17691, № 17721, № 18983.
18. Соколов Н. И. Об отношениях губернского и уездного начальства к почтовому управлению со времени учреждения в России первых почт до присоединения почтового ведомства к Министерству Внутренних Дел в 1806 г. — С. 406-408.
19. ПСЗ. — № 19301.
20. Почтовые ведомости. — 1898. — № 10. — С. 3.
21. Соколов Н. И. Неопубликованные записки и исследования по истории русской почты, хранящиеся в правительственных архивах и библиотеках. — С. 915.
22. ПСЗ. — № 19399.
23. ПСЗ. — № 19544.
24. Материалы по истории связи в России XVIII - начало XX вв. — С. 37.

Резюме

На основе источников рассматривается развитие украинской почты в период правления Павла I. Исследуются вопросы устройства новых почтовых учреждений и трактов на территории Украины. Особенное внимание уделяется реформам почтового управления 1797-1800 гг.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. Н. Соколов

**О СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ ПОДХОДАХ
К ПОНЯТИЮ “СМЫСЛ ЖИЗНИ”**

Пусть я не знаю смысла жизни,
но искание смысла уже дает смысл жизни

Н. А. Бердяев

В современную эпоху проблема смысла жизни приобретает особую остроту. В условиях, когда происходит глобальная переоценка ценностей и ломка традиций, все отчетливее обнаруживается зыбкость, неустойчивость человеческого бытия. Утрата, отсутствие смысла жизни порождает у человека состояние экзистенциального вакуума и приводит к тяжелым последствиям, вплоть до психических расстройств и самоубийства. Человека все больше захлестывает поток массовой культуры, массового потребления, массовых стандартов. И чтобы не утонуть в нем, не утратить своей идентичности, он нуждается в жизненной позиции, основанной на собственном представлении о смысле жизни.

Хотя смысл жизни отдельного человека уникален и неповторим и каждый сам решает для себя вопрос о смысле жизни, но и здесь обнаруживается определенное “единство вопреки многообразию” (В. Франкл), некоторые общие основы, предпосылки корректной постановки и решения проблемы. Ведь оттого, что жизнь человека переживается субъективно, она не утрачивает своих объективных характеристик.

Важно различать вопрос о том, “что делать”, то есть о конкретных целях действий или определенного периода жизни, и вопрос о том, “во имя чего делать”, то есть о смысле жизни, о том, какую цель или ценность избрать в качестве жизнеопределяющей [1].

Эта идея поиска смысла жизни проходит через всю историю философии. Общими для самых разнообразных подходов является понимание того, что удовлетворение лишь витальных потребностей не может придать осмысленность человеческому бытию. Еще Сократ, как известно, подчеркивал, что человек живет

не для того, чтобы есть, пить, удовлетворять свои чувственные потребности, а наоборот, он ест, пьет и т. д. для того, чтобы жить.

А уже с Нового времени утверждается идея о реализации смысла жизни путем служения общему благу, внесения личного вклада в историю, культуру, прогресс общества, что отнюдь не следует трактовать, как призыв растворить себя во всеобщем благе.

Мысль о необходимости найти ту меру единства индивидуального и общественного, которая преодолевала бы две крайние жизненные установки: самоотрицание личности перед историческими формами жизни и самоутверждение ее вопреки всяким историческим формам и авторитетам, — развивали философы порой разных направлений (к примеру, К. Маркс и В. Соловьев).

Так, С. Франк отмечал, что служение даже абсолютному началу, в котором человек сам не участвует и которое не крадит и не согревает его собственной жизни, не может придать смысла жизни. Но и одно благо в субъективном смысле — субъективное наслаждение, радость, счастье — тоже не дарует смысла, ибо великая, даже самая счастливая жизнь, отравлена мукой вопроса “для чего”

“Тайна человеческого бытия, — писал Достоевский, — не только в том, чтобы только жить, а в том для чего жить”. Без твердого представления, для чего ему жить, человек не согласится жить и “скорее истребит себя, даже если кругом его все были хлебы” [2].

Может, потому мы сейчас столкнулись со взрывом ожесточенности, бездуховности, что значительная часть людей, и прежде всего молодых, не находят ответа на извечные вопросы “для чего я живу?”, “во имя чего?” и “что есть добро и зло?”. А чем объяснить, что самые “сытые” страны (Швеция и др.) лидируют по уровню суицида?

Постепенно идея общего блага трансформировалась в принципы самоценности и самоцельности жизни как основы решения вопросов о ее смысле. Правда, в различных философских направлениях принципы самоценности жизни имеют различные смысловые акценты. И. Кант, Ф. Достоевский и др. подчеркивали его нравственный аспект. Ф. М. Достоевский, размышляя над вопросами о цели и смысле жизни земного и посмертного существования, писал: “Отсутствие Бога нельзя заменить любовью к человеку потому, что человек тот час же спросит: для чего мне любить человечество?”. В. Соловьев отмечал, что “никакой

человек ни при каких условиях и ни по какой причине не может рассматриваться, как только средство для каких бы то ни было посторонних целей — он не может быть только средством или орудием для блага другого лица, ни для блага целого класса, ни, наконец, для так называемого общего блага, то есть блага большинства других людей”. Эта идея стала фундаментальным принципом современно гуманизма.

Особый экзистенциальный акт, когда субъект своим сознательным и ответственным решением устанавливает значимость чего-либо в своей нации, французский физик XVII века Паскаль даже назвал ставкой. Он поставил на то, что во Вселенной есть смысл. Как он сам писал, он решил, что если он прав, постулируя существование Бога, то это принесет ему счастье и наполнит жизнь смыслом, а если ошибается, то он ничего не теряет, кроме жизни [3].

То, что Паскаль назвал ставкой, по сути, есть ни что иное, как осознанно выбранная вера во что-то принятое по собственному решению. Это может быть вера в Бога, свободу, коммунизм, добро, зло, прогресс и т. д. и т. п. Такая осознанно выбранная вера не имеет внешнего обоснования, что отражено в знаменитом афоризме Тертуллиана: “Верую, ибо абсурдно”. Абсурдно — значит, не имеет никакого рационального обоснования. Вера обоснована только самим решением верить, в котором полагается смысл, но парадоксальным образом само это решение создает тот смысл, который ложится в основание всей дальнейшей жизни. Не случайно Гегель отмечал: “Обстоятельства или мотивы господствуют над человеком лишь в той мере, в какой он сам позволяет им это” [4].

Надо не только найти смысл жизни, но и воплотить его. Поэтому человек выбирает не смысл, а призвание, в котором смысл жизни и обретается. В нахождении и осуществлении смысла жизни человеку может помочь его совесть, согласующая универсальные смысложизненные ценности с конкретными жизненными ситуациями, действиями, событиями, явлениями [5].

Широко известна легенда о строителях Шартрского собора. На вопрос о том, что они делают, первый ответил, что таскает тяжелые камни, второй — что зарабатывает на хлеб для семьи, третий же сказал: “Я строю Шартрский собор”. Как видим, один и тот же по функциональному содержанию труд для одних был

полон тягот и утилитарных потребностей, для других — источником самовыражения.

Порой человек путем придания смысла может выполнять и бессмысленную работу, которую приходится делать под тем или иным принуждением. В одной из легенд из жизни декабристов рассказывается о придании творческого оригинального смысла бессмысленной деятельности. Одни из надзирателей, ненавидящий декабристов и не упускавший случая поиздеваться над ними, однажды заставил перетаскивать большую кучу камней с одного места на другое. Когда куча была перенесена, он заставил переносить камни обратно. Затем еще и еще раз. Его целью было бессмысленной работой расшатать дух заключенных, вывести их из себя, но они смогли придать этой работе смысл, задавшись целью вывести из себя надзирателя прилежным перетаскиванием камней. Легенда гласит, что им это удалось [6]. Когда поставлена осмысленная цель (в данном случае — утомить надзирателя) даже бессмысленной работе можно придать смысл.

В. Н. Трубецкой, которому довелось быть свидетелем самых острых изломов отечественной истории, обращал внимание, что поиск смысла жизни сопровождает жизнь человека в любое время и никакие кризисные условия не могут остановить этот поиск.

“Всякий сознательно или бессознательно предполагает такую цель или ценность, ради которой, безусловно, стоит жить. Эта цель или что-то же, жизненный смысл, есть предположение неустрашимое, необходимо связанное с жизнью как таковой; вот почему никакие неудачи не могут остановить человечество в искании этого смысла” [7].

Еще П. Сорокин подметил, что “в обычные времена размышления о человеческой судьбе (откуда, куда, как и почему?), о данном обществе являются, как правило, уделом крохотной группы мыслителей и ученых. Но во времена серьезных испытаний эти вопросы внезапно приобретают исключительную, не только теоретическую, но и практическую важность: они волнуют всех — и мыслителей, и простонародье. Огромная часть населения чувствует себя оторванной от почвы, обескровленной, изуродованной и раздавленной кризисом. Полностью теряется привычный ритм жизни, рушатся привычные средства самозащиты... В такие времена даже самый заурядный человек с улицы не может удержаться от вопросов:

Как это произошло? Что это значит? Кто ответит за это? В чем причины? Что может случиться со мною, с моей семьей, с моими друзьями, с моей родиной? И когда родина перестает быть для человека ценностью единственной, незаменимой, ее меняют на что-либо другое, более соответствующее интересу [8]. Но это, по мысли Е. Н. Трубецкого, рождает внутреннюю пустоту.

В свое время М. Ганди назвал “семь социальных грехов человека”:

- Политика без принципов
- Богатство без труда
- Удовольствие без совести
- Знание без честности
- Бизнес без морали
- Наука без гуманности
- Религия без жертвенности

Без высших смыслов человеческая жизнь превращается в существование. “Образ вечной пустоты существования, — писал Е. Н. Трубецкой, — возмущает нас по контрасту с интуицией полноты жизни, к которой мы стремимся. И в этой полноте жизни, торжествующей над всякими задержками, препятствиями, — над самой смертью, — и заканчивается тот “смысл” жизни, отсутствие коего нас возмущает” [9].

Ницше в своё время сказал, что тот, кто знает зачем жить, выдержит почти любое как. Способность ставить на кон свою жизнь — венец человеческих способностей, считал выдающийся американский психолог Г. Олпорт. Человек способен принимать ответственность, отвечать своими поступками на вопросы, которые ставит перед ними жизнь. Таким образом он поднимается над своими собственными органическими и духовными потребностями и достигает подлинной самотрансценденции.

Е. Трубецкой обращал внимание на то, что попытки определить содержание понятия “смысл” должны иметь в виду, что “во всех вопросах о “смысле” является общезначимая мысль, но при этом — общезначимая мысль о ценности”. Именно система ценностей является главной детерминантой поведения личности. “Ценность есть нечто всепроникающее, определяющее смысл и всего мира в целом, и каждой личности, и каждого поступка” [10].

Как подчеркивает крупнейший американский психолог А. Маслоу, “состояние бытия без системы ценностей психопатологично” [11]. Человек без системы ценностей — это все равно, что корабль без компаса. Если нет ценностей, руководящих жизнью, — пишет Маслоу, — то можно и не быть невротиком, но, тем не менее, страдать от когнитивных и духовных расстройств, поскольку в определенной степени связь с действительностью искажена и нарушена” [12].

Говоря о регуляции и саморегуляции личности, Д. А Леонтьев предлагает рассмотреть это явление под углом зрения ответов на вопрос, почему люди делают то, что они делают? Другими словами, чем они руководствуются, какими смыслами и ценностями. По его мнению, это “ключевой вопрос психологии личности, поскольку личность вбирает в себя и интерпретирует различные механизмы деятельности и жизни в целом.” Возможны, по меньшей мере, шесть ответов на этот вопрос, которые определяют шесть разных систем отношений человека с миром и, соответственно, шесть разных систем регуляции поведения, жизни человека в мире. Эти системы переплетаются друг с другом, тем не менее, их достаточно четко можно логически выделить в чистом виде.

- Ответ “Потому что я хочу” — это логика удовлетворения потребностей.
- Второй ответ “Потому что он первым начал” — логика реагирования на стимул.
- Ответ третий “Потому что я всегда так делаю” — логика предрасположенности.
- Четвертый ответ “Потому что все так делают” — логика социальной нормативности (специфичный для человека, но не для личности).
- Пятый ответ “Я это сделал, потому что для меня это важно” — логика смысла или логика жизненной необходимости (специфична для личности). Можно утверждать, что человек является личностью в той мере, в какой его жизнь определяется именно этой логикой, т. е. логика смысла.
- Наконец, шестой ответ “А почему бы и нет?” отражает логику свободного выбора и меру личностной зрелости.

Но в заключение может возникнуть вопрос, а можно ли ощущать высшую свободу, не имея выбора. Обратимся к имени

Христа, поведение которого не укладывается в рамки приведенной модели. Действительно, поведение, управляемое высшими призваниями, когда человек ощущает высшую свободу именно потому, что для него (субъективно) нет выбора, представляет собой особый, высший тип регуляции деятельности.

Таким образом, результаты духовной жизни отливаются в смыслах — духовных сгустках человеческого опыта. Смысл творений человеческого духа не исчерпывается одним мотивом, высказанным словом, продуманной мыслью и реализованной деятельностью: он продолжает существовать в истории — связывать прошлое с настоящим и определять будущее.

Стремление к поиску и реализации человеком смысла жизни Фрэнкл рассматривал как врожденную мотивационную тенденцию, присущую всем людям и являющуюся основным двигателем поведения и развития личности.

То, что придает жизни смысл, может лежать и в будущем (цели), и в настоящем (чувство полноты и насыщенности жизни), и в прошлом (удовлетворенность итогами прожитой жизни). Следует отметить, что смысл доступен любому человеку в независимости от возраста, пола, интеллекта, образования, характера, среды и религиозных убеждений [13].

Причем, речь идет не только о каких-то высоких целях и смыслах. Для рядовых людей, простых мужчин и женщин смысл жизни — это семья, дети, их будущее, а так же профессиональная деятельность [14]. Таким образом, жизнь любого человека объективно имеет смысл, хотя это может не осознаваться до самой смерти.

Литература

1. Горлач Н. М. Избранное: В 3-х т. — Т. 3. Философия ценностей. — Х.: Факт, 2003 — С. 233.
2. Достоевский Ф. М. Братья Карамазовы. — М.: Худ. литература, 1999. — С. 268.
3. Мей Р. Искусство психологического консультирования. — М.: Класс, 1994. — С. 130.
4. Гегель Г. В. Ф. Философская пропедевтика // Работы разных лет: В 2-х томах. — М.: Мысль, 1971. — Т. 2. — С. 26.
5. Горлач Н. М. Избранное: В 3-х томах. — Х.: Факт, 2003. — Т. 3. Философия Ценностей. — С. 237.

6. Загарник Б. В. Патопсихология. — М.: Изд. Моск. ун-та, 1986. — С. 89.
7. Трубецкой Е. Н. Смысл жизни. — М.: Республика, 1994. — С. 37.
8. Там же. — С. 199.
9. Там же. — С. 35.
10. Лосский Н. О. Бытие: Бог и Царство Божие как основа ценностей. — Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2000. — С. 7.
11. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. — М.: Смысл, 1999. — С. 166.
12. Там же. — С. 189.
13. Франкл В. Человек в поисках смысла. — М.: Прогресс, 1990. — С. 342
14. Ebersole P., De Vogler R. J. Meaning in life: category self-retings // I. of Psychology. — 1982. — V. 107. — P. 283-293.

Резюме

В статті аналізуються соціальні та філософські підходи до визначення поняття “сенс життя”. Це поняття в наш час, коли відбувається відчуждження особистості і людина все більш відчуває невпевненість та самотність, набуває особливої актуальності.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. Н. Соколов.

БІБЛІОГРАФІЯ

НОВЫЕ ПУБЛИКАЦИИ

В монографии В. В. Новикова* представлены основы математического описания динамики цены на финансовом рынке. Рассмотренные математические модели базируются на фрактальных, иерархических множествах, перколяционных моделях. Для математического описания используются устойчивые распределения, Фурье преобразования и спектры функций, вейвлет анализ, нелинейные модели динамического хаоса, дробные производные и функции Фокса, функции Вейерштрасса, уравнения Ланжевена, диффузионные модели, метод нормированного размаха (R/S-метод прогноза). Рассмотренные модели позволяют с единых позиций описать динамику ценных бумаг на финансовом рынке.

Для более полного представления о книге ниже представлено содержание каждой главы.

Глава 1. Фрактальные множества и иерархические структуры. Непрерывные, нигде не дифференцируемые функции. Детерминированные фракталы. Функция Больцано. Функция Ван-дер-Вердена. “Снежинка” Коха, Ковер Серпинского, Множество Кантора, “Чертова лестница”. Функция Пеано. Фрактальная размерность. Мультифракталы. Множества Жюлиа. Аффинные итерационные преобразования. Системы итерируемых Функций (M. Barnsley). Фрактальное сжатие. Дерево Кейли. Ультраметрическое пространство, Цепные дроби, Ветвящиеся дроби. Иерархическая электрическая цепь.

Глава 2. Перколяционная модель финансового рынка. Критические индексы. Ренормгрупповые преобразования. Модель Скала-Шкловского. Модель Конильо-Сарычева-Виноградова. Проводимость инейная упругость. Фрактальная модель структуры, построенной на прямоугольных решетках. Малые модели в методе конечномерного масштабирования. Проводимость среды с фрактальной средой.

* Новиков В. В. Математические модели фрактального поведения финансового рынка. Фрактальные, перколяционные, диффузионные свойства среды с иерархической и хаотической структурой”. — Одесса: Инновационно-информационный центр “ИНВАЦ”, 2009. — 262 с.

Глава 3. Фурье и вейвлет анализ. Ряд Фурье. Интеграл Фурье. Спектры функций. Спектральная плотность. Линейные системы. Вейвлет-преобразование и вейвлет-спектры.

Глава 4. Случайные величины. Моменты случайных величин. Производящая (характеристическая) функция. Функции распределения. Биномиальное распределение. Распределение Пуассона. Равномерное распределение. Показательное распределение. Нормальное распределение. Логнормальное распределение. Распределение Лапласа. Обобщенное экспоненциальное распределение. Распределение Коши. Распределение Парето. Устойчивые распределения. Математическое описание случайных процессов. Функциональные характеристики случайного процесса. Математическое ожидание. Функция дисперсии. Функция среднего квадратического отклонения. Двумерная плотность распределения вероятностей. Корреляционные функции случайных процессов. Ковариационные функции. Взаимные моменты случайных процессов. Статистическая независимость случайных процессов. Классификация случайных процессов. Стационарные процессы. Нестационарные процессы. Эргодические процессы. Спектры мощности случайных функций. Теорема Винера-Хинчина. Спектр ковариационных функций. Эффективная ширина спектра мощности. Соотношение неопределенности. Взаимные спектральные функции. Система считается линейной. Телеграфный сигнал. Белый шум. Гауссовый шум. Гауссовы случайные процессы.

Глава 5. Нелинейные модели динамического хаоса. Временные ряды. Количественные меры хаоса. Корреляционная функция. Показатель Ляпунова. Спектр мощности детерминированной хаотической системы. Прогноз как модельный процесс.

Глава 6. Дробные производные и функция Фокса. Определение дробных производных и дробных интегралов. Дробные производные и интегралы Римана-Лиувилля. Дробная производная Маршо. Преобразование Лапласа и Фурье дробных операторов. Определение и свойства функции Фокса. Преобразование Лапласа и Фурье функции Фокса.

Глава 7. Релаксационные модели. Уравнение Ланжевена. Функция Вейерштрасса. Уравнение с дробной производной. Релаксационная модель. Фрактальная модель релаксации.

Глава 8. Диффузионные модели. Броуновское движение. Аномальная диффузия. Субдиффузия. Супердиффузия. Теле-

графное уравнение. Телеграфное уравнение с дробной производной по времени.

Глава 9. Метод нормированного размаха R/S-метод прогноза. Показатель Херста.

Монография предназначена для специалистов в области математических и инструментальных методов экономики, для аспирантов и молодых исследователей. Книгу можно заказать по электронной почте (www.novikovvv.odessa.ua).

*А. В. Усов, доктор технич. наук, профессор,
лауреат госуд. премии Украины
в области науки и техники*

НАШІ АВТОРИ

- Бойко Маргарита, канд. економ. наук, доцент, докторант каф. отельно-рестор. и туристического бизнеса Нац. торгово-эконом. ун-та (Київ)
- Василенко Светлана, доктор политич. наук, проф. каф. украиноведения Нац. морской академии (Одесса)
- Герасименко Виктор, канд. економ. наук, доцент, зав. каф. экономики и туризма ОГЭУ (Одесса)
- Грачев Александр, политолог (Москва)
- Григорчак Дмитрий, аспирант каф. политологии Нац. ун-та (Ужгород)
- Демин Олег, доктор истор. наук, профессор, зав. каф. новой и новейшей истории Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Ермолин Владимир, канд. економ. наук, доцент каф. теории экономики Гос. академии строительства и архитектуры (Одесса)
- Кармазина Мария, доктор политич. наук, главн. научн. сотрудник Ин-та политич. и этнополитич. исследований НАН Украины им. И. Ф. Кураса (Київ)
- Клок Валерия, аспирант каф. экономики и управления туризмом ОГЭУ (Одесса)
- Кузник Богдан, доктор економ. наук, профессор, зав. каф. международной экономики Нац. техн. ун-та им. Ю. Кондратюка (Полтава)
- Милова Мария, доктор полит. наук, профессор, зав. каф. социальных наук Гос. академии холода (Одесса)
- Мироненко Владимир, аспирант каф. политэкономии Гос. педагогич. ун-та им. В. Г. Короленко (Полтава)
- Миронова Ирина, канд. истор. наук, доцент, докторант каф. истории Украины Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Назарова Надежда, канд. истор. наук, профессор каф. политологии ОГЭУ (Одесса)
- Непокупная Татьяна, канд. економ. наук, доцент каф. политэкономии Гос. педагогич. ун-та им. В. Г. Короленко (Полтава)

- Пахарев Анатолий, доктор политич. наук, главн. научн. сотрудник Ин-та политич. и этнополитич. исслед. НАН Украины им. И. Ф. Кураса (Киев)
- Петришина Людмила, канд. истор. наук, докторант каф. истории Украины ОГЭУ (Одесса)
- Попков Василий, канд. филос. наук, профессор каф. политологии Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Соколов Вячеслав, доктор истор. наук, профессор каф. политологии ОГЭУ (Одесса)
- Солдатенко Валерий, доктор истор. наук, профессор, член-корр. НАН Украины, зав. отделом историко-полит. исследований Ин-та политич. и этнополитич. исследований НАН Украины им. И. Ф. Кураса (Киев)
- Степин Анатолий, доктор истор. наук, профессор каф. философии и гуманитар. наук Гос. музыкальной академии им. А. В. Неждановой (Одесса)
- Усов Анатолий, доктор техн. наук, профессор, зав. каф. математики и моделирования систем Нац. политехн. ун-та, Лауреат гос. премии Украины в области науки и техники (Одесса)
- Хмарский Вадим, доктор наук, профессор, зав. каф. истории Украины Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Шевченко Борис, ассистент каф. политэкономии Гос. педагог. ун-та им. В. Г. Короленко (Полтава)
- Щербина Надежда, канд. истор. наук, доцент каф. истории Украины ОГЭУ (Одесса)

СОДЕРЖАНИЕ

<i>А. О. Стьопін</i> Видавничий і науково-дослідний центр	5
ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ	
<i>Б. Я. Кузняк, В. С. Мірненко</i> Орендні відносини в умовах становлення ринку землі	12
<i>В. Г. Герасименко, Н. В. Клок</i> Оцінка ставлення місцевого населення до розвитку сільського зеленого туризму	21
<i>В. Н. Ермолин</i> Роль и значимость среднего предпринимательства в развитии евроинтеграционных связей украинского Придунавья: Еврорегиона “Нижний Дунай”	33
<i>Т. А. Непокупна, Б. О. Шевченко</i> Національний менталітет і проблема соціальної справедливості	37
<i>М. Г. Бойко</i> Формування споживчої лояльності на туристичному ринку	44
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	
<i>С. Д. Василенко</i> Політика і права людини в контексті європейської інтеграції	54
<i>В. Н. Соколов</i> Интеллигенция и власть	69
<i>Д. Б. Грегірчак</i> Институт губернатора в структурі регіональних органів управління на Підкарпатській Русі	74
<i>М. І. Мілова</i> Институт президентства: український досвід	83
<i>А. Г. Грачев, В. В. Попков</i> XXI век: новая русская парадигма	92

А. Д. Пахарєв
Політичні еліти сучасної України: соціальний портрет
і проблеми розвитку 100

М. С. Кармазіна
Предмет політичної науки: підходи вітчизняних та
зарубіжних дослідників 111

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

В. Ф. Солдатенко
С. Петлюра і Гайдамацький кіш Слобідської України 121

Л. В. Петришина
Жіноче питання у творчості М. П. Драгоманова 137

В. М. Хмарський
Одеський друкар Євфим Фесенко (1850-1926) як учасник
українського національного руху 148

А. О. Соловей
Про проблеми українсько-російського гуманітарного
співробітництва 162

Н. Ф. Щербина
Наукова спадщина краєзнавців-аматорів Одещині щодо
розвитку історичного краєзнавства регіону 169

О. Б. Дьомін
Іспано-Нідерландське дванадцятилітнє перемир'я 1609 року
та позиція Англії 176

І. С. Міронова
Українська пошта в період правління Павла I
(1796-1801 рр.) 186

НОТАТКИ

Н. С. Назарова
О соціально-філософських підходах к понятію
“смысл жизни” 197

БІБЛІОГРАФІЯ
Новые публикации 205

НАШІ АВТОРИ 208

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу

Науковий вісник
Збірник наукових праць

Наукове видання

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів, цитат та інших відомостей відповідає автор

Підписано до друку _____

Формат 60 × 84 1/16

Папір офсетний. Друк офсетний.

Ол. друк. арк. 17.8

Віддруковано з оригінал-макету в друкарні ТОВ “Лерадрук”
67400, м. Роздільна Одеської обл.,
вул. Леніна, 44.